

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

**ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ
СІЛЬСЬКИМИ ТЕРИТОРІЯМИ
УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Київ
Фенікс
2016

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 232/3-5 від 31 березня 2016 р.)*

Автори-упорядники:

*А. П. Савков, М. К. Орлатий, М. І. Кучер, В. М. Вакуленко, І. Ф. Гнибіденко,
Т. І. Галаган, В. Ю. Глеба, Я. Ф. Жовнірчик, В. М. Заяць, Т. В. Іванова, Є. Г. Карташов,
О. С. Качний, В. С. Куйбіда, О. І. Павлов, О. М. Петроє, Л. В. Попюк, Л. Г. Ткаченко,
Ю. Б. Шпильова.*

Рецензенти:

*О. Ю. Амосов, доктор економічних наук, професор, Харківський регіональний
інститут державного управління Національної академії державного управління при
Президентові України;*

*О. І. Драган, доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник,
Академія муніципального управління.*

П88 **Публічне** управління сільськими територіями України : навч.
посіб. / авт.-упоряд. : А. П. Савков, М. К. Орлатий, М. І. Кучер
[та ін.] ; за ред. А. П. Савкова, М. К. Орлатого, М. І. Кучера ; Нац. акад.
держ. упр. при Президентові України; НАДУ. – Київ : Фенікс, 2016. –
336 с. – (Серія «Б-ка сільськ. голови»).

ISBN 978-966-136-335-8

У навчальному посібнику розглянуто теоретичні основи публічного управління сільськими територіями; систему розселення сільського населення, природні ресурси та стан навколишнього природного середовища; особливості поведінки з відходами; населення і трудові ресурси села; добробут, соціальний захист сільського населення; соціальну інфраструктуру сільських населених пунктів, особливості функціонування сільського господарства.

Розрахований на студентів, слухачів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів, фахівців органів державного управління та органів місцевого самоврядування, усіх тих, хто цікавиться сучасними проблемами сільських територій України.

УДК 352:332.14]:35(477-22)(075.8)

З М І С Т

В С Т У П.....	4
Т Е М А 1	
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМИ ТЕРИТОРІЯМИ	9
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>51</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>52</i>
Т Е М А 2	
РОЗСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.....	61
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>99</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>100</i>
Т Е М А 3	
ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ТА СТАН НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	107
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>140</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>141</i>
Т Е М А 4	
НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ СЕЛА.....	147
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>172</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>173</i>
Т Е М А 5	
ДОБРОБУТ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.....	179
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>226</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>227</i>
Т Е М А 6	
СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ.....	235
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>285</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>286</i>
Т Е М А 7	
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО.....	291
<i>Питання для самоконтролю</i>	<i>325</i>
<i>Список використаних та рекомендованих джерел.....</i>	<i>326</i>

ВСТУП

Згідно з Конституцією України життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність житла та безпека людини визнаються найвищою соціальною цінністю, а її права на безпечне довкілля, відпочинок, належний життєвий рівень, житло, освіту, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, підприємницьку діяльність, правову допомогу, працю, соціальний захист, судовий захист та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Соціально-економічні перетворення в Україні значною мірою залежать від ефективності публічного управління сільськими територіями, адже гармонійність і збалансованість їх складових є однією з важливих передумов розвитку країни та суспільства.

Європейський досвід переконливо свідчить, що в демократичному суспільстві територіальна організація влади може будуватися лише на основі специфічної форми публічної влади територіальних громад, у рамках якої забезпечується реалізація їх права здійснювати управління в межах відповідних територіальних одиниць, самостійно вирішувати всі питання місцевого значення.

Створення умов для динамічного збалансованого розвитку територіальних громад села сприятиме максимальному наближенню послуг до сільського населення, підвищенню спроможності територіальних громад та їх представницьких органів до вирішення місцевих проблем власними силами.

Теоретичну сутність категорії “публічне управління” досліджували В.Авер'янов, М.Баймуратов, В.Бакуменко, О.Батанов, С.Біла, В.Борденюк, І.Бородін, І.Драган, В.Григор'єв, М.Іжа, І.Крістофер Поллітт, П.Любченко, В.Мамонова, А.Мельник, О.Оболенський, М.Орзіх, Ю.Сурмін, Ю.Шемшученко, Джейм М.Шавріц, Д. Кілінг та ін.

Проблеми розвитку сільських територій тривалий час вивчаються вітчизняними вченими економістами-аграрниками, серед яких О.Амосов, О.Бородіна, В.Геєць, А.Ключник, М.Крапивко, Д.Крисанов, М.Малік, О.Мордвінов, О.Они-

щенко, І.Прокопа, П.Саблук, В.Терещенко, І.Червен, О.Шпичак, М.Хвесик, В.Юрчишин та ін.

Актуальність навчальної дисципліни “Публічне управління сільськими територіями України” зумовлена необхідністю теоретичного та методологічного забезпечення публічного управління сільських територій.

Пропонований навчальний посібник підготовлений у межах навчального модуля “Публічне управління сільськими територіями України”, який інтегрує знання різних освітніх та наукових галузей, зокрема економічних, юридичних та соціологічних.

Метою навчального модуля “Публічне управління сільськими територіями України” є формування у студентів (слухачів), аспірантів сучасних теоретичних і практичних знань, умінь і навичок стосовно публічного управління сільськими територіями.

Навчальний модуль “Публічне управління сільськими територіями України” передбачає вирішення таких *завдань*:

- надати слухачам (студентам), аспірантам теоретичні знання у сфері публічного управління сільськими територіями;
- навчити їх використовувати нормативно-правові акти України щодо форм і методів публічного управління сільськими територіями та їх структурними підрозділами;
- ознайомити слухачів (студентів), аспірантів із зарубіжним досвідом, пов’язаним з публічним управлінням сільськими територіями;
- навчити їх розробляти пропозиції (проекти) щодо визначення стратегічних цілей і завдань розвитку сільських територій на основі результатів системного аналізу їх соціально-економічного становища із застосуванням ефективних методик для прийняття відповідних управлінських рішень.

Об’єктом вивчення дисципліни є публічне управління сільськими територіями. Структурними елементами об’єкта є окремі складові сільських територій.

Предметом дисципліни є теоретичні, методологічні та організаційні заходи публічного управління сільськими територіями.

Після вивчення дисципліни “Публічне управління сільськими територіями України” студент (слухач), аспірант повинен:

знати:

- понятійно-категорійний апарат з питань публічного управління сільськими територіями;
- складові сільських територій, сучасні методологічні підходи щодо їх формування та розвитку;

- сутність, функції, завдання та цілі публічного управління сільськими територіями;
- принципи системного підходу до визначення стратегії розвитку сільських територій;

уміти:

- застосовувати теоретичні знання в практичній діяльності та оцінювати фактори, що впливають на формування і розвиток сільських територій;
- визначати оптимальні шляхи розвитку сільських територій, упроваджувати нові підходи до їх вдосконалення;
- використовувати нові форми та методи публічного управління сільськими територіями;
- розробляти пропозиції (проекти) щодо покращання функціонування сільських територій як у цілому, так і їх окремих складових на основі комплексного аналізу їх функціонування;
- визначати стратегічні цілі розвитку сільських територій, спрямовані на підвищення рівня та якості життя сільського населення, і поточні завдання щодо їх досягнення;
- використовувати системний підхід до визначення стратегії розвитку сільських територій;
- застосовувати положення нормативно-правової бази, яка регулює публічне управління сільськими територіями, а також доповнювати та вдосконалювати їх;
- забезпечувати ефективне регулювання соціально-економічних відносин, що виникають у процесі функціонування сільських територій;

володіти:

- методами аналізу соціально-економічного становища сільських територій для прийняття відповідних управлінських рішень;
- навичками планування, організації та контролю виконання завдань державних, регіональних, галузевих (міжгалузевих) програм і проектів розвитку відповідної сільської території або сфери соціально-економічної діяльності;
- вмінням визначати ефективність форм і методів публічного управління сільськими територіями за результатами аналізу їх соціально-економічного розвитку, окремих сфер діяльності, вивчення кращих вітчизняних практик і зарубіжного досвіду.

Навчальний посібник складається із семи тем.

У першій темі *“Теоретичні основи публічного управління сільськими територіями”* висвітлено теоретичні засади та особливості державного регулювання розвитку сільських територій; визначено сутність поняття “територія” і загальні принципи державного регулювання соціально-економічного розвитку сільських територій; розкрито політико-правові передумови утворення територій та механізми створення необхідних організаційних, правових і фінансових передумов для подальшого розвитку сільських територій, наведено їх класифікаційні ознаки.

У другій темі *“Розселення сільського населення”* основну увагу приділено теоретичним аспектам формування сільської поселенської мережі та сучасним тенденціям її розвитку, визначено систему розселення сільського населення, особливості землекористування в аграрному секторі економіки й розселення населення, проаналізовано забезпеченість містобудівною документацією сільських територій, здійснено оцінку діяльності сільських громад та життєдіяльності сільських населених пунктів.

У третій темі *“Природні ресурси та стан навколишнього середовища”* розкрито теоретичні засади формування довкілля, наведено складові природних ресурсів територій, розглянуто земельні ресурси та їх охорону, охорону та використання водних ресурсів, лісових ресурсів, охорону атмосферного повітря, токсичні відходи та особливості поводження з ними.

У четвертій темі *“Населення і трудові ресурси села”*, присвяченій теоретичним аспектам відтворення сільського населення, наведено складові трудових ресурсів територій, виявлено загальні тенденції їх розвитку, проаналізовано чинники, що впливають на чисельність сільського населення, статеві-віковий склад членів сільських домогосподарств, демографічну ситуацію в сільській місцевості, статистичні дані щодо шлюбів та розлучень, міграційний рух сільського населення, його зайнятість та ринок праці.

У п'ятій темі *“Добробут та соціальний захист сільського населення”* розкрито теоретичні основи формування соціальної політики в сільській місцевості, її завдання та цілі, визначено категорії “добробут”, “доходи та витрати домогосподарств”, “заробітна плата”, “пенсії”, “соціальне страхування”, “соціальна допомога”, сутність, функції, складові добробуту сільських жителів, проаналізовано грошові доходи, сукупні ресурси та сукупні витрати домогосподарств, розмір заробітної плати і пенсій жителів села, грошових та натуральних допомог, що надаються, систему надання населенню кредитів і субсидій, визначено рівень бідності та злиденності за місцем проживання та споживання населенням матеріальних благ.

У шостій темі *“Соціальна інфраструктура сільських населених пунктів”* розглянуто теоретичні аспекти формування соціальної інфраструктура

сільських населених пунктів, визначено основні складові соціальної інфраструктури села, сутність та особливості розвитку її об'єктів, наведено основні галузі соціального призначення, проаналізовано загальні тенденції розвитку галузей соціально-культурного та соціально-побутового призначення.

У сьомій темі “Сільське господарство” висвітлено теоретичні засади функціонування аграрного сектору економіки України, розкрито сутність, функції основних галузей сільського господарства, проаналізовано особливості та наведено загальну характеристику галузей сільського господарства в регіональному аспекті, визначено основні принципи державної регуляторної політики в сільському господарстві.

Спосіб подачі навчального матеріалу відрізняється тим, що навчальний посібник містить достатній методологічний інструментарій не лише для слухачів Національної академії державного управління при Президентіві України (далі – Національна академія), а й для викладачів. Посібник можна використовувати при викладанні або вивченні дисциплін за спеціальностями правового, економічного, соціального та управлінського напрямів освіти у ВНЗ сільсько-господарського профілю.

Основне завдання навчального посібника – надати широку науково-методичну та практичну допомогу викладачам, студентам, аспірантам, керівникам, працівникам і депутатам органів місцевого самоврядування, науковцям та іншим особам, які цікавляться проблемами публічного управління сільськими територіями України.

Автори вдячні рецензентам О.Ю. Амосову, доктору економічних наук, професору Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії; О.І. Драгану, доктору наук з державного управління, старшому науковому співробітнику Академії муніципального управління, усім колегам за зауваження і поради, висловлені в процесі підготовки до видання навчального посібника “Публічне управління сільськими територіями України”.

ТЕМА 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМИ ТЕРИТОРІЯМИ

- *Сутність понять “публічне управління”, “територія”*
- *Політико-правові передумови утворення територій*
- *Класифікаційні ознаки сільських територій*
- *Територіальна організація держави*
- *Розвиток сільських територій*
- *Особливості публічного управління розвитком сільських територій*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо сучасних умов публічного управління сільськими територіями.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні:

знати:

– теоретичні основи формування державної політики розвитку сільських територій;

– визначення категорій “публічне управління”, “територія”;

– функції, які покладаються на сільські території;

– загальні принципи публічного управління соціально-економічним розвитком сільських територій;

– сучасний стан соціально-економічного середовища сільських територій;

вміти:

– застосовувати теоретичні знання в практичній діяльності щодо публічного управління сільськими територіями;

– використовувати основні принципи публічного управління сільськими територіями;

– знаходити оптимальні шляхи застосування кращих практик держав з розвинутою аграрною економікою;

– визначати механізми створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для подальшого розвитку сільських територій;

– визначати головні пріоритети розвитку сільських територій;

– застосовувати положення нормативно-правової бази щодо реформування системи публічного управління сільськими територіями.

Сучасні тенденції реформування управлінської моделі в Україні свідчать про те, що вона поступово трансформується в модель нового державного управління. Однак незважаючи на те, що з моменту проголошення незалежності України організаційна структура апарату управління зазнала значних змін, нині державне управління все ще не відповідає стратегічному курсу держави, спрямованому на впровадження міжнародних стандартів демократичного врядування. Адже державне управління залишається неефективним, схильним до корупції, внутрішньо суперечливим через вбудований конфлікт інтересів, надмірно централізованим, закритим від суспільства, таким, що не відповідає потребам громадянина.

Система демократичного врядування є основою міжнародних стандартів управління, оскільки передбачає залучення до процесу управління громадянського суспільства, тобто цей процес являє собою здійснення народо-владдя. Необхідно зазначити, що сучасне українське суспільство належить до перехідних, тобто суспільств, які здійснюють перехід від однієї якості адміністрування до іншої. Основною складовою політичного розвитку перехідних суспільств на сьогодні є демократія. Розбудова правової демократичної соціальної держави потребує інноваційних підходів до розробки теорії державного будівництва і формування стратегії її демократичного розвитку. Ставши на шлях демократичного розвитку, українське суспільство має подолати недовіру до влади й відчуження значної частини українського народу від громадського життя й політики; позбутися пережитків тоталітарного суспільства, обмежити всевладдя державних чиновників і для того, щоб формально демократичні інститути влади почали керуватися принципами демократії на практиці.

Нині рівень розвитку громадянського суспільства висуває високі правові, соціальні та функціональні вимоги до системи управління державними та суспільними справами. Це потребує не тільки оптимізації внутрішньої структури системи управління, а й виконання управлінських функцій на засадах законності, гласності, прозорості та публічності. За таких умов державне управління набуває ознак публічного як певного соціального феномену взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та бізнес-структур, в якій відображаються інтереси держави, територіальних громад, громадянського суспільства та приватного сектора.

Термін “публічний” (“*publicus*”) перекладається з латинської як суспільний, спільний, загальний. Щодо управління це означає справляння управлінського впливу публічно, відкрито, гласно.

В енциклопедичному словнику з державного управління феномен публічності пояснюється залежністю держави від суспільства (публіки), а управління, що базується на такій залежності, пов'язується не тільки з інтересами

держави, а й із задоволенням потреб суспільства, його окремих соціальних груп, індивідів, яке здійснюється спільно з органами державного управління, недержавними і громадськими організаціями, приватними структурами й агенціями.

У дослідженнях Ю.П.Сурміна публічне управління розглядається як певна теорія і практика, яка характеризується реалізацією адміністративних процедур шляхом публічної діяльності, задоволення інтересів демократичного врядування, впорядкування послуг як засобу реалізації прав та свобод громадян.

На думку О.Ю.Оболенського, публічне управління – здійснення сукупності раціональних (тобто запрограмованих і виокремлених за певними ознаками із можливих з урахуванням стану зовнішнього середовища) впливів на функціонування й розвиток колективу людей на основі програми управління та інформації про поведінку і стан об'єкта управління, спрямованих на підтримку, поліпшення та розвиток об'єкта управління для досягнення наперед визначеної сукупності цілей.

Відповідно до різних видів публічних колективів в умовах поширення та утвердження глобалізаційних процесів виокремлюють такі види публічного управління: міжнародне публічне (глобальне) управління; публічне державне управління; публічне парадержавне управління; публічне квазідержавне управління; публічне управління в автономіях; публічне управління місцевими громадами, публічне управління в громадських організаціях і об'єднаннях.

Публічне управління в органах публічної влади здійснюється шляхом їх цілеспрямованої взаємодії з юридичними та фізичними особами з приводу забезпечення реалізації законних інтересів і потреб фізичних та юридичних осіб, законів та підзаконних актів і виконання основних функцій: формування публічної політики, легітимізації публічної політики в державну, що визначає цілі розвитку; створення правових, економічних та інших умов для реалізації державної політики тощо.

Світовий досвід публічного управління свідчить про підвищення уваги вчених до розвитку сільських територій, які, незважаючи на значно нижчий рівень інтенсивності суспільної діяльності, ніж у містах, характеризуються унікальною культурою, економічним і соціальним устроєм, надзвичайним розмаїттям проявів життєдіяльності та ін.

Англійський дослідник Десмонд Кілінг вперше (1972 р.) вжив термін “публічне управління” в розумінні пошуку в найкращий спосіб використання ресурсів для досягнення пріоритетних цілей державної політики”.

Американський учений Джейм М.Шавріц під “публічним управлінням” розуміє галузь практики і теорії, яка є ключовою для публічного адмініструван-

ня та зосереджена на внутрішній діяльності державних установ, зокрема на вирішенні таких управлінських питань, як контроль, керівництво, планування, організаційне забезпечення, впровадження інформаційних технологій, управління персоналом та оцінка ефективності”. Він наголошує на тому, що належне публічне управління має бути сфокусоване на забезпеченні досягнення ефективних результатів. Роль менеджерів у публічному секторі полягає в тому, щоб “заохочувати працівників, а також представників широкої громадськості та окремих організацій працювати разом для досягнення результатів, на які вони, можливо, справляють незначний безпосередній вплив, зважаючи на децентралізацію влади”.

На думку професора Лювенського католицького університету Крістофера Поллітта, термін “публічне управління” може вживатися щонайменше у трьох основних значеннях: діяльність державних службовців і політиків, структури і процедури органів державної влади, системне вивчення діяльності або структур та процедур. Крім того, він зазначає, що публічне управління включає діяльність, яка забезпечує ефективне функціонування всієї системи органів державної влади та органів місцевого самоврядування і передбачає широке залучення різних зацікавлених сторін до розробки й реалізації державної політики.

У Конституції України (ст. 5) зазначено, що “народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. Отже, коли йдеться про публічну владу, то мається на увазі влада, джерелом якої є народ, а коли про публічне управління, – то, відповідно, про управління, участь у якому бере народ.

В.Д.Бакуменко вважає, що публічне управління має як спільні, так і відмінні риси з державним управлінням. Якщо виходити з визначення державного управління як діяльності органів державної влади, спрямованої на створення умов для якнайповнішої реалізації функцій держави, основних прав і свобод громадян, узгодження різноманітних груп інтересів у суспільстві та між державою і суспільством, забезпечення суспільного розвитку відповідними ресурсами, то за цілеспрямуванням воно збігається з публічним управлінням. Різниця полягає в ступені, різноманітності охоплення та каналах задоволення потреб і реалізації суспільних інтересів. На відміну від державного управління, феномен публічного управління гармонізує сферу державних та суспільних інтересів, поєднуючи управлінську діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.

Публічне управління – це діяльність, яка забезпечує ефективне функціонування системи органів державної влади, регіонального врядування, органів місцевого самоврядування, громадських (неурядових) організацій, фізичних осіб та інших суб’єктів громадянського суспільства з метою реалізації державної політики в найрізноманітніших сферах суспільного життя.

Публічне управління – це дія суб'єкта управління на суспільство (суспільні процеси відношення) відповідно до покладених на нього суспільно значущих функцій і повноважень.

Відносини, що супроводжують зазначене управління, характеризуються підпорядкованістю закону, узгодженням інтересів учасників процесу, відповідальністю суб'єкта і об'єкта за стан системи.

Суб'єктами публічного управління є держава, органи і посадовці (парламент, президент, уряд та ін.), які діють від свого імені, органи і посадовці місцевого самоврядування (рада, мер), органи громадського об'єднання.

Об'єкт публічного управління – це те, на що спрямовані дії суб'єкта, які здійснюються з метою придбання або надання якихось матеріальних або духовних благ, їх обмеження, позбавлення. Ці блага стосуються громадян, їх колективів та інтересів.

Класифікація публічного управління:

– *за характером взаємовідносин система державного управління може бути координаційною або субординаційною.*

Координаційне управління реалізується у формі федерації або конфедерації, субординаційне базується на жорсткому адміністративному підпорядкуванні, дії на нижчестоящих посадових осіб органів управління, примушуванні до виконання команд, що надходять від вищестоящих органів управління;

– *за критерієм використання форм власності і володіння майном розрізняють федеральне, регіональне, місцеве управління.*

– *за дією на керований об'єкт виділяються галузеве і територіальне управління.*

– *за способом урахування інтересів об'єктів управління розрізняють адміністративне та економічне управління. Адміністративне управління справляє безпосередній вплив на інтереси керованих за допомогою дозволу, заборони, примушення незалежно від їхньої думки, економічне – на інтереси об'єктів управління опосередковано, тобто через господарське законодавство, фінансову, грошову і кредитну державну політику. В цьому разі відсутнє пряме примушування або заохочення, об'єкт управління вільний у виборі варіанта дій, але якщо вони суперечать законодавству, він відшкодує збиток державі;*

– *за терміном виконання схвалюваних рішень управління поділяється на оперативне, тактичне і стратегічне. Оперативне управління спрямоване на вирішення поточних або таких, які виникають у результаті небажаних відхилень, завдань. Стратегічне управління визначає цілі і зав-*

дання розвитку країни в цілому або за окремими сферами, об'єктами, територіями, напрями діяльності по кожній ланці управління. Тактичне управління реалізується в конкретних діях для виконання стратегічних завдань.

Як зазначають А.Ф.Мельник та О.Ю.Оболенський, поняття “публічне управління” зорієнтоване на реалізацію публічних (загальних) інтересів.

На думку Д.В.Карамішева, публічне управління включає: державно-управлінську складову, де суб'єктом виступає держава в особі відповідних структур, а також бізнесову та громадську складову, де суб'єктами є недержавні утворення. Державно-управлінські структури виступають від імені держави, їх діяльність має юридично-владний характер і забезпечується примусовою силою держави. Суб'єктами ж громадського управління є недержавні утворення, самоврядні структури. Вони діють як суб'єкти публічного права виключно від свого імені тільки для вирішення питань, що визначені їх статутними документами.

Загальними принципами організації та діяльності органів влади в Україні є принципи демократії, верховенства права, поваги до прав і свобод, честі та гідності людини і громадянина, єдиноначальності та колегіальності, гласності, громадського контролю, компетентності, територіальності та ін.

Під *принципами публічного управління* розуміють керівні правила, основні положення, норми поведінки, що відображають найбільш загальні стійкі риси законів і закономірностей управління, яких необхідно дотримуватися в управлінській діяльності. На практиці вони набувають характеру конкретних вимог, якими належить керуватися в процесі побудови системи управління, забезпечення її належного функціонування та створення умов для розвитку.

Виділяють такі групи принципів публічного управління:

Соціально-політичні – демократизм, який є одним з найважливіших соціально-політичних принципів, участь населення в управлінській діяльності держави (народність); рівноправність осіб різних національностей; рівність усіх перед законом; законність; гласність і врахування громадської думки; об'єктивність. Це найзагальніші принципи державно-управлінської сфери. Вони поширюються на всі види виконавчо-розпорядчої діяльності та управлінські структури, що функціонують у державі. Принципи цієї групи, як правило, закріплюються в нормативному порядку. Багато з них міститься в Конституції України (вони дістали назву конституційних) та інших законодавчих актах.

Організаційні принципи побудови апарату державного управління – галузевий, функціональний, територіальний. Це принципи, які забезпечують найбільш раціональний вибір суб'єктів управлінської діяльності. Нині структура суб'єктів державного управління України ґрунтується на галузевому, функціональному (міжгалузевому) і територіальному принципах, зокрема:

– *галузевий принцип реалізується* в такій структурній побудові, де однорідні за характером діяльності об'єкти закріплені за відповідним органом управління і утворюють сферу його управлінської діяльності;

– при структурній побудові, що ґрунтується на *функціональному* (міжгалузевому) принципі, до відання спеціально утвореного органу управління передається одна (або кілька) державна функція. Управління, організоване за зазначеним принципом, називають функціональним, або міжгалузевим, а суб'єктів, що здійснюють його, – органами функціонального, або міжгалузевого, управління.

Територіальний принцип полягає в такій структурній побудові, за якої державні органи здійснюють комплексне управління на певних, чітко окреслених територіях.

Організаційні принципи функціонування (діяльності) апарату державного управління – нормативність діяльності, єдиноначальність, колегіальність, поділ управлінської праці; відповідальність за прийняті рішення, оперативна самостійність.

Ці принципи застосовуються для визначення змісту діяльності конкретних управлінських структур. Їх додержання дає змогу найбільш ефективно використовувати потенціал державних службовців, персоналу науководослідних установ, технічних працівників. За допомогою організаційних принципів забезпечуються прийняття правильних управлінських рішень, організація і застосування раціональних управлінських процедур, дійовий контроль і виконавча дисципліна.

Акцентування уваги на питаннях публічного управління сільськими територіями – характерна риса наукових досліджень у галузях державного управління, економіки, регіональної політики та регіонального розвитку.

Публічне управління розвитком сільських територій є формою діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, що проявляється в прийнятті відповідних нормативно-правових актів, концепцій, стратегій і програм, спрямованих на розв'язання соціально-економічних проблем сільської місцевості та покращання умов проживання сільських мешканців.

Характерними тенденціями для України в останні роки стало скорочення кількості сільських поселень, послаблення їх демографічного потенціалу, руйнація соціальної інфраструктури на селі. Все більше зростає різниця між рівнями та якістю життя жителів міста і села.

Механізмом публічного управління розвитком сільських територій є спосіб організації дій суб'єктів, сукупність принципів, форм і методів управління, спрямованих на досягнення поставленої мети та розв'язання суперечностей у сфері розвитку сільських територій з метою досягнення такого рівня і якості життя сільських жителів, які б відповідали загальноприйнятим

світовим соціальним нормам і забезпечував відродження села і селянина як носія культурних і національних традицій та джерела відродження Української держави.

Управління сільськими територіями має два виміри: горизонтальний і вертикальний. Перший з них представлений незалежними один від одного галузевими і міжгалузевими органами спеціальної компетенції. Їх дії не скоординовані, а фінансові можливості обмежені. Горизонтальний рівень управління пов'язаний з діяльністю владних інститутів, бізнесових структур та громадських організацій. На жаль, бізнес-структури, громадські організації є недостатньо конкурентними через незрілість громадянського суспільства і відсутність на селі ринкового середовища. Вертикальний рівень територіальної організації влади є структурованим та ієрархічним. До компетенції вищої ланки органів державної влади віднесено затвердження відповідних стратегій розвитку та прийняття законів (Верховна Рада України), організація виконання і контроль за їх виконанням (Кабінет Міністрів України). Регіональний рівень владної управлінської піраміди представлений облдержадміністраціями та обласними радами. Дуалізм влади ще більш виразно проявляється на районному рівні через реально обмежений характер владних повноважень органів місцевого самоврядування. До того ж повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування чітко не розмежовані. Ускладнює управлінський механізм правова норма обопільної делегованості повноважень. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень виступають територіальні громади сіл. Проте на практиці функціонування цієї самоврядної ланки уповільнюється, з одного боку, через відсутність ресурсів, а з другого – через незавершеність інверсії об'єктно-суб'єктних відносин у сільських територіальних громадах, які поки що ідентифікують себе з об'єктом, а не із суб'єктом управління. Усе це свідчить про необхідність самоврядної трансформації системи управління сільськими територіями.

Сільські території є певним сегментом простору, що характеризується природними і соціальними властивостями. Вони є складними за структурою природними та соціально-просторовими утвореннями, що об'єднують економічну, соціальну та екологічну складові, які, у свою чергу, включають такі елементи, як населення, поселення, виробничо-господарський комплекс, інфраструктура, землі сільськогосподарського та іншого призначення, навколишнє природне середовище. Все це дає підстави віднести сільські території до складних систем, у межах яких відбуваються різноспрямовані процеси як за масштабами, так і за функціями, галузевою ознакою та сферами життєдіяльності. Саме ці процеси і є об'єктом публічного управління сільськими територіями.

Основу соціального механізму управління сільськими територіями становлять потреби та інтереси, які формуються в процесі розвитку об'єкта, що підпорядкований об'єктивним законам. Об'єкт розвивається в цьому сенсі за внутрішньою логікою, принципами самоорганізації і самоврядування. З метою узгодження цілей різних складових сільських територій та зіставлення інтересів об'єкта і суб'єктів і здійснюється управління ними.

Сільські території з огляду на їх суспільне призначення протягом тривалого часу перебувають у центрі уваги суспільства та виступають об'єктом трансформацій. Однак їх стан не тільки не відповідає суспільним очікуванням, а й дедалі більше погіршується. У зв'язку із цим постає питання про ступінь адекватності ставлення різних суб'єктів, що є носіями суспільних інтересів, до сільських територій як суспільної цінності.

Розгляд сільських територій у системі суспільних інтересів не обмежується виявленням об'єктної сторони такого інтересу, як територіальний. Визначення суспільних інтересів до цього об'єкта з урахуванням його поліелементності потребує виявлення привабливості та суспільної значущості сільського соціуму, виробничо-господарського комплексу, поселенської мережі, інфраструктури, земельних ресурсів, навколишнього природного середовища для державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій і бізнес-структур як суб'єктів публічного управління сільськими територіями.

Органи публічної влади як суб'єкти публічного управління сільськими територіями мають не тільки відігравати роль інтегратора суспільних інтересів, а й бути активними учасниками соціальних перетворень, здійснюваних з метою відродження цих природних та соціально-просторових утворень. Проте на практиці утвердилося спрощене та утилітарне уявлення про сільські території як про виключно просторовий базис розміщення сільськогосподарського виробництва та постачальника продовольчих товарів.

Одним із важливих заходів щодо реалізації цього завдання є максимальне наближення центрів прийняття управлінських рішень до територіальних громад сіл. А це потребує прозорого розподілу повноважень між органами державної влади та громадами. При цьому державі мають бути передані виключно ті повноваження, які не можуть бути ефективно реалізовані сільськими територіальними громадами та їх представницькими органами.

Такий суб'єкт публічного управління сільськими територіями, як бізнес-структури, є неоднорідним. У цьому разі йдеться передусім про представників великого бізнесу, які сприймають сільські території з точки зору економічного інтересу, а соціальне та природне середовища при цьому відходять на другий план й розглядаються в кращому разі як фактор виробництва.

Бізнес-структура (бізнес) – це будь-який вид діяльності у сфері суспільного виробництва, що приносить дохід або інші особисті вигоди. На нашу думку,

бізнес необхідно поділяти на підприємництво (господарську діяльність у сфері матеріального виробництва) і комерцію (господарську діяльність у нематеріальній сфері). Результатом підприємницької діяльності є матеріальні блага (товари), а комерційної – нематеріальні блага (послуги).

Суб'єктами бізнесу можуть бути вільні у своїх діях на ринку одноосібні власники капіталу – фізичні особи, а також власники підприємств, які виступають як юридичні особи. Бізнес може здійснюватися у трьох основних формах: індивідуального або приватного підприємництва; партнерства; корпорації (акціонерного товариства).

Індивідуальне підприємництво – форма бізнесу, власником якого є одна людина. Власник індивідуального бізнесу одночасно виконує функції менеджера. Це найпоширеніша форма бізнесу, характерна для дрібних торговельних закладів, підприємств сфери послуг, фермерських господарств, професійної діяльності юристів, лікарів та інших осіб.

Партнерство – форма бізнесу, яким володіють дві особи і більше. Перевага партнерства полягає в тому, що його легко організувати. Об'єднання партнерів дає змогу залучати додаткові кошти та використовувати нові ідеї. Водночас до недоліків партнерства можна віднести: обмеженість фінансових ресурсів; неоднозначне розуміння цілей діяльності партнерства його учасниками; складності визначення частки кожного учасника в доходах і збитках товариства, розподілу майна.

Корпорація – сукупність осіб, об'єднаних для спільної підприємницької діяльності, як єдиної юридичної особи. Право на власність корпорації розподіляється на частини за акціями. Тому власники корпорацій є утримувачами акцій, а сама корпорація називається акціонерним товариством. Власники корпорацій несуть обмежену відповідальність за боргами корпорації відповідно до їх внесків в акції.

Пасивна участь невеликих сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств в управлінні сільськими територіями зумовлена нестачею фінансових ресурсів, сільськогосподарської техніки, повільним розвитком кооперації та виробничої інфраструктури.

Господарства населення як суб'єкти господарювання та управління сільськими територіями обмежують свою діяльність задоволенням особистих потреб на рівні простого відтворення.

Складовими публічного управління є:

1. *Державне управління*, де суб'єктом виступає держава в особі сформованих нею структур (державних органів), які представляють державу.

Під державним управлінням розуміють специфічну діяльність держави, що виявляється у функціонуванні низки уповноважених структур (органів), які безперервно, планомірно, владно і в рамках правових настанов вплива-

ють на суспільну систему з метою її вдосконалення відповідно до публічних інтересів.

Державне управління є функцією держави, яка надана спеціальним організаційним структурам (органам). Їх сукупність є системою органів державного управління, яка в цілому або кожна з її складових окремо діють винятково від імені держави. Рішення, що ними приймаються, є обов'язковими для всіх учасників суспільних відносин, у тому числі й для недержавних організацій і формувань.

Система органів державного управління складається з державних органів, наприклад міністерств, обласних державних адміністрацій тощо. У цій системі їх сукупність є складовою частиною апарату держави. В державних органах на оплатній основі працюють державні службовці.

Для визначення поняття “державне управління” необхідно встановити його співвідношення з категорією “державна виконавча влада”. Аналіз цих понять свідчить, що “влада” – це здатність і можливість здійснювати свою волю, підкоряти їй, спонукати людей (їх колективи) до певних дій і певної поведінки. Основними засобами, за допомогою яких встановлюється влада, є авторитет, право, насильство. Водночас “управління” – це вольовий вплив суб'єкта на об'єкт.

Органи виконавчої влади в Україні – це система центральних і місцевих, одноособових і колегіальних органів виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції на чолі з Кабінетом Міністрів України, що відповідно до Конституції та законів України забезпечують виконання Конституції України, законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України в найважливіших сферах суспільного і державного життя України.

За сутністю та змістом органи виконавчої влади України відрізняються від інших органів державної влади, передусім законодавчих і судових, саме за призначенням, об'єктами, суб'єктами, формами, способами і засобами здійснення своєї діяльності.

Об'єктами діяльності, впливу органів державної виконавчої влади в Україні є, насамперед, політична, господарська, соціальна, культурна та інші найбільш важливі сфери суспільного життя.

Суб'єктами діяльності органів виконавчої влади України є система органів державної влади України у складі: Кабінету Міністрів України; міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; місцевих органів виконавчої влади.

За *формою діяльності органи* виконавчої влади України, як правило, є єдиноначальними, тобто органи виконавчої влади очолюються керівником, який самостійно організовує та несе відповідальність за його діяльність.

За способами діяльності органи виконавчої влади в Україні здійснюють систему функцій: управлінську, виконавчу, бюджетно-фінансову, матеріально-технічну, контрольну, правоохоронну тощо.

З огляду на це на особливу увагу заслуговує зарубіжний досвід господарського управління сільськими територіями, яке здійснюють переважно некомерційні асоціації (спілки). До їх функцій віднесено ліцензування асоціацій та підприємств агропромислового комплексу (АПК), сертифікацію їх продукції, встановлення і регулювання асортименту, обсягу, ціни сільськогосподарської продукції тощо.

2. *Місцеве самоврядування*, де суб'єктами виступають недержавні структури, які сформовані територіальними громадами (органи місцевого самоврядування). Вони у відносинах з органами державної влади представляють громаду.

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Воно здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Громадяни України реалізують своє право на участь у місцевому самоврядуванні за належністю до відповідних територіальних громад.

Нормативною основою місцевого самоврядування є Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста. Територіальні громади сусідніх сіл можуть:

- об'єднуватися в одну територіальну громаду;
- створювати єдині органи місцевого самоврядування;
- обирати єдиного сільського голову.

Добровільне об'єднання територіальних громад відбувається за рішенням місцевих референдумів відповідних територіальних громад сіл. Таке рішення є наданням згоди на створення спільних органів місцевого самоврядування, формування спільного бюджету, об'єднання комунального майна. Вихід зі складу сільської громади здійснюється за рішенням референдуму відповідної територіальної громади.

Місцеве самоврядування в Україні базується на принципах:

- народовладдя;
- законності;
- гласності;
- колегіальності;

- поєднання місцевих і державних інтересів;
- виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законами;
- підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;
- державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.

Відповідно до Концепції реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні (розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р) до повноважень органів місцевого самоврядування базового рівня віднесено забезпечення: місцевого економічного розвитку (залучення інвестицій, розвиток підприємництва); розвиток місцевої інфраструктури; планування розвитку території громади; вирішення питань забудови території, її благоустрою; надання житлово-комунальних послуг.

Реформування системи місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні є вихідною умовою для стимулювання розвитку територій та успішного здійснення реформ на місцевому й регіональному рівнях. Процес децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування передбачає:

- створення ефективної системи державного управління регіональним розвитком, що здатна забезпечити для населення окремо взятої громади якісні та доступні публічні (адміністративні) послуги (в тому числі гарантувати безпеку життєдіяльності людини на місцевому рівні, отримання якісних послуг сфери охорони здоров'я та освіти, доступні адміністративні послуги);
- надання місцевим органам влади максимальної кількості повноважень та достатнього обсягу фінансових ресурсів (відповідно до європейського принципу субсидіарності) для вирішення всіх поточних проблем, пов'язаних із забезпеченням безпеки життєдіяльності та якісного життєзабезпечення мешканців місцевої громади, гарантування стабільного розвитку на місцях; підвищення відповідальності органів місцевого самоврядування за виконання взятих на себе зобов'язань та дотримання законності.

3. Громадське управління, де суб'єкти діють від свого імені і на підставі своїх статутів.

Громадське управління здійснюють суб'єкти, які в управлінських відносинах виступають виключно від свого імені і тільки для вирішення питань, що визначені їх статутними документами.

Активізація громадських організацій в управлінні сільськими територіями стримується тим, що дорадчі служби, агентства функціонують переважно за рахунок фондів зарубіжних країн, а мережа органів самоорганізації населення є недостатньо розгалуженою й до того ж позбавлена належного фінансування. Крім того, ці громадські організації приділяють увагу виключно облаштуванню соціального середовища. Крім того, вони не отримують достатньої підтримки з боку територіальних громад.

Закон України “Про громадські об’єднання” визначає громадську організацію як об’єднання громадян, яке створюється для спільної реалізації спільних інтересів (культурних, економічних, вікових, гендерних, регіональних, релігійних, професійних, соціальних тощо). Засновниками та членами (учасниками) громадського об’єднання є фізичні особи, тобто це одна з організаційно-правових форм громадських об’єднань у країні.

Громадські організації відповідно до своїх завдань поділяються на такі види: благодійні організації, фахові об’єднання, інші громадські організації.

У публічному управлінні функції відображають його зміст. Зміст публічного управління становить сукупність його процесів, відносин, зв’язків. Їх численність та різноманітність свідчить, наскільки складним є публічне управління. Вони здійснюються через форми і методи публічного управління, з допомогою яких визначаються шляхи і засоби процесу публічного управління.

На думку І.В.Бородіна, кожна функція, її зміст визначаються метою, яка стоїть перед кожним органом публічного управління та державою в цілому. За змістом вони є об’єктивними та залежать від матеріальних і організаційно-правових умов управлінських процесів.

Функції публічного управління поділяються на внутрішні (управління всередині державної керуючої системи) і зовнішні (вплив державних органів на об’єкти управління), економічні, соціальні, соціально-виховні та ін. Проте традиційним і найбільш поширеним в адміністративному праві є їх поділ на загальні, спеціальні, допоміжні (обслуговуючі).

Загальні функції публічного управління властиві всьому управлінському процесу для всіх рівнів управлінських структур. Вони відображають найбільші за обсягом завдання процесу публічного управління. До них належать:

Прогнозування – наукове передбачення, системний аналіз системи, структури учасників управлінського процесу, його динаміки та перспектив розвитку. Це засіб прийняття управлінських рішень для визначення змісту соціальних процесів, стану учасників управління, шляхів і строків досягнення цілей управління.

Планування – визначає напрями та завдання розвитку публічного управління на відповідний період, методи і засоби їх реалізації, строки досягнення поставлених цілей, матеріальні ресурси, необхідні для їх досягнення, кількісні та якісні показники розвитку процесів у системі публічного управління. Воно може бути коротко-, середньо- і довгостроковим, а також тактичним і стратегічним.

Регулювання – забезпечує зв'язки між структурними елементами управлінських систем. У публічному управлінні воно здійснюється через установаження правил, нормативів, стандартів до того чи іншого виду управлінської системи, які є обов'язковими для всіх учасників такої системи. Ця функція створює необхідні економічні, правові та організаційні умови діяльності управлінських систем.

Координація дає змогу узгоджувати діяльність різних елементів управлінських систем публічного управління. Через координацію досягається взаємодія між відповідними структурними підрозділами, ланками управлінських систем, забезпечуються єдність та впорядкованість усіх стадій управлінської діяльності.

Облік – це збирання, оброблення, аналіз і зберігання інформації про стан та динаміку розвитку управлінської системи, матеріальні можливості учасників публічного управління, прийняті управлінські рішення і результати їх виконання. Облік здійснюється шляхом реєстрації, порівняння конкретних фактів про діяльність системи управління, наявність і витрати ресурсів та ін. З його допомогою суб'єктам публічного управління надається інформація про досягнення цілей управління, реалізацію управлінських рішень.

Контроль дає змогу визначити результати виконаної роботи, своєчасно запобігти недолікам та усунути їх, а також виявити помилки в процесі управління, і своєчасно виправити та не допустити їх повторення тощо.

Спеціальні функції публічного управління дають можливість визначити особливості та умови публічного управління. Вони встановлюють специфіку того чи іншого суб'єкта або об'єкта публічного управління та відображають особливості й умови управління, насамперед економікою, соціально-культурною і адміністративно-політичною сферами. Спеціальні функції публічного управління розмежовуються також на всіх рівнях галузевих систем управління, наприклад освіти і науки, сільського господарства, збройних сил та ін.

Допоміжні функції публічного управління – це кадрова, матеріально-технічна, фінансова діяльність, діловодство та ін., від яких залежить ефективність управлінської діяльності. Вони забезпечують реалізацію двох перших функцій публічного управління і на практиці взаємодіють між собою та становлять єдину систему впливу суб'єкта на об'єкт публічного управління.

Окремою функцією публічного управління є адміністративна послуга, яка полягає у виконанні різноманітних обов'язків органів публічного управління перед громадянами, через правове забезпечення необхідних умов щодо реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів.

Відповідно до Закону України “Про адміністративні послуги” адміністративна послуга – результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи згідно із законом. Залежно від суб'єктів, які надають адміністративні послуги, вони поділяються:

- на державні (надаються державними органами, підприємствами, установами, організаціями);*
- на муніципальні (надаються органами місцевого самоврядування, комунальними підприємствами, установами та організаціями).*

Під функціями “публічне управління розвитком сільських територій” слід розуміти функції органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, політичних партій та бізнес-структур, що полягають у керівництві, організації, контролі та захисті конституційних норм, зміцненні економічної, фінансової, гуманітарної, соціальної, екологічної, продовольчої та інших складових національної безпеки в контексті підвищення рівня добробуту селян, сприяння консолідації, сталому розвитку сільських територій із збереженням традицій, культури, історичної свідомості громадян, шляхом прийняття відповідних нормативних актів, законів, забезпечення відшкодувань (дотацій) з державного бюджету та створення умов для ефективної самоорганізації сільських громад.

Важливе значення для вдосконалення публічного управління сільськими територіями мають не тільки функції, повноваження та компетенція суб'єктів управління, а й напрям їх розподілу від джерела влади (народ). Він мав би здійснюватися таким чином: громадянин (самоврядний суб'єкт) → територіальна громада → органи місцевого самоврядування → районні органи державної влади → регіональні органи державної влади → центральні та вищі органи державної влади.

Нині, враховуючи дуалізм публічної влади, на практиці склалися два канали розподілу владних функцій. Перший – державний, який діє на горизонтальному рівні у складі трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Виконавча гілка влади представлена у вертикальному зрізі трьома ієрархічними рівнями: районним, регіональним та загальнодержавним. Другий стосується місцевого самоврядування, яке також складається з трьох рівнів – базового, районного та регіонального. Їх співвідношення має такий вигляд: базовий рівень самоврядування (територіальні громади) → (органи держав-

ної влади на цьому рівні не представлені); районний рівень (районні ради) ↔ районні державні адміністрації; регіональний рівень (обласні ради) ↔ обласні державні адміністрації (органи місцевого самоврядування на цьому рівні не представлені) ← Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції.

Як елементи публічного управління державне, місцеве самоврядування, громадські організації та бізнес-структури взаємодіють, взаємодоповнюють одне одного виходячи з єдності публічних інтересів та доцільності узгодження управлінського впливу з метою посилення його дієвості.

I. Блок державного управління

Державне управління регулюють такі нормативно-правові акти:

– *Конституція України* як Основний Закон має вирішальне значення у встановленні основ правового регулювання державного управління, акумулює головні засади управлінських відносин, задає їм цільову спрямованість. В Основному Законі визначаються система органів виконавчої влади, їх найважливіші повноваження, організація діяльності, зовнішні форми правових актів. Конституційні положення встановлюють основи адміністративно-правового статусу громадян, закріплюють право на участь об'єднань громадян і трудових колективів в управлінні державними і громадськими справами, обов'язки і відповідальність посадових осіб, найважливіші способи зміцнення законності та дисципліни в державному управлінні;

– *закони та постанови Верховної Ради України*; останні мають організаційно-правовий характер і за юридичною силою є наступним після законів рівнем;

– *укази Президента України* – акти глави держави, що видаються у межах його повноважень на основі та на виконання Конституції і законів України. Реалізуючи свої повноваження у сфері виконавчої влади, Президент України видає нормативно-правові акти, які насамперед стосуються створення і діяльності органів виконавчої влади;

– *акти Кабінету Міністрів України*, що мають нормативний характер, називаються постановами. Постанови уряду приймаються колегіально на його засіданнях. Цими актами конкретизуються положення законів України і указів Президента України, в тому числі з питань, які є предметом адміністративно-правового регулювання;

– *накази міністерств та інших центральних органів виконавчої влади* – акти відомчого (галузевого) характеру, які видаються міністром, керівником іншого центрального органу виконавчої влади в одноосібному порядку. Накази можуть мати галузевий або міжгалузевий характер. Іноді центральні органи виконавчої влади видають спільні акти;

– *акти місцевих державних адміністрацій* – розпорядження їх голів – приймаються в одноосібному порядку і є обов’язковими для виконання на відповідній території (область, місто, район) всіма органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, громадянами;

– *рішення місцевих рад (органів місцевого самоврядування)* також можуть містити норми адміністративного права. Зокрема, органи місцевого самоврядування встановлюють загальнообов’язкові правила з питань благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти і порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші в громадських місцях, боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями (пп. 44, 45 ст. 26 Закону України “Про місцеве самоврядування”, ст. 5 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

– *акти органів управління державних підприємств, установ, організацій* – накази їх керівників. Право цих керівників затверджувати норми права пов’язане з необхідністю реалізації компетенції власника майна, тобто держави в особі її органів. Накази приймаються одноосібно, їх дія поширюється на всі структурні підрозділи, відділи, служби, працівників відповідних утворень.

Крім нормативно-правових актів державних органів, окремим видом джерел адміністративного права є міжнародні угоди України та міжнародно-правові акти, що ратифіковані Верховною Радою України. Відповідно до ст. 9 Конституції України вони є частиною національного законодавства. Міжнародно-правові акти регулюють і питання, які віднесені до адміністративно-правової сфери: захист прав і свобод людини і громадянина; правовий статус іноземців; порядок перетину державного кордону; взаємодія прикордонних військ та митних служб сусідніх держав; міжнародне транспортне сполучення; співробітництво у різних галузях народного господарства; боротьба із злочинністю.

Блок державного управління включає також управління сільським господарством.

Предметом управління сільським господарством за сферами впливу є:

- *у виробничій сфері: галузі виробництва сільськогосподарської продукції, лісове, водне господарство та аквакультури, екологічне землеробство та промисли;*
- *у ринковій сфері: ринки землі, сільськогосподарської, лісо- та рибопродукції і продуктів їх переробки; агровиробничих послуг, ресурсного матеріально-технічного та фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства;*
- *у сфері інноваційного розвитку сільського господарства: науково-технічне, технологічне, кадрове, інформаційно-консультаційне, інвестиційне забезпечення, міжнародні зв’язки;*
- *у соціально-економічній сфері: сільські домогосподарства, їх доходи, витрати, трудові ресурси на селі, сільськогосподарська зайнятість;*

- у природоохоронній сфері: земля, її родючість та використання, водоймища, рослинний і тваринний світ, екологія, агротуризм.

Об'єктами управління в сільському господарстві є:

- галузі сільського господарства;
- організації агротехнічних послуг, страхового, фінансово-кредитного обслуговування, інновацій, інформаційно-консультаційних послуг;
- науково-дослідні, освітні та інші установи і заклади аграрного профілю;
- природоохоронні, ветеринарні заклади тощо.

Основна мета управління сільським господарством – створення умов для реалізації взаємопов'язаних стратегічних цілей розвитку галузей сільського господарства:

- продовольчої безпеки держави;
- прибутковості господарювання об'єктів управління;
- підвищення життєвого рівня сільського населення;
- соціально-економічного розвитку сільських територій;
- екології та безпеки навколишнього природного середовища і харчових продуктів.

Суб'єкти управління сільським господарством – органи управління, які за суспільно-політичними рівнями поділяються на органи підприємницького управління, місцевого самоврядування, громадського самоуправління та державні управлінські установи.

Державне управління сільським господарством здійснюється Кабінетом Міністрів України, Міністерством аграрної політики та продовольства України, спеціалізованими підрозділами управління розвитком агропромислового виробництва та сільських територій обласних і районних державних адміністрацій.

Система органів державної виконавчої влади з питань аграрної політики включає:

1. Центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики (Міністерство аграрної політики та продовольства України).

Напрямами діяльності центрального органу виконавчої влади з питань аграрної політики є такі:

- розроблення і виконання державних цільових, галузевих та інших програм розвитку агропромислового виробництва і сільських територій;
- дотримання аграрних пріоритетів при формуванні і проведенні економічної, соціальної та екологічної політик держави;
- формування та забезпечення реалізації:

- державної аграрної політики, спрямованої на забезпечення продовольчої безпеки держави, розвитку сільськогосподарської дорадчої діяльності;
- державної політики в галузях ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів та кормів, карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин; стосовно земельних відносин, якості та безпеки продукції, насіння і садивного матеріалу, біологічної безпеки, родючості ґрунтів.

2. Органи управління сільським господарством обласних державних адміністрацій.

Напрямами діяльності органів управління сільським господарством обласних державних адміністрацій є такі:

- забезпечення реалізації державної аграрної політики, розроблення та виконання регіональних програм і прогнозів розвитку галузей агропромислового виробництва;
- формування та реалізація соціальної політики на селі, сталий розвиток регіонального агропродовольчого ринку і сільських територій регіону;
- організація насінництва, сортовипробування і захисту рослин, плеїнної справи, наукового і кадрового забезпечення, стандартизації, карантину, охорони праці.

3. Органи управління сільським господарством районних державних адміністрацій.

Напрямами діяльності органів управління сільським господарством районних державних адміністрацій є:

- реалізація державної аграрної політики, аналіз тенденцій і прогнозування процесу розвитку агропромислового виробництва і сільських територій, підготовка програми соціально-економічного розвитку району;
- сприяння організації виробництва і збуту аграрної продукції, розвитку ринкової інфраструктури, моніторингу агропродовольчого ринку;
- вжиття заходів щодо збереження, відтворення та раціонального використання земельних та інших природних ресурсів, охорони праці.

II. Блок місцевого самоврядування

Серед функцій і завдань, що загалом стоять перед місцевим самоврядуванням у галузях управління сільськогосподарським виробництвом, на локальному рівні віддається перевага економічним та екологічним.

Ефективне місцеве самоврядування має формуватись знизу вгору. Йдеться, передусім, про максимальне залучення населення до участі в розв'язанні поточних проблем та визначенні перспектив, а також про фінансування основних видатків місцевого самоврядування.

III. Блок громадського управління

Система органів громадського управління включає:

- громадські організації, що діють у сфері сільського господарства і створені за ознаками видів діяльності, організаційно-правових форм господарювання та професій і функціонують відповідно до чинного законодавства;*
- громадські агропродуктові саморегульвні об'єднання – невідприємницькі товариства, що створюються з метою захисту економічних інтересів суб'єктів господарювання у міжгалузевих відносинах, відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та з міжнародними організаціями.*

Суб'єкти громадського управління розвитком сільського господарства можна згрупувати у вигляді громадських галузевих, агропродуктових і фахових (професійних) саморегульвних об'єднань, що формуються для управління спільною виробничою, маркетинговою, фінансовою та інвестиційною діяльністю учасників, захисту їхніх інтересів та налагодження приватно-державного партнерства. Діяльність цих об'єднань регулюється Цивільним кодексом України, Законом України “Про громадські об'єднання”, іншими законами України прямої дії та установчими (статутними) документами.

Специфіку управління сільськими територіями як публічного розкрито в процесі висвітлення питання про об'єкт та суб'єкти публічного управління цими природними та соціально-просторовими утвореннями.

Інша особливість публічного управління сільськими територіями стосується його сутності як територіального управління. Територіальне управління – тип управлінської діяльності, за якого об'єктом управління є не окрема галузь виробництва, виробничий комплекс чи сфера суспільного життя, а певна територія. За такого підходу територія виступає як інтегральний ресурс, просторовий базис життєдіяльності, місце залягання корисних копалин (мінеральних ресурсів), що забезпечує комплексний розвиток об'єкта управління, дає можливість поєднати відомчо-галузеві інтереси та інтереси кожної конкретної території, реалізувати загальнодержавні, регіональні та місцеві цілі розвитку. В такому контексті територіальне управління можна ідентифікувати як горизонтальний тип управління, за якого домінують партнерські відносини між суб'єктами управлінської діяльності, що відповідає сучасній тенденції до децентралізації влади та демократизації публічного управління.

Наступна особливість публічного управління сільськими територіями є похідною від характеристики територіального управління й відображає властивості цих природних та соціально-просторових утворень. Одна з таких

властивостей пов'язана з подвійною природною сутністю сільських територій. По-перше, вони безпосередньо взаємодіють з навколишнім природним середовищем, навіть певною мірою є його частиною. По-друге, результати господарської діяльності на сільських територіях великою мірою визначаються залежністю від природно-кліматичних умов, природних ресурсів, а також переривчастим технологічним циклом, сезонним характером праці, уповільненим оборотом капіталу. Все це дає підстави віднести сільські території до складних систем, які характеризуються відкритістю, непередбаченістю, нерівномірністю і нестабільністю, функціонально-управлінський алгоритм яких підпадає під опис синергетики.

Сільські території є складною гетерогенною за структурою системою, в якій центральне місце у внутрішньосистемних міжкомпонентних зв'язках посідає характер взаємопов'язаності сільського господарства (базова галузь економіки) та соціалізованого простору, які належать до різних форм суспільного відтворення. Тому публічне управління сільськими територіями має одночасно ознаки галузевого і територіального управління.

За реляційним проявом, який характеризує сільські території у їх відносинах з іншими об'єктами, вони не є власне системою, а входять до складу єдиної територіальної організації суспільства, що вказує на тісний зв'язок цих природних та соціально-просторових утворень з міською територіальною підсистемою.

За розміром та масштабом сільські території мають різні ієрархічні рівні (базовий, районний, регіональний), які співвідносяться між собою за принципом "матрьошки".

За родовими ознаками та функціями сільські території диференціюються на такі різновиди: типово сільські (аграрні) території; перехідні, "змішані" території (сільські урбанізовані зони й ареали, а також "аграрні міста"); території зі спеціальним режимом функціонування (оздоровчо-рекреаційні, гірські та прикордонні).

Сільські території класифікуються на певні типи за такими критеріями: ступінь ресурсозабезпеченості; галузево-сферна спрямованість розвитку; функціональна складність; адміністративний статус; географічна доступність; рівень господарської освоєності; рівень соціально-економічного розвитку; інвестиційна привабливість; ступінь техногенного забруднення; рівень урбанізації; етнічна різноманітність тощо.

Ще одна особливість публічного управління сільськими територіями є похідною від перетину (поєднання) потреб, інтересів і цілей управлінських суб'єктів – органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, бізнес-структур та інших суб'єктів господарювання, їх

поведінки, яку можна визначити як територіальну щодо цих природних та соціально-просторових утворень. Передусім зазначимо, що в українському суспільстві в цілому стосовно сільських територій існує виключно споживацьке ставлення як до джерела життєвих цінностей, пов'язаних з їх близькістю до природи, а також простору, в межах якого виробляються продовольство і сільськогосподарська сировина. Органи державної влади, як і органи місцевого самоврядування, тривалий час демонструють ставлення до сільських територій як до територій, на яких виробляється сільськогосподарська продукція. Бізнес-структури проявляють зацікавленість у сільськогосподарських землях як джерелі вкладення фінансових ресурсів та отримання прибутку. Гражданські організації розглядають сільські території як рекреаційні.

З урахуванням зазначеного для суб'єктів публічного управління першочерговим завданням є формування в суспільстві образу сільських територій як привабливих для широкого загалу та вернакулярних (рідних) для сільського населення. Наступним кроком мають бути концептуально обґрунтовані, інституціонально та фінансово-економічно забезпечені заходи щодо подолання суцільної кризи, в якій перебуває більшість сільських територій України.

За визначенням О.В.Батанова, "територія" є однією із центральних категорій у політико-правовій та державно-управлінській науці. Розглядаючи територію як одну з основних критеріальних ознак будь-якої держави, необхідно мати на увазі, що територія є також життєвим простором людей. Тому для кожної держави питання територіального устрою мають важливе, подекуди стратегічне, значення. Держава поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, в яких утворюються та функціонують органи публічної влади, налагоджується управління цими територіями.

Саме тому територія держави завжди належить до ключових ресурсів її розвитку, а територіальний потенціал є одним з основних показників для оцінки сучасних держав, раціональне використання якого є важливим чинником ефективного та безпечного розвитку будь-якої країни. Такого роду раціоналізації сприяє вироблення цілісної, об'єктивної, такої, що відповідає сучасним потребам політико-правового та державно-управлінського розвитку, наукової концепції територіального устрою сучасної держави, яка базується на пріоритеті розвитку й охорони державної території на благо та в інтересах суспільства.

Наявність території завжди була відправним пунктом під час формування будь-якої держави чи державного утворення. Не раз спільнота людей так і не могла утворити власну державу лише через відсутність відповідного географічного простору, в межах якого можна було б проводити незалежну політику, а точніше, реалізувати свої суверенні права.

Поняття “територія” можна розглядати в кількох аспектах: по-перше, як простір землі, внутрішніх та прибережних вод, а також повітряний простір над ними із встановленими межами; по-друге, як особливий адміністративний округ, який не має статусу адміністративної одиниці; по-третє, як адміністративну одиницю в деяких системах управління.

Територія для нації означає “рідний край” або “батьківщину”, з якими люди пов’язані через спільне походження (народження їхніх предків) і до якого вони почувають особливу прихильність”. Слід зауважити, що нині із цим поняттям пов’язується ціла низка термінів: “етнічний простір”, “етнічна територія”. Іноді під “територією” розуміють місце проживання нації – “дім нації”.

На думку О.В.Батанова, територія є неодмінною умовою розвитку всього державного життя. Територія, поряд із категоріями “народ” та “влада”, утворює групу елементів, які формують державу. По суті, територія держави уможливорює саме виникнення, існування, організацію та функціонування держави. Саме тому традиційно під територією держави розуміють простір самовизначення народу, в межах якого держава здійснює свої суверенітет та юрисдикцію, а під її конституційно-правовим статусом – певне правове становище території в державі, яке включає її склад, функції, режим, а також правові принципи і гарантії такого статусу.

Термін “територія” використовується для визначення різних категорій земного та позаземного простору, відокремлених від інших відповідних просторів певними поверхнями (кордонами), які мають той чи інший юридичний статус і відповідний правовий режим.

Уся територія поділяється на три групи: державна територія; територія з міжнародним режимом; територія зі змішаним режимом.

Державною О.В.Батанов вважає таку територію, на яку поширюється її влада і яка перебуває під суверенітетом певної держави, тобто це територія, яка належить певній державі, – простір, зафіксований державним кордоном, у межах якого держава здійснює своє територіальне верховенство. Належність та верховенство є двома основними ознаками державної території.

До територій із міжнародним режимом належать земні простори, які розміщені за межами державної території і не належать будь-кому окремо, але перебувають у спільному користуванні всіх держав відповідно до міжнародного права. Це, насамперед, відкрите море, повітряний простір над ним та глибоководне морське дно за межами континентального шельфу.

До територій із змішаним режимом відносять континентальний шельф та виключну морську (економічну) зону. Ці райони не перебувають під суверенітетом держав та не входять до складу державних територій, але кожна прибережна держава має суверенні права на розвідку та розробку

природних ресурсів континентального шельфу й виключної морської (економічної) зони, які прилягають до неї, а також на охорону природного середовища цих районів. Обсяг цих прав визначається міжнародним правом, зокрема Конвенцією про континентальний шельф 1958 р. та Конвенцією ООН з морського права 1982 р. У межах цих прав кожна держава видає свої закони та правила, які регулюють відповідні види діяльності. В інших випадках на континентальному шельфі та виключній (морській) економічній зоні діють принципи й норми міжнародного морського права.

Космічний простір існує за межами земних територій, правовий режим його використання визначається принципами та нормами міжнародного космічного права. Він не підлягає національному привласненню будь-яким чином та відкритий для дослідження й використання всіма державами на основі рівності.

Державна територія конкретної держави – це територія, відмежована лінією державного кордону від територій інших держав або від території, яка не належить жодній із існуючих держав (наприклад від океану чи моря). Як правило, державна територія сучасної країни (її сухопутна частина) збігається з територією етнічною, тобто територією історичного розселення нації. Міжнародне право закріпило виключний перелік елементів, які становлять державну територію.

Територія держави (державна територія) включає: сухопутну територію, водну територію (внутрішні й територіальні води), надземну територію, підводні кабелі, які прокладені у відкритому морі і сполучають частини території певної держави, кораблі під її прапором (морські, річкові і повітряні), територію посольств та консульств цієї держави. Причому військові кораблі прирівнюються до території їх держави, де б вони не перебували, а невійськові – у водах і повітрі їх держави, у відкритому морі і над ним.

Територія в міжнародному праві розглядається в контексті “територіального суверенітету” і “територіального верховенства”. Вона тут виступає не просто як адміністративна одиниця, її частина, чи, зазвичай, простір землі, внутрішніх вод, а також повітряний простір над ними із встановленими кордонами, а як її особливий вид – державна територія.

Сухопутна територія держави включає сушу землі й надра землі. Водна територія складається:

- 1) з внутрішніх вод (річки, озера, штучні водойми, моря всередині держави, внутрішні затоки, бухти, порти тощо);
- 2) з територіальних вод (морська смуга вздовж берега прибережних держав, щодо якої держава здійснює суверенітет).

До територіального моря держави відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. належать прибережні морські води шириною 12 морських миль (1 морська миля приблизно дорівнює 1,85 км, тобто ши-

рина прибережних територіальних вод становить 22 км). Цю відстань – 12 морських миль (22 км) відлічують:

- від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать державі;
- від прямих вихідних ліній, які з'єднують відповідні точки.

До внутрішніх вод держави належать:

- морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, взятих для відліку ширини територіального моря держави;
- води портів держави, обмежені лінією, яка проходить через постійні портів споруди, що найбільше виступають у бік моря;
- води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать державі (до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюється один або кілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морські милі);
- води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать державі;
- обмежена лінією державного кордону частина вод річок, озер та інших водойм, береги яких належать державі.

Надземна територія – це повітряний простір над суходутною та водною територіями держави. Згідно з практикою, яка склалася в міждержавних відносинах, повітряний простір держави обмежується 100-кілометровою висотою.

Кодекс України про надра (ст. 1) визначає надра як частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Відповідно до ст. 1 Повітряного кодексу України повітряним простором України є частина повітряної сфери, що розташована над суходолом і водною територією України, в тому числі над її територіальними водами (територіальним морем).

Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які є в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони відповідно до ст. 13 Конституції України є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України.

Україна відповідно до Конвенції ООН з морського права, Закону України “Про виключну (морську) економічну зону України” володіє суверенними правами над виключною морською економічною зоною, під якою розуміють морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, включаю-

чи райони навколо островів, що їй належать. Ширина виключної (морської) економічної зони становить до 200 морських миль, відлічених від тих самих вихідних ліній, що й територіальне море України.

Правовий статус виключної морської економічної зони полягає в особливому порядку експлуатації її природних ресурсів з преференціями для прибережної держави.

Ріки, які перетинають території двох або більше держав або є кордоном між ними і мають судноплавне сполучення з морем, називаються міжнародними. Окремі частини міжнародних рік входять до державної території відповідної прибережної держави і перебувають під її суверенітетом. Міжнародно-правовий режим міжнародних рік встановлюється і регулюється прибережними державами на основі укладених між ними угод або норм звичаєвого права. Забороняється плавання по міжнародних ріках у мирний час військових суден неприбережних держав. Що ж стосується військових суден прибережних держав, то їх плавання дозволяється лише за домовленістю між зацікавленими державами. Для вирішення багатьох питань, що виникають у зв'язку з навігацією по міжнародних ріках, будівництвом на них гідротехнічних споруд, підтриманням екологічної чистоти і безпеки, держави створюють спеціальні органи-комісії.

Державна територія визначає просторові межі здійснення державної влади і виступає просторовою основою її організації. Та якщо в теорії міжнародного права державна територія розглядається під кутом зору територіального суверенітету і механізму реалізації міжнародно-правового захисту територіального суверенітету, то конституційне право використовує положення про територіальний суверенітет лише в частині обґрунтування повноти, неподільності та верховенства державної влади в межах власної території, а це вже територіальне верховенство. При цьому використовується розширене тлумачення поняття “територія”.

У Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України часто трапляються терміни “територія Української РСР”, “територія Республіки”. Подібні терміни вживаються і в “Декларації прав національностей України”, в законах України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, “Про громадянство України” та ін. Крім того, в конституційному праві правовому регулюванню піддаються такі види територій, як: територія виборчого округу, територія адміністративної одиниці, територія виборчої дільниці тощо.

Отже, широкоживаний правовий термін “територія” в міжнародно-правових актах та в актах національного права, зокрема конституційному праві, не завжди має однаковий зміст, проблеми визначення території

не раз викликали гострі політичні дебати на різних рівнях публічної влади. Значимо, що кожна із галузей права, зокрема, регулює лише власне специфічне коло правовідносин, що виникають у результаті реалізації територіального суверенітету або територіального верховенства суб'єктами суспільних відносин. І якщо міжнародне право регулює територіальні відносини, що виникають між націями, народами, державами, міжнародними (міжурядовими) організаціями та державними утвореннями, то конституційне – відносини, які виникають між державою і нацією, народом, національними меншинами, етносами, трудовими або територіальними колективами, територіальними автономними утвореннями всередині самої держави, адміністративними одиницями, органами публічної влади, депутатами, державними і муніципальними службовцями, виборчими округами, виборчими комісіями, громадськими організаціями, партіями, громадянами, іноземцями й особами без громадянства та іншим, тобто конституційне право регулює виключно внутрішньотериторіальні відносини.

Зміст правового становища території характеризується такими ознаками, як: 1) політико-правові передумови утворення (виділення, визначення тощо) території; 2) правове регулювання державного кордону; 3) суб'єкти територіального устрою держави та правове регулювання кожного з її елементів зокрема; 4) порядок ліквідації території, зміни її кордонів, реорганізації тощо.

У Конституції України безпосередньо вказується, що територія України в межах її кордону є цілісною та недоторканною (ч. 3 ст. 2). Виходячи з положень Конституції України можна зробити висновок, що суша, повітряний простір і води є невід'ємною частиною єдиного цілого, що, по суті, і є “територія”. Правовий зміст єдності та неподільності території держави полягає в тому, що всі об'єкти, які розміщуються в межах держави, підпорядковуються єдиній верховній владі. Україна “єдина і неподільна” лише тому, що її державна влада поширюється на всю державну територію.

Існують два варіанти порушення принципу єдності та неподільності: перший, коли частина території передається іншій державі, і другий, коли частина території відходить до іншої держави та підпорядковується її верховній владі без згоди держави, яка володіла цією територією, або ж коли всередині держави формуються інші центри верховної влади.

Розглядаючи питання території та сучасного трактування її політико-правової суті, варто навести вислів Р.Давидова про те, що територію потрібно розглядати як “об'єкт центрального управління і як суб'єкт самоуправління, що виключає можливість для населення території визначити свою здатність до самоврядування”.

Розуміння території як “особливого адміністративного округу” або ж “особливої адміністративної одиниці” полягає в її сприйнятті не як зви-

чайного географічного простору чи його окремої частини, а як утвореної верховною владою держави адміністративно-територіальної одиниці, назва якої – “територія”.

Існує думка, що статус “території” отримують ті частини держави, які “володіють обмеженими людськими ресурсами, не мають фінансово-економічної бази, цілком та повністю залежать від уряду”.

Погляди сучасного правника будуть суттєво відрізнятися від поглядів представника природничих наук, який вбачає у “території” не що інше, як конкретне природне середовище. Водночас існує думка, що територія є базисом розміщення та розвитку всіх галузей економіки. Було б помилкою стверджувати, що територія не є таким базисом, але слід пам’ятати, що вона є базисом розміщення та розвитку галузей економіки лише в тій частині, у якій вона є сферою реалізації відповідних функцій державного верховенства суверена.

Унаслідок цього може йти мова про територію як простір, у межах якого влада здійснює свою компетенцію у сфері соціально-економічного розвитку підпорядкованих їй об’єктів.

Декларацією про державний суверенітет України проголошено, що державний суверенітет України є верховенством, самостійністю, повнотою і неподільністю влади Республіки в межах її території. Тут ідеться про територію Республіки, яка визначається просторовими межами дії самої влади Республіки. У ч. 2 р. V Декларації про державний суверенітет України вказано, що її територія “... в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути зміненою та використаною без її згоди”.

Відносини, які виникають у процесі організації та здійснення публічної влади, а також відносини цієї влади з громадянами є предметом регулювання конституційного права. Норми конституційного права регулюють саме ці основні суспільні відносини, тоді як відносини, що виникають унаслідок господарського використання географічного простору, межі якого збігаються з державною територією, є вже похідними і регулюються нормами інших галузей права.

Поняття територією адміністративно-територіальної одиниці в конституційному праві України, за логікою, впливає із загального поняття державної території. Між територією адміністративної одиниці та державною територією можна встановити своєрідну арифметично-географічну пропорцію.

У 80-х рр. ХХ ст. правова доктрина трактувала державу як “організацію політичної влади, що складається з органів (органів влади)”. Думка про те, що держава – “організація політичної влади”, обґрунтовується і в сучасних наукових працях. Проте трапляються й інші визначення поняття держави: “це гігантська машина соціального контролю, але саме такого контролю, який здійснюється через і за допомогою права”.

Такі теоретичні узагальнення не могли не позначитися на конституційно-правовому змісті цілої низки понять: “територія”, “адміністративно-територіальна одиниця”, “територія адміністративно-територіальної одиниці”, “межі адміністративно-територіальної одиниці” та ін. Характеризуючи кваліфікаційні ознаки поняття “держава”, здебільшого наголос роблять на тому, що територія є однією з “основних ознак держави”. Проте поряд з таким розумінням поняття “території” існує дещо інше бачення. Зокрема, Ф.Кокошкін зазначає, що державу формують три складові елементи: народ, територія та органи влади. У цьому контексті розмежовуються поняття “елемент” і “ознака”. Безумовно, це не тотожні поняття. “Елемент” – вихідна одиниця або складова частина якогось комплексу, тоді як “ознака” – лише якісна (кількісна) характеристика цього самого “елемента”. Акцентуючи увагу на “території як ознаці держави”, прояви політичної організації суспільства характеризують кризь призму територіальної організації влади (як структуру органів публічної влади, територіальну компетенцію цих органів). А коли акцент ставиться на тому, що територія є саме елементом держави, то увага зосереджується саме на конституційних технологіях: формуванні територіально-устрою, адміністративно-територіальній реформі тощо.

Конвенція Монтевідео 1933 р. про права та обов’язки держав визначає державу як суб’єкт міжнародного права, який повинен володіти: постійним населенням; певною територією; урядом; спроможністю вступати у відносини з іншими державами.

Легальна зміна державної території та кордонів можлива шляхом: визнання державою права нації на самовизначення; цесії – передачі суверенітету над певною територією від однієї держави до іншої згідно з угодою; акреції – прирощення території внаслідок виникнення за природними або штучними причинами нових територій; ад’юдикації – присудження території (шельфу) за рішенням Міжнародного суду.

Втрата частини території не призводить до зникнення держави. Втрата ж державою всієї території одночасно означатиме й зникнення самої держави.

У сучасній правовій літературі склалася думка, що територія адміністративної одиниці є матеріальною базою для здійснення влади певним органом, утвореним у межах цієї одиниці. Це положення відповідає існуючій правовій конструкції, в якій одним з обмежувальних просторових елементів під час здійснення загальної компетенції владними органами адміністративно-територіальних одиниць є територія, оскільки ці владні органи мають право реалізувати свої повноваження лише в строго встановлених просторових межах, які є межами території адміністративної одиниці. О.Югов пропонує визначення адміністративної одиниці як “компактної частини території, що визначена межею поширення адміністративно-територіальної юрисдикції органу влади, яка функціонує на цій території”.

В Україні, де прогресивний розвиток суспільства і української державності тісно пов'язується з відродженням і розвитком села, питання функціонування сільської місцевості, специфіки сільських територій, життєдіяльності сільського населення залишаються злободенними. Це зумовлено інтеграцією України у світовий економічний простір і відповідною адаптацією державної політики до світових та європейських тенденцій.

Ринкова трансформація економіки гостро поставила перед Україною проблему вибору ефективних напрямів та інструментів забезпечення розвитку сільських територій. Серед них одним з основних є державне регулювання, за допомогою якого з використанням програмно-цільового підходу апробуються й вдосконалюються механізми забезпечення сталого розвитку сільських територій. Сьогодні особливого значення набувають адміністративні методи управління, оскільки вони запобігають виникненню стихійних нерегульованих процесів у соціально-економічному розвитку території.

Розвиток сільських територій – це процес стабільного й збалансованого забезпечення розвитку сільської поселенської мережі і аграрного виробництва на основі реалізації комплексу державного та місцевого рівнів економічних, соціальних і екологічних заходів, спрямованих на збереження й збагачення людського потенціалу села – першооснови розвитку сільських територій.

Для виявлення особливостей публічного управління сільськими територіями виникає необхідність виділення в їх межах трьох основних сфер: економічної, екологічної та соціальної.

Важливу роль у розробці теоретико-методологічних засад дослідження сільських територій відіграли наукові розробки вітчизняних учених-економістів. Визначення поняття “сільські території” у вітчизняній науці в останні роки зазнало глибоких трансформацій. Проте складність та багатоаспектність цієї категорії свідчить про відсутність єдиного теоретико-методологічного і практичного підходу до трактування сутності і принципів функціонування сільських територій в Україні.

Виділяючи ті чи інші класифікаційні ознаки сільських територій, слід керуватися правилом їх граничної достатності, тобто їх кількість не може бути безмежною, оскільки серед їх величезного переліку складно виділити системуютворювальні. Отже, для формулювання поняття “сільські території” застосовуються такі критерії:

- географічні (розміщення, величина сільських територій та чисельність сільського населення);
- виробничо-функціональні (специфіка видів діяльності, що переважають);
- містобудівні та інженерного облаштування цих територій (характер будівництва об'єктів виробничої діяльності, житла і обслуговування);
- соціологічні (норми спілкування, поведінки).

На сучасному етапі сільську територію розглядають як складову соціально-економічної територіальної системи, розвиток якої визначається переважно ступенем зрілості внутрішньосистемних інтеграційних зв'язків, економічної та соціальної сфер і органів управління.

Розв'язання проблем низької ефективності аграрної політики, дефіциту коштів у бюджеті країни на соціальні витрати, повільного становлення сільського самоврядування, віддаленості селян від ринків збуту сільськогосподарської продукції, обмеженості доступу до матеріально-технічних, фінансових та інформаційних ресурсів вимагає значного посилення державного впливу на сільські території.

Сільські території перебувають у процесі системного реформування, від результатів якого значною мірою залежить подальша доля Української держави. Це потребує підвищеної уваги до такого складного об'єкта політичного впливу з боку вищих органів державної влади, а також наукових установ. Безумовно, останніми роками прийнято низку нормативно-правових актів, цільових програм, у яких наголошується на необхідності вдосконалення державного регулювання розвитку сільських територій.

Публічне управління сільськими територіями суттєво відрізняється від управління сільським господарством, адже йдеться не про галузь виробництва, а про територіальну організацію сільської складової суспільства.

Аналіз сучасного стану соціально-економічного середовища сільських територій свідчить про те, що:

- кризова ситуація в більшій частині сільської місцевості і соціальна диференціація, що зростає, потребують відродження традицій державного управління розвитком сільських територій, але на основі якісно нової ідеології, законодавчої бази, виконавчих механізмів і моніторингу проблемних регіонів у сільській місцевості. Зауважимо, що для адекватного вибору методів і підходів до державного регулювання розвитку сільських територій необхідна систематизація пов'язаних із цим основних проблем;*
- система публічного управління сільськими територіями у сучасному вигляді на регіональному рівні потребує вдосконалення. Це зумовлене передусім тим, що нові (ринкові) механізми суспільного розвитку в Україні визначають і нові підходи до державного регулювання, розробка яких уповільнюється через недостатність фінансування з державного та місцевих бюджетів відповідних робіт, недооцінку багатьма органами місцевого самоврядування ролі держави в розвитку сільських територій, зволікання з упорядкуванням системи адміністративно-територіального устрою, визначенням меж його одиниць та ін.;*
- затримка в розв'язанні вищезазначених проблем суттєво ускладнює реалізацію державної регіональної політики, розвиток місцевого самовряду-*

вання, погіршує умови збереження довкілля та життя людей, культурного надбання, перешкоджає системному і вмотивованому вирішенню питань раціонального використання земель та інших природних ресурсів сільських територій, проведенню впорядкованої забудови населених пунктів, формуванню сучасної інженерної і транспортної інфраструктури тощо.

Академік П.Т.Саблук визначає сільські території як складну багатофункціональну природну, соціально-економічну й виробничо-господарську систему з властивими їй кількісними, структурними, природними й іншими характеристиками. Істотному наповненню та раціональній організації стратегічно орієнтованої соціально-економічної розбудови сільських територій об'єктивно належить чільне місце в новітній аграрній політиці України.

С.І.Мельник вважає, що сільська територія – це історично сформований елемент поселенської мережі, що поєднує організаційну й функціональну сукупність селищ, хуторів, односімейних та інших утворень, які перебувають під юрисдикцією сільських рад.

М.О.Барановський виокремлює кілька підходів до визначення поняття “сільські території”: адміністративний, виробничий, поселенський, територіальний, комплексний. Узагальнення цих підходів дає підстави констатувати, що, “по-перше, сільські території є комплексним утворенням, яке виконує різноманітні функції; по-друге, вони охоплюють території поза межами міських поселень; по-третє, вони включають не лише територію як просторовий базис для розвитку аграрного сектора, а й сільські поселення, сільський соціум та суб'єкти господарювання”. З урахуванням функцій, які виконують сільські території, вчений виокремлює такі їх підсистеми, як господарську, поселенську, соціальну та працересурсну. Цей підхід дає змогу розглядати рекреаційну діяльність як одну з важливих функцій сільських територій та органічну складову системи господарства.

І.В.Гончаренко визначає сільські території як цілісну систему зі своїми структурою, функціями, зв'язками із зовнішнім середовищем, історією, культурою, умовами життя населення, яка характеризується великою кількістю взаємопов'язаних підсистем різних типів з локальними цілями, багатоконтурністю управління.

І.П.Прокопа зазначає, що термін “сільські території” використовують для позначення сільської місцевості конкретних частин країни, а саме природно-економічних, адміністративно-територіальних утворень. Важливим аспектом існування сільських територій є те, що вони є ресурсною базою для сільського господарства, існують у тісному зв'язку, але кожна з них розвивається своїм шляхом. Сільська територія – це не тільки “просторовий” ресурс, а й розташовані на ній усі інші ресурси, в тому числі людські, тобто населення, зосереджене в поселеннях. Ще чіткіше про належність населення і поселень до території

йдеться у визначенні сільської місцевості, до якої відносять “територію, розташовану поза межами міських поселень, з її природними і антропогенними ландшафтами та сільськими поселеннями”. З цього також випливає, що міські поселення не можуть розглядатись як частина сільської території.

Академік М.Й.Малік трактує сільські території як історично сформовану у визначених межах сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну і територіальну-функціональну належність (виробництво, переробка, реалізація) сільськогосподарської продукції.

Л.В.Лисенко зазначає, що сільська територія – це територіальна одиниця самоуправління, що діє в рамках закону, базується на власному досвіді, специфіці господарювання, яка об’єднує навколо себе громаду з метою управління життєдіяльністю, вирішення спільними зусиллями проблем і сприяння розвитку цієї території.

На думку В.П.Славова і О.В.Коваленка, сільська територія є економічно-екологічною категорією, регіонально-територіальним утворенням зі специфічними природно-кліматичними, соціально-економічними умовами, де економічно і екологічно збалансовані та енергетично взаємопов’язані різні ресурси (природні, трудові, матеріальні, енергетичні, інформаційні, фінансові тощо) з метою створення сукупного суспільного продукту конкретної території та повноцінного середовища проживання для сучасного і майбутніх поколінь.

В.М.Єрмоленко визначає поняття “сільська територія” як просторово-географічне середовище проживання і виробничої діяльності населення, переважна більшість якого займається сільськогосподарським виробництвом і організоване переважно в межах окремого сільського населеного пункту з територіальним органом управління на рівні сільської ради, а також середовище розміщення виробничих і рекреаційних ресурсів, необхідних для забезпечення життєдіяльності.

Специфіка об’єкта дослідження “сільські території” зумовлює необхідність відбору та комбінації таких методів, які дають можливість найповніше розкрити його особливості. Формування системи показників, які характеризують комплексний розвиток, передбачатиме те, що сільські території включають такі головні підсистеми: економічну; соціальну; природну; демографічну; фінансову.

Поняття “сільська територія” не тотожне поняттю “сільська місцевість”. Термін “сільська територія” відображає закономірні зв’язки й відношення, які існують у реальній дійсності сільської місцевості. Сільська місцевість – території, що розташовані за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови, тобто за змістом “сільська територія” є більш широким поняттям, ніж поняття “сільська місцевість”.

Категорії “територія” і “місцевість” мають відносно схожі тлумачення, але все ж вони не тотожні за змістом. “Місцевість” є більш загальною категорією, що виражає простір земної поверхні в цілому, водночас “територія” є більш конкретною категорією, яка визначає земний простір під населеним пунктом певної країни.

З позиції системного підходу сільські території виступають як просторова цілісність, в якій розміщені та функціонують компоненти природного, виробничого та соціального середовищ. Отже, сільські території – це просторова земельна цілісність з певними ресурсами (земельними, водними, лісовими, повітряними) та із сільською поселенською мережею, жителі якої постійно проживають у межах сільських поселень і здійснюють як сільськогосподарське, так і несільськогосподарське виробництво і необхідну для існування села господарську та управлінську діяльність.

На сільські території покладено виконання низки функцій. До основних з них слід віднести:

- економічну, спрямовану на забезпечення нормативного формування та розвитку всіх векторів економіки сільських територій;
- рекреаційно-туристичну, мета якої – максимальне задоволення потреб як вітчизняних, так і іноземних туристів у відпочинку, оздоровленні, лікуванні, духовному та фізичному розвитку;
- виробничу, пов’язану із формуванням експортного потенціалу аграрного сектору;
- культурну, спрямовану на забезпечення сільських мешканців духовними та матеріальними цінностями;
- соціальну, орієнтовану на забезпечення соціального розвитку сільських територій;
- демографічну, спрямовану на відтворення як сільського населення, так і населення сільських населених пунктів різних видів;
- організаційно-управлінську, пов’язану зі створенням організаційного механізму.

Визначаючи поняття “сільські території”, застосовують багатокритеріальний підхід, згідно з яким сільські території охоплюють фізичний простір, де до складу поселень та інфраструктури також включено частину ландшафтів, природного середовища, та домінують такі його елементи, як пасовища, ліси, гори, пустелі.

Основу економічної бази сільських територій становить *сільське господарство*, а також інші галузі первинного сектору економіки: лісове та рибне господарство. Обов’язковою умовою зміцнення його економічної бази є розвиток переробних підприємств агропромислового циклу: харчової та легкої

промисловості. Розвиток інфраструктури – виробничої, транспортної, ринкової – є не тільки запорукою ефективного функціонування базових підприємств, а й конкурентною перевагою при залученні інвестицій.

Соціальна сфера включає населення, а також його економічно активну частину – трудові ресурси. Частка працездатного населення є важливим індикатором при оцінці стану та перспектив розвитку сільського адміністративного району. Невідповідність кількісних та якісних характеристик трудових ресурсів робочим місцям є серйозною проблемою сільських територій, що зумовлює появу проблем розвитку соціальної інфраструктури та зміни в системі розселення.

Довкілля є об'єктом публічного управління як природна основа соціально-економічного розвитку (грунти, ліси, поверхневі водойми та інші компоненти природи), що потребує його раціонального використання. Крім того, останнім часом значно розширено площі об'єктів природно-заповідного фонду, що не завжди за локалізацією є суцільними та перемежуються із землями сільськогосподарських підприємств, лісових господарств, земельними ділянками населення. Управління їх використанням потребує особливого підходу, відповідних нормативно-правової бази та механізмів впливу.

Кожна із загаданих сфер має певні особливості функціонування: економічна база розвивається за економічними законами та передбачає максимізацію прибутків підприємств; соціальна сфера в умовах ринкової економіки не завжди розвивається комплексно та потребує державної підтримки, насамперед фінансової; екологічна сфера зазнає значного негативного впливу передусім з боку підприємств, а також об'єктів соціального призначення: соціальної інфраструктури, населених пунктів, функціонування яких призводить до накопичення твердих побутових відходів.

Ефективне публічне управління сільськими територіями має спиратися на систему принципів – основних правил, вихідних положень, що визначають порядок дій у процесі вирішення основних проблем, досягнення цілей соціально-економічного розвитку села. Формулюючи їх, необхідно враховувати особливості сільських територій як об'єкта державного регулювання, загальні принципи публічного управління соціально-економічним розвитком території, принципи здійснення політики з підтримки розвитку аграрних територій у Європейському Союзі, результати аналізу основних проблем розвитку сільських територій в Україні. Виходячи з цього виділено 6 основних принципів державного регулювання розвитку сільських територій, зокрема принципи:

- *пріоритетності цілей (передбачає в загальній системі цілей (соціальних, економічних, екологічних) пріоритетність соціальних; досягнення економічних та екологічних цілей є умовою сталого соціального розвитку сільських територій);*

- *концентрації (сутність принципу полягає в концентрації ресурсів – фінансових та матеріальних, що виділяються на заходи щодо державного регулювання для розв'язання найбільш гострих проблем сільських територій);*
- *програмування (передбачає розроблення та виконання програм, планів, що базуються на науково обґрунтованих прогнозах соціально-економічного розвитку сільських територій. Програми розвитку сільських територій мають містити кількісні показники, яких слід досягти, вживаючи запланованих заходів);*
- *комплексності (реалізується шляхом урахування всіх зовнішніх і внутрішніх факторів, що визначають сучасний стан сільських територій, а також взаємозв'язків між їх структурними елементами);*
- *партнерства (дає змогу досягти єдності інтересів і дій серед основних суб'єктів, зацікавлених у сільському розвитку: органами влади, органами місцевого самоврядування, підприємцями, населенням);*
- *субсидіарності (передбачає надання послуг першої необхідності безпосередньо в селах; у населених пунктах вищого рангу надаються послуги, яких населення потребує рідше; цей принцип також передбачає забезпечення територіальної доступності соціальних послуг та об'єктів соціальної інфраструктури для всіх груп сільського населення).*

Ефективність публічного управління сільськими територіями залежить від вибору та використання механізмів державного впливу на їх розвиток. Більш доцільно виділяти два основних механізми: адміністративний (організаційний) та економічний (ринковий). Адміністративний включає сукупність методів, важелів та інструментів, що справляють безпосередній вплив держави на економічний та соціальний розвиток сільських територій. Це законодавчо закріплені норми і нормативи, стандарти, введення ліцензування, декларування, квотування та інших видів регулювання різних видів діяльності, а також територіально-адміністративний поділ з відповідним розподілом повноважень між основними суб'єктами влади.

Інструменти економічного механізму – податкова, бюджетна, інвестиційна, кредитна політика – мають на меті запровадження ринкового механізму самоорганізації на основі дотримання балансу попиту і пропозиції. Вільний ринок у жодній країні зараз не функціонує, оскільки він обмежений певним впливом держави на процеси самоорганізації, враховуючи поставлені цілі та завдання національної політики. Відповідні економічні інструменти мають бути законодавчо закріпленими та періодично переглядатися залежно від стану вітчизняного та світового ринків, національної грошової одиниці, політичної ситуації тощо. Адміністративний та економічний механізми функціонують не відокремлено, а в межах єдиної нормативно-правової бази, доповнюючи один одного.

Нині велика кількість функцій і завдань щодо розвитку сільських територій покладена на органи місцевого самоврядування – сільські ради. Очевидно, необхідно сприяти підвищенню ефективності ринкового механізму в сільській місцевості та посилити вплив держави через органи державної влади на місцях – районні державні адміністрації. Цей механізм має передусім включати такі методи і способи впливу:

1. Збільшення прямого державного фінансування, що реалізується через бюджетні субсидії або дотації. За допомогою державного фінансування держава виконує свою основну функцію – задоволення потреб громадян у суспільних благах. У сільській місцевості це забезпечується через школи, дитячі садки, медичні заклади, підприємства зв'язку, транспортну інфраструктуру, доступ до електропостачання тощо. Ці блага характеризуються такими якостями, як неконкурентність та невичерпність. Держава зобов'язана забезпечити доступ громадян до цих благ, що знизить вартість блага для кожної окремої людини та сприятиме зростанню загального суспільного ефекту.

2. Розробка та виконання системи програмних і прогнозних документів. Прогнози, плани, програми є необхідною умовою ефективного використання бюджетних коштів та досягнення поставлених цілей. Цей метод впливу ефективний за будь-якої моделі економіки: за планової в її основу були покладені директивні плани різного строку виконання; за ринкових умов – прогнози, програми та індикативні плани. Реалізація запланованих заходів – це індикатор керованості економіки та відпрацьованості механізму державного управління. Тому, розробляючи такі документи, необхідно передбачити контроль за виконанням та враховувати наявність матеріальних і фінансових ресурсів для реалізації планів, прогнозів, програм.

3. Підвищення ефективності функціонування ринкового механізму, що передбачає проведення відповідної цінової, податкової, інвестиційної, кредитної політики. Держава зобов'язана проводити виважену політику щодо цін на суспільні блага. Без державного регулювання ціна на певний вид товарів або послуг може бути вищою порівняно з ціною конкурентного ринку. Наприклад, регулюються ціни на поштовий зв'язок у сільській місцевості, який є економічно не вигідним операторам, але мінімальний перелік послуг якого є суспільним благом. Держава також має регулювати ціни на харчові продукти шляхом обмеження коливань цін з установами їх меж. Щорічно визначається обсяг квот на державні закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що має стимулювати сільськогосподарські підприємства до виробництва певних видів продукції. Проте ці ціни мають бути не нижчими за ринкові та гарантувати підприємствам певний рівень рентабельності.

На відміну від об'єктів інфраструктури, виробничі підприємства не можуть розраховувати на пряме державне фінансування, а повинні отримувати підтрим-

ку через інвестиційну політику в таких формах: збільшення обсягів інвестицій державних підприємств, введення прискореної амортизації, стимулювання підприємств до реінвестування прибутку через зміни в податковому законодавстві, введення пільг для підприємств, що інвестують у природоохоронні проекти, тощо. Такі пільги мають отримати не лише підприємства аграрного циклу, а й видобувні, переробні підприємства, що працюють у сільській місцевості.

4. Формування ефективного місцевого самоврядування в сільській місцевості. Основа місцевого самоврядування – робота сільських та селищних рад з метою забезпечення реалізації конституційних прав громадян; створення умов для задоволення життєво важливих потреб та законних інтересів населення; розвитку місцевої демократії та громадянського суспільства.

Специфіка публічного управління сільськими територіями полягає в реально існуючій єдності їх основних структурних елементів: економічної бази, соціальної та екологічної сфер. Кожна зі загаданих сфер має особливості функціонування: економічна база розвивається за економічними законами та передбачає максимізацію прибутків підприємств; соціальна сфера в умовах ринкової економіки не завжди комплексно розвивається та потребує державної підтримки, насамперед фінансової; екологічна сфера зазнає значного негативного впливу передусім з боку підприємств. Відповідно для кожної із сфер визначено основні функції державного регулювання, які мають бути пов'язані між собою та сприяти виконанню одна одної, що дасть змогу отримати синергетичний ефект при проведенні відповідної державної політики.

Ураховуючи розкриті вище функції, завдання, принципи та механізми державного регулювання розвитку сільських територій, можна сформулювати поняття “публічне управління сільськими територіями” як систему суб’єкт-об’єктних відносин, що має на меті створення сприятливих умов для соціального розвитку як основи відродження сільських територій та складається з економічних і адміністративних заходів, яких вживають правомочні державні установи та суспільні організації в межах сільських територій.

Для реалізації комплексної оцінки розвитку сільських територій використовують системний, функціональний, програмно-цільовий та синергетичний підходи.

Виходячи з положень *системного підходу* система публічного управління сільськими територіями розглядається як складна динамічна, цілісна, що складається із керуючої і керованої підсистем, каналу надходження управлінської інформації, каналу передачі інформації про стан керованої системи керуючій і формує та проявляє свої властивості в процесі взаємодії із середовищем і є при цьому активним компонентом такої взаємодії. Саме системний підхід до вивчення об’єкта дослідження передбачає формулювання проблеми,

мети та завдань дослідження, структурний аналіз об'єкта, розробку концепції його розвитку, аналіз проблем розвитку та розробку моделей їх розв'язання, синтез управлінських проблем розвитку сільських територій та прийняття рішень із його забезпечення.

Застосований *функціональний підхід* зумовив необхідність виявлення особливостей управлінського впливу на функціонування та ефективність розвитку промислових і сільськогосподарських підприємств; відтворення населення сільської місцевості та її демографічного потенціалу; впровадження системи надання соціальних послуг; підтримання екологічної рівноваги, сприятливого для життя і діяльності людини стану довкілля і відновлення природних ресурсів; забезпечення відновлення працездатності, відпочинку та оздоровлення населення в сільській місцевості; збереження і розвитку традиційної культури та окремих їх елементів.

Програмно-цільовий підхід передбачає визначення системи цілей, головної мети і проміжних результатів (спеціалізація аграрного виробництва, виробництво продукції в заданому обсязі, терміни поставок, пріоритети), а *синергетичний підхід* – урахування відсутності чіткої та обов'язкової причинно-наслідкової залежності, стохастичного характеру розвитку природно-господарських систем, імовірності прояву випадкових різновекторних напрямів розвитку, а також широке залучення поряд із кількісними методами аналізу якісних.

Завершальною стадією вивчення сільських територій є розробка відповідних програм стимулювання їх розвитку – одного з інструментів реалізації стратегії регіонального розвитку.

Перший етап (підготовчий) із стимулювання розвитку сільських територій визначає групу розробників та відповідальних за її створення.

Другий етап включає характеристику розвитку сільської території в динаміці з визначенням та оцінкою потенційних можливостей розвитку.

Третій етап передбачає визначення стратегічних цілей та розробку системи конкретних заходів щодо стимулювання розвитку: активізацію розвитку виробничої бази, соціальної та демографічної підсистем, покращання інвестиційної привабливості та інфраструктурної забезпеченості сільської території.

На *четвертому етапі* узгоджується та затверджується відповідна програма.

Заключний, *п'ятий етап* розробки програми – організація моніторингу та оцінювання результатів її виконання.

Офіційні дані державної статистики свідчать, що за останні 15 років з карти України зникло понад 350 сіл. У більшості регіонів країни гостро стоять проблеми сільських територій: інфраструктура руйнується, через розвиток сільськогосподарських технологій скорочуються робочі місця, рівень життя селян

постійно знижується. Люди залишають села, території порожніють, через що в прикордонних областях уже виникають загрози національній безпеці.

Нині вирішення питань розвитку села покладається два міністерства – Міністерство аграрної політики й продовольства України, яке розглядає село крізь призму аграрного виробництва, і Міністерство регіонального розвитку, будівництва й житлово-комунального господарства України, яке формує спроможні територіальні громади в межах адміністративно-територіальної реформи, що ним проводиться, але залишає поза увагою розвиток економіки цих громад.

На сьогодні Міністерство аграрної політики й продовольства України розробило Концепцію розвитку сільських територій. Мета Концепції – диверсифікація економічної діяльності та збільшення реальних доходів від сільськогосподарської діяльності, тобто в ній ставиться акцент на підтримці АПК, виробників, власне розвиток села підміняється підвищенням заможності агровиробників. Проте сьогодні фермерські господарства в Україні і великі аграрні підприємства, які розвиваються й без державної підтримки, не є соціально відповідальними (поза їх увагою залишаються якісні освіта, охорона здоров'я, комунікації, соцзабезпечення, розвиток села) і фактично не розвиваються сільські території, які формують близько 40% валютної виручки держави, понад 60% внутрішнього споживчого попиту і 16% ВВП.

Малий і середній бізнес у селах представлений більше ніж 3 млн самозайнятих селян, які виробляють понад 45% сільськогосподарської продукції, але вони не мають належної підтримки держави і ледве самі виживають.

Єдиного концептуального бачення процесів, які відбуваються у сільській місцевості, немає. Нині все більше уваги приділяють розвитку територіальних громад, у тому числі і сільських. У центрі уваги політиків і аналітиків є їх активи: земля, інфраструктура, людський ресурс, фінансовий капітал, повноваження громади та створених нею органів.

Виходячи з оцінки цих активів пропонуються різні стратегії, наприклад, залучення інвестицій ззовні. Проте в результаті інвестування виробництва на сільських територіях ні інженерна, ні соціальна інфраструктури сільської місцевості не поліпшилися, натомість якість життя людей погіршилася. Сільське господарство для багатьох із них є основним джерелом отримання доходу.

Реформа місцевого самоврядування і територіальної організації влади, що нині відбувається в Україні, відкриває нові організаційні та фінансові можливості для розвитку сільських територій.

Сьогодні вже створено 172 об'єднані територіальні громади (ОТГ), до яких увійшло понад 1000 населених пунктів. Об'єднання відбулося навколо точок економічної активності, якими є міста районного значення, селища та потужні села, які повинні стати центрами зростання для сільських територій.

Об'єднані територіальні громади отримали для прискореного розвитку більш освічені кадри управлінців та нові можливості:

- використання власних доходів бюджету, який суттєво зріс та сьогодні залежить від ефективності місцевої влади;
- використання коштів Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР) на проекти розвитку – 3 млрд грн на 2016 р.;
- використання коштів державної субвенції на розвиток інфраструктури ОТГ – 1 млрд грн на 159 ОТГ на 2016 р.;
- залучення коштів міжнародної технічної допомоги (МТД) (понад 200 млн дол. США на найближчі 4–5 років);
- планування розвитку своєї території на середньострокову перспективу.

Основна мета державної політики щодо сільських територій спрямована на підвищення доходів домогосподарств від власної діяльності. Інструментами такої політики має стати підтримка домогосподарств в інтенсифікації господарювання на індивідуальних селянських наділах та кооперації сільських індивідуальних господарств у нішах, які не можуть бути зайняті великими сільськогосподарськими підприємствами.

Ураховуючи тенденції до скорочення зайнятості у сільськогосподарському виробництві, держава має підтримувати започаткування та розвиток у сільських територіях несільськогосподарського бізнесу, відновлення ремесел, створення невеликих підприємств у сфері легкої промисловості, послуг логістики, розвиток внутрішнього туризму.

Центри об'єднаних громад (міста, селища) мають запроваджувати в сільських територіях нові технології, нові стандарти управління, нові підходи до організації місцевого економічного життя та якісні соціальні послуги.

Кожна громада має сама визначати стратегію свого розвитку. Причому ці стратегії мають враховувати економічні, кліматичні, природні й людські ресурси, наявні у громаді. Громада сама має планувати й реалізовувати програму свого розвитку, спираючись на державну підтримку.

Рівень життя в сільських територіях має бути порівняним із показниками рівня життя у містах України. Такі показники мають бути досягнутими завдяки зваженій державній політиці у соціальній сфері в сільських територіях, а також запровадженню профілактичних оглядів населення, пропаганди фізкультури та спорту.

Досягати реальних результатів у місцевому розвитку можна, використовуючи нові можливості для планування власного розвитку, нові фінансові ресурси та безпосередню державну допомогу на розвиток інфраструктури об'єднаних громад і реалізацію проектів регіонального розвитку, які мають бути спрямовані на зростання місцевої економіки, розвиток людського потенціалу тощо.

Кращі результати швидше досягаються на основі співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадськими та політичними організаціями, бізнесом, наукою тощо.

Розвиток сільських територій, їх конвергенція з містами в об'єднаних територіальних громадах відкриватиме широкі можливості для розвитку всього українського простору та поширення українських традицій в урбанізованих територіях, сприятиме згуртованості суспільства в Україні.

Питання для самоконтролю

1. Що таке публічне управління? Наведіть визначення поняття.
2. Назвіть основні складові публічного управління.
3. Які суб'єкти здійснюють публічне управління?
4. Що є об'єктом публічного управління?
5. Які функції покладено на публічне управління?
6. Які підсистеми охоплює публічне управління?
7. У чому відмінність понять “публічна влада” та “публічне управління”?
8. У чому відмінність між термінами “державне управління” та “публічне управління”?
9. Розкрийте сутність поняття “територія” та наведіть її ознаки.
10. Розкрийте політико-правові передумови утворення територій.
11. Що розуміють під територією держави?
12. У чому полягає сутність територіальної організації держави?
13. Якими є принципи публічного управління соціально-економічним розвитком сільських територій?
14. Які функції покладено на сільські території?
15. Наведіть основні ознаки сільських територій.
16. Як формується державна політика розвитку сільських територій?
17. Сформулюйте визначення поняття “публічне управління сільськими територіями”.
18. Які особливості публічного управління розвитком сільських територій?
19. Назвіть загальні принципи публічного управління соціально-економічним розвитком сільських територій.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Адміністративно-територіальний устрій країн Європейського Союзу : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2015. – 628 с.
2. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи : монографія / В. С. Куйбіда, В. П. Павленко, В. А. Яцюк та ін. ; Секретаріат Каб. Міністрів України. – К. : Геопринт, 2009. – 615 с.
3. Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування / В. Г. Яцуба, В. А. Яцюк, О. Я. Матвіїшин та ін. – К. : Геопринт, 2007. – 366 с.
4. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 361 с.
5. *Базарна О. В.* Поняття, суть, природа публічного управління та державного управління [Електронний ресурс] / О. В. Базарна. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vsunu/2012_1_2/Bazarna.pdf
6. *Баймуратов М. О.* Феноменологія місцевого самоврядування : синергізм національного та міжнародного правопорядків / М. О. Баймуратов // Юрид. вісн. – 2009. – № 2 (11). – С. 24.
7. *Бакуменко В. Д.* Державне управління / В. Д. Бакуменко // Енциклопедичний словник з державного управління; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – С. 150.
8. *Барановський М. О.* Сільські території України : рівень розвитку, трансформаційні зміни, концепції реформування / М. О. Барановський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України : зб. наук. пр. – К. : НУБІПУ, 2011. – Вип. 163. – Ч. 1. – С. 19–25. – (Серія “Економіка, аграрний менеджмент, бізнес”).
9. *Батанов О. В.* Муніципальна влада в Україні : проблеми теорії та практики : монографія / О. В. Батанов. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2010. – 656 с.
10. *Баутин В. М.* Устойчивое развитие сельских территорий : сущность, термины и понятия [Электронный ресурс] / В. М. Баутин, В. В. Козлов // Агро-журнал Московского государственного агроинженерного университета. – 2006. – № 4. – Режим доступа : <http://agromagazine.msau.ru/index.php/-4/46-2008-03-20-13-00-1/106lr.html>
11. *Бистряков І. К.* Капіталізація природних ресурсів : монографія / І. К. Бистряков, І. О. Драган, В. В. Пилипів ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 268 с.

12. *Борденюк В. І.* Місцеве самоврядування та державне управління : конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії : монографія / [кол. авт.] ; В. І. Борденюк. – К. : Парламент. вид-во, 2007. – 576 с.
13. *Босак О. З.* Становлення та розвиток системи публічного управління в Україні // Реформа публічного управління в Україні : виклики, стратегії, майбутнє : монографія / О. З. Босак ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; відп. ред. І. А. Грицяк. – К. : К.І.С., 2009. – 240 с.
14. *Васильєва Н. В.* Адміністративні послуги на регіональному рівні : теорія, методологія та проекти реалізації : монографія / Н. В. Васильєва. – Донецьк : Юго-Восток, 2013. – 380 с.
15. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Вид-во Юрид. думка”, 2007. – 992 с.
16. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
17. Глосарій Програми розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unpan.org/Directories/UNPublicAdministrationGlossary>
18. *Гончаренко І. В.* Ретроперспектива формування сільських територій регіонів України / І. В. Гончаренко // Регіон. економіка. – 2008. – № 3. – С. 204–209.
19. *Гончаренко І. В.* Соціально-економічний розвиток регіону : проблеми теорії та практики : монографія / І. В. Гончаренко. – Львів : Ін-т регіон. дослідж. НАН України, 2009. – 370 с.
20. *Грицяк А. І.* Публічне управління в Україні: становлення за європейськими стандартами [Електронний ресурс] / А. І. Грицяк. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vamsu_du/2010_2/Grytciak.htm#_ftn1
21. *Губені Ю.* Розвиток сільських територій : деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62–70.
22. *Давидов Р. К.* Проблеми централізації і децентралізації в управлінні територіями / Р. К. Давидов // Актуальні проблеми управління територіями в Україні : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 листоп. 1992 р.). – К. : [б. в.], 1993. – 347 с.
23. *Даль В. І.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль ; под ред. К. И. Бодуэна. – М. : Олма-Пресс, 2002. – Т. 1. – 573 с.
24. Декларація прав національностей України : декларація від 1 листоп. 1991 р. № 1771-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.
25. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

26. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Каб. Міністрів України від 19 верес. 2007 р. № 1158 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 73. – С. 7–46.
27. Державне управління : Європейські стандарти, досвід та адміністративне право / В. Б. Авер'янов, В. А. Дерещ, А. М. Школик та ін. ; за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юстиніан, 2007. – 288 с.
28. Державне управління : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна та ін. ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
29. Державне управління : основи теорії, історія і практика : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішний, М. М. Іжа та ін. ; за ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с
30. Державне управління і менеджмент : навч. посіб. у табл. і схемах / Г. С. Одінцева, Г. І. Мостовий, О. Ю. Амосов та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. С. Одінцової. – Х. : ХарПІ УАДУ, 2002. – 492 с.
31. Державне управління регіональним розвитком України : монографія / за заг. ред. В. Є. Воротіна, Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2010. – 288 с.
32. *Джаин И. О.* Оценка трудового потенциал : моногр. / И. О. Джаин. – Сумы : ИТД “Универ. кн.”, 2002. – 250 с.
33. *Драган І. О.* Концептуальні засади інноваційних механізмів взаємодії суб'єктів відносин у сфері використання природних ресурсів / І. О. Драган // Національне господарство України : теорія та практика управління : [зб. наук. пр.] / Держ. установа “Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку Нац. акад. наук України”. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2013. – С. 58–65.
34. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
35. *Євтушенко О. Н.* Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі суспільства : монографія / О. Н. Євтушенко. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 516 с.
36. *Ємельянов В. М.* Розвиток партнерських відносин бізнесу і влади в системі державного управління сталим розвитком України : теорія, методологія, практика : монографія / В. М. Ємельянов. – Миколаїв : ПП Ємельянова Т. В., 2012. – 420 с.
37. *Єрмоленко В. М.* Особливості формування категорії “сталий розвиток сільських територій” [Електронний ресурс] / В. М. Єрмоленко. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nvnau_pravo/2010_156/10evm.pdf
38. *Жовнірчик Я. Ф.* Стан просторової організації України та шляхи вдосконалення управління адміністративно-територіальними одиницями /

Я. Ф. Жовнірчик // Науковий вісник Академії муніципального управління : зб. наук. пр. – К. : АМУ, 2009. – Вип. 2 (8). – С. 317–325. – (Серія “Управління”).

39. Загальна класифікація територіальних одиниць для статистики (NUTS) : від 26 трав. 2003 р. (Regulation (EC) № 1059/2003 Of The European Parliament And Of The Council) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europarl.europa.eu/meet-docs/2004_2009/documents/pr/550/550978/550978en.pdf

40. Загальні засади місцевого самоврядування в Україні : підручник / авт.-упоряд. : В. М. Вакуленко, М. К. Орлатий, О. С. Ігнатенко та ін. ; за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2010. – 400 с.

41. *Заєць А.* Законодавче забезпечення реформи місцевого самоврядування і адміністративно-територіального устрою в Україні [Електронний ресурс] / А. Заєць // Реформа для людини. – Режим доступу : <http://region.odessa.gov.ua/main.aspx?Sect=Page&IDPage=2851&id=1>

42. *Зеленцова Л. С.* Механізм розвитку управління виробництвом : моногр. / Л. С. Зеленцова. – М. : ГАУ, 1993 – 130 с.

43. *Іванова Т. В.* Державне управління сталим екологічним розвитком України та її регіонів в системі раціонального природокористування : теорія, методологія, перспективні напрями : монографія / Т. В. Іванова. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 398.

44. Історія та практика державного управління і місцевого самоврядування в Україні : навч. посіб. : у 2 т. / відп. за вип. : М. О. Багмет, В. М. Ємельянов. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Т. 1. – Вип. 8. – 144 с. – (Серія “Україна: історія і сучасність”).

45. Історія та практика державного управління і місцевого самоврядування в Україні : навч. посіб. : у 2 т. / відп. за вип. : М. О. Багмет, В. М. Ємельянов. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Т. 2. – Вип. 9. – 236 с. (Серія “Україна: історія і сучасність”).

46. *Карамішев Д. В.* Публічне управління як специфічний вид управлінської діяльності в умовах суспільних трансформацій / Д. В. Карамішев, В. П. Прасол // Інвестиції : практика та досвід. – 2014. – № 24. – С. 156–160.

47. Конституція України : прийнята на п’ятій сес. Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

48. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольности УНР) // Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. : у 4 т. / [П. Христюк]. – Відень : [б. в.], 1921. – Т. 2. – 204 с.

49. *Коротич О. Б.* Державне управління регіональним розвитком України : монографія / О. Б. Коротич. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр“, 2006. – 220 с.

50. *Коротков З. К.* Концепція менеджмента : учеб. пособие / З. К. Коротков. – К. : ИНФРА-М, 1997. – 216 с.

51. *Куйбіда В. С.* Генеза територіальної організації України : конституційно-правові аспекти / В. С. Куйбіда, І. Я. Заєць. – Х. : Книжк. Клуб “Клуб Сімейн. Дозвілля”, 2010. – 480 с.

52. *Куцмус Н. М.* Тенденції розвитку сільських територій в регіональній політиці ЄС : досвід для України / Н. М. Куцмус // Економіка : проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. : в 3 т. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – Т. 2. – Вип. 225. – С. 375–383.

53. *Лахижа М. І.* Модернізація публічної адміністрації в Україні в умовах євроінтеграції : теоретичні та практичні аспекти : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / Лахижа М. І. – К., 2010. – 492 с.

54. *Лисенко Л. В.* Особливості становлення самоуправління на сільських територіях / Л. В. Лисенко // Вісн. аграр. науки – 2009. – № 5 – С. 74.

55. *Лісовий А. В.* Державне регулювання розвитку сільських територій : монографія / А. В. Лісовий. – К. : Дія, 2007. – 400 с.

56. *Любченко П. М.* Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія / П. М. Любченко. – Х. : Одісей, 2006. – 352 с.

57. *Любченко П. М.* Організаційні форми роботи представницьких органів місцевого самоврядування : монографія / П. М. Любченко, С. О. Семко. – Х. : Право, 2012. – 216 с.

58. *Малік М. Й.* До питання сталого розвитку сільських територій / М. Й. Малік // Економіка АПК : міжнар. наук.-вироб. журн. – 2008. – № 5. – С. 51–55.

59. *Мамонова В. В.* Методологія управління територіальним розвитком : монографія / В. В. Мамонова. – Х. : Вид-во ХарДІУ “Магістр”, 2006. – 196 с.

60. *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.

61. *Мельник С. І.* Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективність використання ресурсного потенціалу села / С. І. Мельник. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 342 с.

62. *Оболенський О. Ю.* Розвиток суспільства та публічне управління / О. Ю. Оболенський // Вісн. НАДУ. – 2013. – № 3. – С. 27–33.

63. Організаційно-правові засади державного управління : навч. посіб. / М. М. Іжа, Н. В. Піроженко, Н. Г. Дроздова та ін. ; за аг. ред. М. М. Іжі. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2014. – 198 с.

64. Основи регіонального управління в Україні : підручник / авт.-упоряд. : В. М. Вакуленко, М. К. Орлатий, В. С. Куйбіда та ін. ; за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2012. – 703 с.

65. Павлов О. И. Идентификация и классификация сельских территорий : теория, методология, практика : моногр. / О. И. Павлов. – Одесса : Астропринт, 2015. – 344 с.
66. Павлов О. И. Сільський розвиток та розвиток сільських територій : процесуальний та об'єктний прояви / О. І. Павлов // Економіка, фінанси, право. – 2009. – № 7. – С. 17–20.
67. Павлов О. И. Сільські території як об'єкт наукового дослідження [Електронний ресурс] / О. І. Павлов // Держ. буд-во. – 2006. – № 1. – С. 3. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeBu/2006-1/doc/1/04.pdf
68. Павлов О. И. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження / О. І. Павлов // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – К. : Ін-т історії України, 2009. – Вип. № 3. – С. 113–132.
69. Передумови та практики реалізації реформ на регіональному і місцевому рівнях. – К. : НІСД, 2014. – 68 с.
70. Повітряний кодекс України : Закон України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 48–49. – Ст. 536.
71. Поленкова М. В. Наукові підходи до визначення економічного змісту категорії “сільська територія” / М. В. Поленкова // Вісник Чернігівського державного технологічного університету : наук. зб. – Чернігів : [б. в.], 2011. – № 4 (54). – С. 272–277. – (Серія “Економічні науки”).
72. Прип'ік Є. О. Демоекономічні процеси у сільській місцевості України / Є. О. Прип'ік : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.09.01 / Прип'ік Є. О. – К., 2005. – 20 с.
73. Про адміністративні послуги : Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5203-VI // Голос України. – 2012. – № 188.
74. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5073-VI // Відом. Верхов. Ради України, 2013. – № 25. – Ст. 252.
75. Про виключну (морську) економічну зону України : Закон України від 16 трав. 1995 р. № 162/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 152.
76. Про генеральну схему планування території : Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3059-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 30. – Ст. 204.
77. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
78. Про державний кордон України : Закон України від 4 листоп. 1991 р. № 132/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.
79. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року : Постанова Каб. Міністрів України від 21 лип. 2006 р. № 1001 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 30. – С. 36–78.

80. Про затвердження плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006–2010 роки [Електронний ресурс] : Розпорядження Каб. Міністрів України від 3 лип. 2006 р. № 373-р // Сайт Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

81. Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 31 січ. 2007 р. № 106. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua

82. Про Концепцію державної регіональної політики : Указ Президента України від 25 трав. 2001 р. № 341 // Територіальна організація влади в Україні : статус та повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / за заг. ред. А. П. Зайця. – К. : Видавн. Дім “Ін Юре”, 2002. – С. 263–271.

83. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

84. Про новий адміністративно-територіальний поділ України : Постанова Всеукр. Центр. Виконав. Комітету від 12 квіт. 1923 р. // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – Х. : [б. в.], 1923. – Ч. 45. – Ст. 558.

85. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18 жовт. 2005 р. № 2982-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 1. – Ст. 17.

86. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

87. Про правонаступництво України : Закон України від 12 верес. 1991 р. № 1543-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 46. – Ст. 617.

88. Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 6 листоп. 1990 р. № 400 // Відом. Верхов. Ради України. – 1990. – № 45. – С. 828–835.

89. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 17 черв. 2004 р. № 1807-IV. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>

90. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. – Режим доступу : <http://zfkon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80/print1406334264690050>

91. Про територіальний устрій України [Електронний ресурс] : проект Закону України від 19 січ. 2012 р. № 9738. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=9738&skl=7

92. Про територіальну громаду : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=10143&pf35401=15370>

93. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України : монографія / В. І. Семчик, П. Ф. Кулинич, В. М. Єрмоленко [та ін.] ; за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинича. – Х. : Право, 2013. – 372 с.

94. Прокопа І. В. Перехід до політики сільського розвитку як головна передумова подолання занепаду села / І. В. Прокопа // Наук. вісн. нац. аграр. ун-ту. – К. : НАУ, 2008. – Вип. 124. – С. 40–45.

95. Прокопа І. В. Сільські території України : дослідження і регулювання розвитку / І. В. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 50–59.

96. Публічне управління : теорія та практика : зб. наук. пр. / Асоц. д-рів наук з держ. упр. – Х. : “ДокНаукДержУпр”, 2013. – Спец. вип. (черв.). – 272 с.

97. Рабинович П. М. Загальна теорія права та держави : навч. посіб. для студ. юрид. ф-тів / П. М. Рабинович, Г. Г. Шмельова, Л. А. Луць. – Чернівці : Укр. вільн. ін-т менеджменту і бізнесу, 1992. – 61 с.

98. Рабинович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабинович. – К. : ІСДО, 1994. – 236 с.

99. Регіональні проблеми розвитку продуктивних сил АПК / ред. : С. І. Дорогунцов; НАН України. Рада по вивч. продукт. сил України. – К. : [б. в.], 1999. – 218 с.

100. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісн. аграр. науки. – 2006. – № 5. – С. 21–23.

101. Славов В. П. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій / В. П. Славов, О. В. Коваленко // Вісн. аграр. науки. – 2007. – № 9. – С. 68–71.

102. Соціально-економічний розвиток сільських територій : навч. посіб. / за ред. В. К. Терещенка. – К.-Ніжин : Вид. ПП М. М. Лисенко, 2011. – 348 с.

103. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.

104. Сурмін Ю. П. Публічне управління / Ю. П. Сурмін, В. П. Трощинський // Енциклопедичний словник з державного управління ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – С. 605.

105. Талавирия М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій : дис. ... д-ра екон. наук. : спец. 08.00.03 “Економіка та управління національним господарством” / Талавирия М. П. – К., 2011. – 458 с.

106. Теоретико-методологічні основи державного управління : навч. посіб. / О. Н. Євтушенко, В. М. Ємельянов, Г. В. Коваль та ін. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 268 с.
107. *Трегобчук В. М.* Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій / В. М. Трегобчук // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій : Сьомі річні збори Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників, Київ, 9–10 листоп. – К. : [б. в.], 2005. – С. 69–76.
108. *Уркевич В.* Про категорію “сталий розвиток сільських територій” / В. Уркевич // Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природно ресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 22 трав. 2010 р.). – Біла Церква : БНАУ, 2010. – С. 24–26.
109. *Федоренко Г. О.* Теорія держави і права : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципл. / Г. О. Федоренко. – К. : КНЕУ, 2006. – 232 с.
110. Фермерське господарство : правові засади створення, функціонування та припинення : навч.-практ. посіб. / за ред. М. В. Шульги ; В. П. Жушман, П. Ф. Кулинич [та ін]. – Х. : ТОВ “Одіссей”, 2004. – 464 с.
111. *Шаповал В.* Територіальні автономії в постсоціалістичних країнах / В. Шаповал // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 1–2(9). – Січ.-лют. – С. 99.
112. *Шаповал П. Д.* Сільськогосподарський регіон у системі управління розвитком економіки / П. Д. Шаповал // Вісн. УАДУ. – 2002. – № 4. – С. 72–76.
113. *Щербатюк В. В.* Функції сталого сільського розвитку / В. В. Щербатюк // Вісн. аграр. науки. – 2008. – № 7 – С. 75–78.
114. *Югов А. А.* Административно-территориальное деление в законодательстве о местных Советах / А. А. Югов // Совет. государство и право. – 1968. – № 3. – С. 109–113.
115. *Keeling D.* Management in Government / D. Keeling (1972), London : Allen & Unwin.
116. *Pallet C.* Public Management Reform : A Comparative Analysis / C. Pollitt, G. Bouckaert. – Oxford : University Press, 2004. – 240 p.

ТЕМА 2

РОЗСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

- *Загальна характеристика сільської поселенської мережі*
- *Сучасні тенденції розвитку системи розселення сільського населення*
- *Особливості землекористування в аграрному секторі економіки та розселення населення*
- *Забезпечення містобудівною документацією сільських територій*
- *Діяльність сільських громад*
- *Життєдіяльність сільських населених пунктів*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо сучасних умов розселення сільського населення.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні *знати*:

- визначення поняття сільської поселенської мережі;
- сутність державної політики щодо розвитку сільських населених пунктів;
- основні етапи розвитку сільської поселенської мережі;
- за якими критеріями визначаються райони демографічної та поселенської кризи;

- складові поселенського потенціалу територіальних громад;
- якими показниками характеризується сільська поселенська мережа;
- основні принципи землекористування в сільській місцевості;
- основні принципи та завдання містобудування на селі;

вміти:

- обґрунтовувати основні напрями державної політика розселення;
- визначати депресивні території, деградуючі та безлюдні села;
- застосовувати механізми регулювання розвитку основних типів та форм сільських поселень;
- аналізувати тенденції та закономірності розвитку сільського розселення в Україні;
- розробляти стратегічні завдання щодо формування самоврядної моделі управління розвитком сільських поселень.

Динамічний еволюційний підхід до розселення населення припускає, що в процесі розвитку продуктивних сил воно проходить складний шлях еволюції від простих до складних форм та структур.

Розселення населення є невід'ємною складовою розміщення і територіальної організації продуктивних сил. За сутністю розселення має подвійну природу, тобто, з одного боку, є складним суспільно-територіальним процесом, що перебуває в постійному розвитку, а з другого – це сукупність взаємопов'язаних мереж міських та сільських поселень. Виходячи з цього дослідження розселення має включати його оцінку як динамічного процесу з виявленням структурних та функціональних особливостей формування й розвитку. Складність та комплексність розселення зумовлюють необхідність його дослідження представниками різних галузей науки, при цьому найменш розробленими залишаються соціальні, демографічні та екологічні аспекти розселення. Зокрема, потребує детального вивчення процес трансформації розселення в умовах подолання наслідків соціально-економічної кризи та забезпечення економічного зростання в державі. Актуалізується розробка теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з оптимізацією сучасної мережі розселення, забезпеченням її сталого розвитку в перспективі, а також структурними та функціональними зрушеннями у розселенні.

За визначенням А.І.Доценка, розселення населення – це специфічна соціально-економічна категорія, яка відображає окремий вид відносин, що виникають між людьми, для їх координації та орієнтації в процесі суспільної життєдіяльності. Це розподіл поселень на території, людей – у поселеннях і, нарешті, саме їх розселення у населених пунктах.

Протягом тривалого історичного періоду в сільській місцевості України сформувалася відносно густа поселенська мережа, що характеризується сукупністю територіально взаємопов'язаних і взаємозалежних сільських поселень. Економічна та географічна спрямованість цього процесу залежала переважно від масштабів господарського заселення території, міграцій населення, темпів індустріалізації та урбанізації та інших суспільних чинників. Якщо розглядати поселенську мережу як стан розвитку процесу розселення, то близьким і спорідненим до нього поняттям є “заселення”. Проте між цими поняттями існують суттєві відмінності, а саме: розселення стосується людей, населення, а заселення – території, тому визначаються вони за допомогою різних показників. Спочатку заселяють незаселену територію, формуючи початковий поселенський каркас, який у подальшому в процесі розселення розгалужується й ускладнюється.

Початок формування сучасної сільської поселенської мережі на території України сягає доби ранніх слов'ян та часів Київської Русі. Хоча відомо, що перші проукраїнські поселення в Придніпров'ї виникли ще за часів трипільської культури, у VI–III ст. до н. е., вони не збереглися до нашої ери.

В період Київської Русі в лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я села засновувалися вздовж р. Дніпра та його приток. За даними археологічних досліджень, на правому березі Дніпра до м. Канева існувало 40 сільських поселень, на лівому – 91. Щільним ланцюжком на відстані 3–5 км одне від одного розміщувалося 60 поселень уздовж правобережних приток Дніпра – Стугни, Росі та Росави і лівобережних – Трубеяса, Супоя та Сули. Південні села, розташовані в прикордонній смузі, крім сільськогосподарських, виконували оборонні функції, захищали міста від набігів кочівників.

За литовсько-польської доби селяни, які становили майже 80% від населення України, потрапили в кріпацьку залежність від шляхти і через посилення їх експлуатації тікали на схід і південь України. В процесі заселення степової України у XVII ст. виникли козацькі зимівники. Так, у 1779 р. у Новоросійському намісництві було 1196 зимівників, які відігравали роль первісної форми заселення степових земель. Із середини XVII ст. відбувалося масове переселення селян з Правобережної України в Лівобережну, зумовлене посиленням гніту польської шляхти. За даними Центрального статистичного комітету (ЦСК) Російської імперії, у 1798 р. в Малоросійській губернії, утвореній на території Гетьманщини та Слобожанщини, було 11,3 тис. сільських поселень, з них близько 6 тис. хуторів, 3 тис. сіл та сілець.

У кінці XVIII ст. в результаті завоювання Росією Північного Причорномор'я та приєднання Правобережної України внаслідок другого поділу Польщі були створені сприятливі передумови для господарського освоєння нових земель та їх заселення. Згідно з даними ЦСК Росії, у 1859 р. в Україні нараховувалося 34,9 тис. сільських поселень, найгустіша поселенська мережа сформувалася на Правобережній Україні (46%), потім – на Лівобережній (33%) і найрідша – у степовій Україні (21%).

У другій половині XIX ст. у результаті аграрної реформи 1861 р. сільське господарство і промисловість розвивалися в Україні швидкими темпами, особливо на Півдні; відбулися зрушення в розміщенні продуктивних сил, пріоритетного розвитку набули експортні галузі економіки, підвищилася роль України в міжнародному територіальному поділі праці, інтенсивно стали освоюватися та заселятися багаті на природні ресурси землі. За даними першого всеросійського перепису населення, в 1897 р. чисельність сільського населення України, яке проживало у 74 тис. поселень, становила 23,4 млн осіб, або збільшилася вдвічі порівняно з 1859 р. Найвищими темпами вона зросла в Лівобережній та Південній Україні, де швидко розвивалася економіка.

Новий етап розвитку сільської поселенської мережі пов'язаний із століпінською аграрною реформою 1906 р., що стимулювала вихід селян із громади і утворення хуторів та відрубів. На початку XX ст. в Україні цей процес набув масового характеру. Протягом 1907–1915 рр. в Україні було утворено

171,6 тис. хуторів, які сприяли швидкому розвитку сільського господарства та поліпшенню його розміщення.

За радянської доби відбулися величезні зміни в сільському розселенні. У 20-х рр. ХХ ст. в Україні здійснювалося розселення малоземельних селян із багатодвірних сіл та сілець на вільні землі в межах своїх губерній або переселення на південь на землі республіканського та союзного колонізаційних фондів. Протягом 1925–1929 рр. у такий спосіб на півдні України утворилося 1372 сільські поселення. За даними першого всесоюзного перепису населення 1926 р., в Україні існувало 54,8 тис. сільських поселень, що на 19,3 тис. (тобто на 36%) менше порівняно з 1897 р.

Трансформація сільських форм територіальної організації розселення мала певні особливості. Якщо розглядати сільську місцевість України в історичній ретроспективі, то в процесі її заселення формувалися мережі різних форм територіальної організації розселення, які виникали із створенням відповідних соціально-економічних передумов і трансформувалися після їх зникнення. Так, у середині ХІХ ст. в Україні нараховувалося 9510 сілець, 701 слобода та слобідка, 1411 колоній, 261 фільварок, 50 поштових станцій, 37 монастирів, 9180 хуторів. На початку ХХ ст. ці форми територіальної організації сільського розселення трансформувалися у села та селища, а хутори зникли лише в середині ХХ ст. Наявність численних форм територіальної організації сільського розселення цілком відповідала географічним, історичним, політичним, демографічним та економічним особливостям територій, що заселялися та освоювалися.

На початку ХХ ст. в Україні існувало понад 13 різних форм розселення. Протягом минулого століття деякі з них зникли, виконавши свої функції, або трансформувалися відповідно до виробничо-економічних та соціальних обставин. Відбувалася штучна стандартизація форм розселення, що негативно позначалося на способі життя сільського населення.

Система розселення в Україні станом на 1 січня 2014 р. представлена 29,3 тис. елементами – поселеннями, які функціонують у тісному взаємозв'язку в просторі, поділеному на міські поселення та сільську місцевість. Зауважимо, що первинним елементом розселення визначено населений пункт.

Елементи територіальної структури розселення міського та сільського населення певним чином взаємопов'язані між собою і територією та утворюють відповідні типи територіальних структур, поширених як у просторі, так і в часі. Згідно зі ст. 132, 133 Конституції України система адміністративно-територіального устрою за соціально-територіальними ознаками поділяється на регіони (Автономна Республіка Крим, області та райони), населені пункти (села, селища, міста).

Регіон – частина території держави, виділена за сукупністю різних ознак в адміністративну одиницю, діяльність якої свідомо спрямовується державними органами управління, а управлінські функції координуються ними для досягнення цілей суспільного розвитку й запобігання дії руйнівних внутрішніх і зовнішніх сил.

Область – складова території України, яка історично сформувалася та характеризується певним організаційним відособленням, цілісністю, економічною і соціальною самодостатністю, місцевими особливостями й традиціями. Вона складається з районів та міст обласного значення.

Територія України поділяється на такі області: Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Івано-Франківську, Київську, Кіровоградську, Луганську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Рівненську, Сумську, Тернопільську, Харківську, Херсонську, Хмельницьку, Черкаську, Чернівецьку та Чернігівську.

До області як найбільшої територіальної одиниці входять ієрархічно підпорядковані менші за розміром адміністративно-територіальні одиниці: село, селище, місто, район у місті та адміністративний район.

Район – територіальна одиниця адміністративно-територіального устрою; відносно невелика частина території країни, яка має адміністративні межі; структурна й функціональна одиниця національного господарського комплексу.

Райони як адміністративно-територіальні одиниці виникли в Україні на початку 1923 р. у результаті реформи адміністративно-територіального устрою республіки. Формування їх територій тісно пов'язувалося з організацією промислового і сільськогосподарського виробництва, природними особливостями, сировинною базою, етнічним складом населення, спільними інтересами людей, розвитком шляхів сполучення тощо. Райони складаються із сіл, селищ, міст районного значення. Станом на 1 січня 2014 р. в Україні їх налічувалося 490 од.

Під час установаження адміністративних меж районів враховувалися економічна спроможність території, її цілісність, національний склад населення, етнічні, побутові та інші місцеві особливості. Хоча не завжди вдавалося досягти поєднання цих факторів, все ж районування зробило певний внесок у практику організації території в інтересах населення.

Сучасні трансформаційні процеси в поселенській мережі зумовлені реформуванням галузей економіки, які створили передумови подальших змін у різних сферах життєдіяльності суспільства. Регіональна трансформація поселенської мережі характеризується збільшенням кількості міських поселень та зменшенням кількості сільських.

Сільська поселенська мережа є складовою сільської території.

Поселенська мережа – це сукупність розташованих у міських поселеннях та сільській місцевості населених пунктів, сполучених між собою шляхами, засобами зв'язку та іншими комунікаціями, необхідними для проживання населення і ведення виробничо-господарської діяльності.

Населений пункт – поселення, первинна одиниця розселення людей у межах однієї забудованої ділянки (місто, селище, село), що склалося внаслідок історичних умов, традицій, обрядів, звичаїв і має власну назву. Населений пункт – це облаштоване об'єктами соціального, виробничого призначення та відповідною інфраструктурою місце постійного проживання людей, що працюють у галузях економіки.

Населені пункти виступають місцями не тільки проживання населення, а й зосередження різноманітних видів його діяльності. Інакше кажучи, населені пункти є своєрідними полюсами економічного життя, що структурують навколишню територію за функціональним використанням та спрямованістю зв'язків. І чим значніший населений пункт, тим більшу територію він охоплює своїм впливом і тим складніший характер має використання землі в межах його власної території.

Межа населеного пункту – умовна замкнена лінія на поверхні землі, що відокремлює його територію від інших територій. Через недостатню обґрунтованість критеріїв розселення велика кількість поселень досить умовно зарахована до міських чи сільських.

Відносність цього поділу та постійні порушення на практиці законодавчо визначених критеріїв зумовлюють доцільність дослідження всієї поселенської мережі з оцінкою особливостей міських та сільських поселень.

Зміна меж населеного пункту проводиться у разі:

- зміни генерального плану забудови населеного пункту;
- введення населеного пункту до складу міста, селища;
- об'єднання кількох населених пунктів в один населений пункт;
- включення до складу населеного пункту земель промисловості, транспорту, зв'язку, оборони та іншого призначення;
- надання земельних ділянок для потреб населеного пункту;
- виділення з міста, селища, села територій інших населених пунктів.

До міських населених пунктів в Україні належать міста республіканського, обласного, районного значення та селища міського типу, до сільських населених пунктів – села та селища незалежно від їх адміністративної підпорядкованості.

В основу поділу поселень на міські та сільські покладені відмінності в характері матеріального виробництва, яке справляє визначальний вплив на розмір та розміщення поселень. Якщо розвиток міських поселень пов'язаний з потужністю, спеціалізацією та розміщенням промислових підприємств,

об'єктів будівництва й транспорту, то сільських поселень – з використанням землі та розміщенням сільськогосподарського виробництва. Для сільських поселень характерні також більша порівняно з міськими віддаленість від місць трудової діяльності, тісний зв'язок населення із землею та природним середовищем тощо.

Місто – населений пункт, на території якого розміщені промислові підприємства, комунальне господарство, житловий фонд, мережа соціально-культурних закладів, з чисельністю населення понад 10 тис. осіб, переважна більшість якого працює в несільськогосподарській сфері. Станом на 1 січня 2014 р. в Україні налічувалося 460 міст, у тому числі 184 міста зі спеціальним статусом, республіканського та обласного значення.

Селище міського типу – населений пункт, що розташований при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах з виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, а також населений пункт, на території якого розміщені вищі і середні спеціальні навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії та інші стаціонарні лікувальні й оздоровчі заклади, які мають державний житловий фонд, з кількістю населення понад 2 тис. осіб, з яких не менш ніж дві третини становлять робітники, службовці та члени їхніх сімей. Станом на 1 січня 2014 р. в Україні налічувалося 885 селищ міського типу.

Сільський населений пункт (сільські поселення) – єдине компактне місце проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях, забезпечене об'єктами соціального та виробничого призначення. Станом на 1 січня 2014 р. в Україні налічувалося 28388 сільських населених пунктів.

Серед основних типів сільських поселень можна виділити село, селище і хутір. Крім того, до сільських населених пунктів за статистичним обліком належать станційні селища, шляхові діляниці, селища лісгоспів, зимівлі, інші дрібні селища, не пов'язані із сільським господарством.

Село – тип поселення, мешканці якого працюють переважно в сільському господарстві. Сучасні дослідники наводять три значення слова “село”:

– населений пункт (звичайно великий) не міського типу, жителі якого займаються переважно обробіткою землі; оселя, поселення, присілок, слобода, виселок;

- сільська місцевість взагалі;
- жителі села, сільської місцевості.

Отже, термін “село” є узагальнюючим, який може застосовуватися як у вузькому, так і в широкому розумінні.

У довідковій юридичній літературі село розглядається як адміністративно-територіальна одиниця, населений пункт в Україні. До категорії села віднесено населені пункти з постійним складом жителів, зайнятих переважно

сільськогосподарським виробництвом. У законодавстві визначення поняття “село” виводиться через поняття “сільський населений пункт” (“сільське поселення”), тобто це сільське поселення, що характеризується всіма або більшістю таких ознак, як:

- єдність та компактність місця проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях;
- забезпеченість об’єктами соціального та виробничого призначення;
- кількість жителів, яка має становити від 0,5 до 0,2 тис. осіб.

Селище – велике (чисельність населення від 0,5 до 3 тис. осіб) або значне сільське поселення (чисельність населення від 3 до 5,9 тис осіб і більше), що є адміністративно-господарським центром.

Хутір – відокремлене від села самостійне сільське поселення, що має назву, в якому проживає сім’я або кілька селянських сімей, які зайняті переважно в сільському господарстві.

Відновлення хуторських поселень відбувається за рахунок відокремлених фермерських садіб – земельних ділянок разом з розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями за межами населеного пункту. Цим садібам надається поштова адреса; за рахунок бюджету – допомога на будівництво під’їзних шляхів до фермерського господарства, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем.

На думку Л.Г.Монастирського, незалежно від чисельності населення всі сільські поселення як складні соціально-економічні системи є інтегративним поєднанням таких структурних елементів–підсистем:

Територіально-просторова. Її існування зумовлене наявністю певної території сільського поселення як елемента регіональної територіальної системи вищого ієрархічного рівня.

Природно-ресурсна. Компоненти цієї підсистеми визначають природо-ресурсний потенціал села. Особливе місце серед них посідають земельні ресурси. До складових указаної підсистеми відносять також родовища корисних копалин, ліси, луки, водоймища

Екологічна. Параметри цієї підсистеми визначають взаємозв’язок та вплив антропогенних і природних факторів на комфортність та якість середовища проживання сільських жителів. На відміну від міст, які є своєрідними автономними системами щодо довкілля, в сільському поселенні природний чинник відіграє вагомий роль у функціонуванні всіх його підсистем.

Демографічна. Її формує сільське населення в різноманітності його кількісних та якісних проявів.

Культурно-історична. Сільські поселення є осередком збереження національної самобутності українського народу. Народні звичаї, етнографічні

обряди, традиції демократизму, розвиток яких не переривався в історичній ретроспективі, формують своєрідний психолого-соціальний клімат на селі, визначають внутрішні чинники його розвитку.

Архітектурно-забудовча. Ця підсистема утворена функціонально-планувальними частинами території села: житловою забудовою, культурно-побутовим і управлінським центром, господарською зоною, транспортними та інженерними комунікаціями. Дотримання оптимальних пропорцій між цими складовими є необхідною умовою забезпечення життєздатності сільської системи.

Туристично-рекреаційна. Виокремлення цієї підсистеми, яку становлять історико-архітектурні пам'ятки, заповідники, заказники, пам'ятки природи, ландшафтні території, вказує на значний відпочинково-оздоровчий потенціал сільського середовища.

Соціальна. Підсистема утворена соціальними інститутами, що визначають сенс існування та розвитку сільського поселення. Центральним з них є територіальна громада села як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, що виступає системоутворюючим фактором сільської системи. З урахуванням особливої ролі в житті села релігійного та родинно-спадкового фактору серед потужних соціальних інститутів слід виділити церковно-парафіяльну громаду та сім'ю. Допоміжною ланкою функціонування цієї підсистеми є соціальна інфраструктура, що покликана забезпечити надання членам сільської територіальної громади комплексу соціально-громадських послуг;

Соціально-трудова. Наявність цієї підсистеми, утвореної сферою практичного застосування трудових ресурсів і механізмом компенсації їх використання, вказує на важливість соціально-трудових відносин для забезпечення стабільності та розвитку сільської системи.

Економічна. Її складовими є сільськогосподарський комплекс села як основа його господарського потенціалу, промислові виробництва на селі, інші суб'єкти малого та середнього підприємництва, заклади ринкової інфраструктури.

Фінансова. Елементами цієї підсистеми є місцеві фінансові інститути та відносини, що виникають з приводу управління ними.

Управлінська. Її компоненти – органи місцевого самоврядування та інститути безпосередньої демократії сільського поселення, осередки громадських організацій, управлінські підрозділи підприємств, які визначають їх розвиток як складових економічної й соціальної підсистем села. Ефективність функціонування цієї підсистеми визначає спрямованість та динаміку соціального й економічного розвитку села, зумовлює міцність взаємозв'язку між сільськими підсистемами.

Отже, можна стверджувати, що сільське поселення є єдністю трьох компонентів:

– *населення, що формує територіальну громаду села, визначає зміст існування сільського поселення;*

- території як нероздільної єдності просторової складової та природних ресурсів, що на ній розміщені. Це природний компонент сільського поселення;
- економіки як сукупності організаційних утворень, що господарюють, та взаємозв'язків між ними, які забезпечують життєдіяльність сільського поселення, задоволення його різноманітних життєвих потреб. Це економічний компонент села.

За економіко-географічним положенням сільські населені пункти поділяються на такі види: центральні села (сільське поселення, яке формує адміністративний, господарський, культурно-освітній, обслуговуючий центр); кущові села (поселення, що утворюють велике територіальне скупчення; у яких відсутні просторові межі між поселеннями); периферійні села (характеризуються великою відстанню від районного центру, центральних чи кущових сіл, транспортних магістралей тощо); села-супутники (ці поселення безпосередньо межують з містами, територіально врастаючи в них, тобто прослідковується явище поселенської дифузії – злиття населених пунктів); транзитні села (наявність на території сільського поселення великих автомобільних магістралей).

До сільських населених пунктів відносять дачно-садівничі товариства, окремо розташовані житлові будинки і котеджні містечка. Ці поселення розміщуються за межами населених пунктів. Причому земельні ділянки, надані для дачного будівництва, входять до складу земель рекреаційного призначення, а для ведення садівництва – до складу земель сільськогосподарського призначення. Вони призначаються для організації позаміського відпочинку громадян, ведення садівницького та городницького господарства з можливістю розташування садових або дачних будинків, які можуть використовуватися для тимчасового (сезонного) проживання. Крім того, невеликі поселення, які мають тимчасове значення і несталий склад населення або є об'єктами службового призначення в системі певної галузі господарства (будівлі залізничних служб, будинки лісників, шляхових майстрів, бакенщиків, польові стани та одиночні двори) не є самостійними населеними пунктами і належать до тих населених пунктів, з якими вони пов'язані адміністративно або територіально.

Крім населених пунктів, існують інші територіальні утворення. До них належать сільські та селищні округи.

Сільський, селищний округ – це адміністративно-територіальне утворення, яке склалося з кількох сусідніх сіл, селищ і діє під юрисдикцією єдиної територіальної громади та відповідних органів місцевого самоврядування.

Сільський округ утворюється на основі добровільного об'єднання територіальних громад кількох сусідніх сіл в одну територіальну громаду, селищний – на основі добровільного об'єднання територіальних громад кількох сусідніх селищ або селищ і сіл в одну територіальну громаду.

Згідно з існуючими державними будівельними нормами ДБН Б.2.4-1-94 “Планування і забудова сільських поселень” у межах сільського адміністративного району розрізняють системи розселення населення трьох типів:

- районну, яка охоплює населені пункти в межах адміністративного району, а їх центрами є міста (селища міського типу);
- кушову, яка формується в значних сільських адміністративних районах за наявності на їх території додаткових міських поселень або великих сіл з розвинутими промисловими й обслуговуючими функціями;
- первинну (одиниця сільського розселення), яка формується на основі спільності повсякденних виробничих, трудових, культурно-побутових, транспортних та інших зв’язків між поселеннями. Центром у них вважаються села, де розміщені сільські або селищні ради, а межі первинних систем розселення повинні збігатися з межами сільських рад.

Крім того, у п. 1.6 ДБН Б.2.4-1-94 “Планування і забудова сільських поселень” сільські населені пункти за чисельністю населення поділяються на такі групи: малі (до 200 осіб), середні (від 200 до 500 осіб), великі (від 500 до 3000 осіб), значні (від 3000 до 5000 осіб і більше).

Крім того, з великих сіл виділяють найбільші (понад 5000 осіб), а з малих – дрібні (до 50 осіб).

Нині спостерігається тенденція до подрібнення і вимирання малих поселень. З теоретичного погляду це було зумовлене соціально-економічними процесами, які відбувались у сільському господарстві в 60-х рр. ХХ ст. Концентрація аграрного виробництва та його індустріалізація спричинили втрату багатьма невеликими поселеннями виробничих функцій, звуження виробничої сфери, зниження потреби в трудових ресурсах. Однак останнє було завуальоване випереджальними щодо чисельності зменшення зайнятих у сільському господарстві темпами міграційного руху сільського працездатного населення. За таких умов значна частина малих сіл опинялася поза виробничим процесом і була приречена на поступове вимирання.

Територія сільського населеного пункту залежно від функціонального призначення поділяється на сельбищну і виробничу зони:

- *перша* охоплює громадський центр, територію житлової забудови, вулиці, бульвари, проїзди, майданчики для стоянки автомобілів, парки, сквери, водойми тощо;

- *друга* включає ділянки підприємств для виробництва і переробки сільськогосподарської та іншої продукції, ремонту, технічного обслуговування і зберігання сільськогосподарської техніки й автотранспорту, комунально-складські та інші об’єкти, дороги, проїзди і майданчики для стоянки автомобілів, інші території.

Межами населених пунктів є межа їх земель, що відокремлює територію населених пунктів від земель іншого призначення. Вони визначаються на

підставі проекту планування та забудови населених пунктів, землевпорядкування або техніко-економічного обґрунтування їх розвитку.

У межах населеного пункту розміщені виробничі і комунально-складські об'єкти, віддалені від сельбищної зони не більше ніж на 300 м. До території сільського населеного пункту належать також присадибні землі, в тому числі землі фермерських і селянських господарств, а також майданчики комунальних об'єктів, розміщених у межах населеного пункту.

Швидкий розвиток міст зумовлював деградацію інших видів поселень (сіл, селищ, хуторів тощо). Тому в післявоєнний період створювалася мережа інститутів з розробки проектів планування сільських районів, планування та забудови сіл і селищ. Дослідження сільського розселення мали аналогічні недоліки: в них прогнозували автономний розвиток сільських поселень району (колгоспу, радгоспу), не пов'язуючи його з розвитком міських поселень.

Для сільських поселень характерні більша порівняно з міськими віддаленість від місць трудової діяльності, тісний зв'язок населення із землею та природним середовищем тощо.

Залежно від характеру зайнятості сільська поселенська мережа поділяється на такі види:

- *сільськогосподарський населений пункт – поселення, де понад 50% працюючого населення пов'язане із сільським господарством і первинною переробкою сільськогосподарської сировини;*
- *агропромисловий населений пункт – поселення, в якому не менше від 1/3 працюючого населення пов'язане із сільськогосподарським виробництвом і, крім сільськогосподарських, розміщені переробні та інші виробництва;*
- *несільськогосподарський населений пункт – поселення, розміщене в сільській місцевості, в якому понад 50% працюючого населення пов'язане з несільськогосподарськими видами діяльності.*

Серед сільських поселень існує така категорія сіл, як вмираючі, занепадаючі та безлюдні.

Сучасні вітчизняні вчені, досліджуючи сільські поселення, використовують термін “деградуючі і безлюдні поселення”.

До деградуючих відносять поселення з часткою осіб пенсійного віку та інвалідів (далі – пенсіонерів) серед їх мешканців понад 50%, а в малих (до 200 осіб) – понад 40%. Для здійснення гнучкої політики державного протекціонізму в їх сукупності виділяють дві підгрупи: вмираючі і занепадаючі.

До підгрупи вмираючих відносять поселення, що відповідають хоча б одному з трьох таких критеріїв: 1) частка пенсіонерів становить 65% і

більше; 2) частка пенсіонерів становить понад 50% (у малих поселеннях людністю до 200 осіб – понад 40%, де немає дітей і підлітків до 16 років); 3) частка пенсіонерів становить понад 40% і кількість мешканців менша, ніж 50 осіб. Умираючі поселення є групою крайнього ризику і потребують державної підтримки.

До підгрупи занепадаючих відносять деградуючі поселення, які не увійшли до підгрупи вмираючих, тобто поселення, що відповідають одночасно трьом таким критеріям: частка пенсіонерів становить понад 50–65% (у малих поселеннях людністю до 200 осіб – понад 40%; в них є діти і підлітки до 16 років; людність становить 50 осіб і більше). Державна допомога надається їм у менших розмірах порівняно з умираючими.

До безлюдних відносять села, що втратили постійних мешканців, але зберегли елементи середовища проживання. Вони можуть перебувати на адміністративному обліку або навіть бути зняті з нього. Кількість безлюдних сільських поселень, що не перебувають на обліку, можна визначити лише на місці – в кожному адміністративному районі.

Етапність відродження безлюдних сільських поселень і характер використання їх потенціалу визначають місцеві органи влади. У разі неможливості в найближчі роки відродження безлюдних поселень для постійного проживання мешканців ці поселення можна використовувати для сезонного відпочинку міських жителів, ведення садівництва та городництва, розвитку рекреації. Якщо і це з певних причин неможливе, варто вдатися до консервування виробничого та іншого потенціалу безлюдних поселень. Розорювання призначеної для забудови території безлюдних поселень та руйнування їх потенціалу недоцільні.

Для відстеження динамічних процесів у сільській поселенській мережі за людністю Державна служба статистики України виділяє такі групи сіл: до 49 жителів; 50–99; 100–199; 200–299; 300–499; 500–999; 1000 і більше жителів.

Село як адміністративно-територіальна одиниця (сільська або селищна рада) може мати у складі один або кілька населених пунктів у комплексі з дрібними та спеціальними поселеннями. Як правило, віддаленість останніх від центрального поселення не повинна перевищувати 4–5 км. Просторове розміщення сільських поселень, їх розміри за наявним населенням, використанням землі, трудових ресурсів, засобів праці – визначальні чинники, які безпосередньо впливають на розселення.

На базі трьох категорій поселень (занепадаючих, вмираючих та безлюдних) пропонується визначати сільські адміністративні райони демографічної та поселенської кризи. До них відносять райони, в яких частка безлюдних і деградуючих поселень досягає 40% і більше, і ті, де коефіцієнт депопуляції (перевищення чисельності померлих над народженими з розрахунку на 1000 жителів) більший за 15.

Сучасні проблеми сільського розселення зумовлені позицією держави щодо напрямів вирішення селянського й земельного питань. Початок цьому було покладено у 20-х рр. ХХ ст. у зв'язку з колективізацією сільського господарства, подальшими змінами в розвитку продуктивних сил села, формах власності й територіальної організації виробництва, принципах і методах регулювання розселення.

За класифікацією вченого економіста-аграрника Д.Ф.Крисанова, сільська поселенська мережа охоплює 10 основних етапів розвитку.

Перший етап (1929–1930 рр.) – до початку масової колективізації сільського господарства – безоплатна згідно з “Декретом про землю” передача селянам у користування земельних наділів, які становили економічну основу дрібноселянських господарств. Селяни на власний розсуд використовували землю для вирощування продукції і після сплати податків повністю розпоряджались результатами власної праці. З регіонів з низькою землезабезпеченістю населення сільські жителі добровільно переселялися на землі, що входили до складу обласних і республіканського земельних фондів. Унаслідок цього організовувалися нові сільські населені пункти, здійснювалося їх відповідне інженерне облаштування. З цією метою державою надавалася певна допомога. У цей період у старозаселених районах України (північних, центральних) було організовано 1829 висілоків, де налічувалося понад 69 тис. селянських дворів, а в південних – 1372 селища, в які переселилися, за неповними даними, понад 52 тис. селянських господарств. Нові поселення були порівняно невеликі за розмірами, і організація однієї та малодвірних хуторів не заборонялася, хоча і не схвалювалася.

Другий етап (1930–1939 рр.) – усупільнення, “добровільне” об'єднання індивідуальних земельних наділів у колективні господарства – повністю змінило ситуацію: в результаті селяни були позбавлені зв'язку, “прив'язаності” до своєї ділянки землі, хоча можливість працювати на ній залишилася. Внаслідок цього був остаточно розірваний і втрачений ще не досить міцний зв'язок між персоніфікованим господарем-користувачем і земельною ділянкою. Зміна землекористувача в досить короткі строки не вплинула на кількісний склад існуючої мережі сільських поселень, але істотного удару по ній було завдано в результаті штучного голодомору 1932–1933 рр. (померло близько 7–8 млн осіб) та масової міграції селян у міста.

Третій етап (1939–1940 рр.) – примусова ліквідація практично всієї хутірської системи розселення в Україні. Підставою для цього, а точніше, ідеологічною підставою (без необхідного економічного обґрунтування) послужило офіційне визнання того, що наявність малих поселень і хуторів сприяє збереженню одноосібницької, приватновласницької психології, перешкоджає включенню хуторян у формування нових відносин, гальмує соціа-

лістичні перетворення на селі. З метою забезпечення широкої участі жителів дрібних поселень у соціалістичному будівництві було визнано доцільним у короткі строки зселити хутори. У результаті з обжитих і облаштованих місць було переселено близько 180 тис. дворів колгоспників: одна частина – в існуючі населені пункти, а друга утворила нові поселення (лише в 1939 р. було організовано 732 селища).

Четвертий етап (1941–1950 рр.) – руйнація понад 28 тис. сільських поселень у результаті воєнних дій на тимчасово окупованій території, їх відбудова протягом кількох п'ятирічок, відновлення існуючих та організація нових державних і колективних господарств у неколективізованих регіонах України.

П'ятий етап (1951–1957 рр.) – матеріально-технічне зміцнення й укрупнення сільськогосподарських підприємств при збереженні існуючих форм сільського розселення та еволюційному розвитку всіх типів населених пунктів.

Шостий етап (1958–1959 рр.) – ліквідація одно- і малодвірних поселень обліково-статистичним методом. На початок 1958 р. в Україні, за даними річних звітів сільськогосподарських підприємств, налічувалось 92,7 тис. сіл, а на момент проведення Всесоюзного перепису населення 1959 р. було зафіксовано лише 42,2 тис. населених пунктів. Понад 50 тис. найдрібніших поселень, розташованих переважно в західних областях України та в зоні Карпат, було об'єднано або приписано до сусідніх поселень. У географічному плані реальних змін у поселенській мережі не відбулося. Правовою підставою для цих змін став один з пунктів відповідного нормативного акта: “одиночні двори, що розміщені поблизу населених пунктів, приєднуються до тих поселень, з якими вони мають зв'язок у господарському та адміністративному відношенні”. На практиці поняття “одиночні двори” було розширено до поняття “невеликі поселення”, що пізніше зафіксовано в нових нормативних документах, а кількісна невизначеність терміна “поблизу” відкрила широкі можливості для його неоднозначного тлумачення на місцях.

Сьомий етап (60-ті рр.) – активна, форсована реалізація на практиці концепції “неперспективних” населених пунктів, партійних гасел типу “перетворити колгоспні села в укрупнені населені пункти міського типу”, “високоіндустріалізованому сільському господарству повинні відповідати висококонцентровані форми розселення” та ін. До категорії “неперспективних” були віднесені малі, середні і навіть великі населені пункти з чисельністю жителів до 1000 осіб. Різними методами – обліково-статистичним (об'єднання під однією назвою, включення в міську зону, переведення в селища міського типу, зняття з обліку), адміністративного примушення селян до переселення в перспективні села, свідомого погіршення соціально-культурних умов життя, закриття невеликих об'єктів виробничого призначення, заборони нового будів-

ництва та ремонту і реконструкції існуючого житлового фонду, зселення – населення “неперспективних” поселень примушувалося до зняття з обжитих місць і пошуку нових місць проживання. У зв’язку з невідповідністю сільських пунктів вселення до прийому переселенців останні часто залишилися в містах і селищах міського типу. Ці процеси відбувалися на фоні укрупнення сільськогосподарських підприємств та їх внутрішньогосподарських підрозділів, об’єднання сільських рад і сільських районів (до початку другої половини 60-х рр.), започаткування розбудови кількох десятків експериментально-показових сіл у всіх регіонах України. За цей період поселенська мережа зменшилася більш ніж на 10 тис. од.

Восьмий етап (70-ті рр.) характеризується завершенням процесів примусового згортання, руйнації сільської поселенської мережі та укрупненням організаційно-виробничих структур (створення єдиних на господарство машинно-тракторних дворів, тваринницьких комплексів, формування значних за площею сілосмін), поступовою відмовою від “насильницьких” методів і переходом до регулювання сільського розселення на основі його еволюційного розвитку, започаткуванням тенденцій до поступової стабілізації поселенської мережі, збереженням на обліку сіл, які не мали населення. На цьому етапі зроблено перші спроби теоретичного обґрунтування і практичної реалізації підходів, не пов’язаних з руйнуванням існуючого поселенського потенціалу.

Дев’ятий етап (80-ті рр.) – поширення процесу розукрупнення організаційно-виробничих структур і органів територіального самоврядування, перехід до активних методів гальмування розпаду та подолання стагнації в розвитку великих, середніх і навіть населених пунктів малих розмірів шляхом реалізації республіканських, регіональних і місцевих цільових програм, спрямованих на забезпечення формування сучасної матеріальної бази, соціально-культурної сфери, при самоплинному, “повзучому” подрібненні та знелюдненні сіл, послабленні і згортанні поселенської мережі; започаткування і поширення практики роз’єднання раніше об’єднаних під однією назвою поселень, поновлення відокремлених населених пунктів у правах як самостійних елементів розселення; переселення населення із зон відчуження з високим рівнем радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; продовження практики стихійного та започаткування регульованого переселення депортованих народів (кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен) на свої землі; обґрунтування концептуальних положень теорії ефективного використання існуючого поселенського потенціалу, збереження і зміцнення села на основі його багатофункціонального розвитку.

Десятий етап (з 90-х рр. – по цей час) – започаткування і поширення процесів реформування відносин власності в аграрній сфері, роздержавлення і приватизація державних та паювання майна і землі на колективних,

міжгосподарських підприємствах, утвердження рівноправності різних форм власності (державної, приватної), виникнення і поширення селянських (фермерських) господарств при певному зростанні загальної кількості та прискорення процесу еволюційного подрібнення малих сіл, подальше послаблення поселенської мережі; започаткування практики повернення селищам міського типу статусу сільських поселень; надання частині населених пунктів статусу гірських та курортних, спроби законодавчого закріплення статусу сільської поселенської мережі, забезпечення державного протекціонізму стосовно за-непадаючих аграрних територій та хуторів і малих поселень.

Соціальне відродження села є обов'язковою передумовою подолання кризових явищ в агропромисловому комплексі, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та вирішення проблеми продовольчого забезпечення населення України.

На початок 2014 р. в Україні на території 10279 сільських рад налічувалося 28,4 тис. сільських населених пунктів (з них 1,2 тис. селищ і 27,2 тис. сіл, у яких проживало 13,2 млн осіб, або 30,9% від усього населення), у межах району – в середньому 21 сільська рада та 58 сіл. Середня кількість сіл у розрахунку на одне місто становить 62 од. У середньому на одну сільську раду припадає три населених пункти, 4698 га господарської території, 1282 особи постійного населення.

Аналіз статистичних даних дає змогу виділити тенденції, які спостерігалися на селі. Так, кількість сільських населених пунктів і чисельність населення за цей період зменшуються, а кількість сільських рад невинно зростає. Протягом 1990–2014 рр. кількість сільських рад збільшилась на 12893 од., а чисельність сільського населення скоротилась майже на 3,6 млн осіб.

Станом на 1 липня 2015 р. забезпечення генеральними планами сільських населених пунктів, розроблених до 1991 р., становила 64%, або 18159 од. від загальної кількості, генеральні плани відсутні у 8585 сільських поселеннях (30,2%), а 26744 (94,2%) сіл потребують їх розроблення. Слід зазначити, що населені пункти мають застарілі генплани, які розроблялися в радянські часи на базі соціалістичної планової економіки. Такі документи не актуальні в умовах ринку з огляду на пріоритет права власності користувачів на землю та інші засоби (фактори) виробництва.

Серед загальної кількості сільських населених пунктів у 369 сіл (1,3% від загальної кількості) не зафіксоване населення, але вони не зняті з обліку.

Зазнали змін окремі групи структурного складу сільських населених пунктів. Більшість малих сіл з населенням до 100 жителів розташована в Сумській області, частка яких у 2014 р. становила 52,5% (48,1% станом на 1 листопада 2005 р.) від загальної кількості сільських населених пунктів області, Чернігівській – 45,7% (відповідно 39,3%), Харківській – 42,8% (38,7%),

Полтавській – 39,6% (36,7%), Луганській – 38,3% (31,9%), Кіровоградській – 37,6% (32,1%) Дніпропетровській – 37,5% (33%), та Донецькій – 36,2% (30,9%). Водночас кількість населених пунктів з чисельністю населення понад 500 осіб зменшилася на 9,6% порівняно з результатами обстеження станом на 1 листопада 2005 р.

Незадовільні економічні та соціальні умови на робочих місцях і проживання на селі спричиняють руйнацію сільської поселенської мережі, розширення зон суцільної незаселеності сільських територій, розпорошення та низький рівень забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури тощо. Так, в останні роки триває процес розукрупнення сільських населених пунктів за чисельністю жителів. Зокрема, якщо частка сіл з чисельністю населення до 50 осіб у 2014 р. становили 17,3%, то в 1990 р. – 10%, частка сіл з чисельністю населення 200–1000 осіб і більше у 2014 р. становила 57,8% (у 1990 р. – 65,9%).

В окремих регіонах України частка сіл з чисельністю жителів до 50 осіб значно більша (в Сумській області – 38,5%, Чернігівській – 32,5%, Харківській – 30,5%, Полтавській – 27%). Водночас в окремих регіонах України частка сіл з чисельністю населення 200–1000 осіб і більше значно менша (у Сумській області – 35,2%, Чернігівській – 40,3%, Харківській – 41,1%, Полтавській – 43,5%).

Крім того, впродовж 1991–2014 рр. понад третина деградуючих сільських поселень втратила можливість до самовідтворення, майже 35% адміністративних районів охоплено демографічною та поселенською кризою.

Дослідження академіка НААН України В.К. Терещенка свідчать, що за 50 останніх років з карти України зникло 13,5 тис. сільських населених пунктів, або кожне третє село. Піковим періодом зменшення кількості сільських населених пунктів були 1980–1990 рр., коли щорічно з карти України зникало 85 сіл. Протягом останніх років темпи скорочення сільської поселенської мережі уповільнилися. У 1990–2000 рр. щорічне зменшення кількості населених пунктів становило 65 од., а за останні роки – близько 15–20 од. за рік. Ураховуючи, що в Україні є сільські населені пункти, які стали знелюдненими, але не зняті з адміністративного обліку, темпи скорочення сільської поселенської мережі фактично вищі.

До основних причин, які призвели до знелюднення сільських населених пунктів, В.К.Терещенко відносить такі: міграція сільського населення, особливо сільської молоді, до міста; адміністративні маніпуляції (внаслідок реалізації в 60–70 роки ХХ ст. політики “неперспективних сіл” відбулося укрупнення колгоспів, ліквідація “неперспективних” сіл та їх приєднання до так званих “центральних садиб”; переселення жителів із зони радіаційного забруднення та ін.).

Із соціального погляду сільські населені пункти є середовищем відтворення населення, трудового потенціалу. Тому процес сільського розселення,

на нашу думку, необхідно аналізувати комплексно, враховуючи соціальні, географічні, етнографічні та інші чинники, які мають регіональні особливості. Характерна риса сільських поселень – нерівномірне розміщення по території України. Різні області характеризуються досить істотною відмінністю такого показника, як густина сіл, що дає уявлення про ступінь насиченості території поселеннями та рівень її заселення. За 2000–2014 рр. середня чисельність населеного пункту зменшилася від 560 до 467 осіб, або на 16,6%.

Найбільше сільських населених пунктів сконцентровано у Львівській області – 6,5% (1850 од.), Полтавській – 6,4 (1805 од.), Харківській – 5,9 (1677 од.), Житомирській – 5,7 (1613 од.); найменша частка – у Чернівецькій області – 1,4 (398 од.), Закарпатській – 2 (579 од.) та Херсонській – 2,3% (658 од.).

Відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” та Земельного кодексу України особливу роль у вирішенні питань регулювання земельних відносин відіграють місцеві ради. Згідно з чинним законодавством земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності. Виходячи з цього землі, які належать на праві власності територіальним громадам сіл, селищ, міст, є комунальною власністю.

До повноважень місцевих рад у галузі земельних відносин на території сіл і селищ належать:

- *підготовка і внесення на розгляд ради пропозицій щодо встановлення ставки земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, вилучення (викупу), а також надання під забудову та для інших потреб земель, що перебувають у власності територіальних громад;*
- *контроль за дотриманням земельного та природоохоронного законодавства, використанням і охороною земель, природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, відтворенням лісів;*
- *реєстрація суб'єктів права власності на землю;*
- *реєстрація права користування землею і договорів на оренду землі; видача документів, що посвідчують право власності і право користування землею;*
- *координація діяльності місцевих органів земельних ресурсів;*
- *вирішення земельних спорів у порядку, встановленому законом;*
- *підготовка висновків щодо надання або вилучення в установленому законом порядку земельних ділянок, що проводиться органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;*
- *організація і здійснення землеустрою, погодження його проектів;*
- *контроль за вжиттям заходів, передбачених документацією із землеустрою.*

Право власності на землю територіальних громад висуває певні вимоги до земель комунальної власності, які не можуть передаватись у приватну власність, зокрема:

- землі загального користування населених пунктів (майдани, вулиці, проїзди, шляхи, набережні, пляжі, парки, сквери, бульвари, кладовища, місця знешкодження та утилізації відходів тощо);

- землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту;

- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом;

- землі лісгосподарського призначення, крім випадків, визначених Земельним кодексом України;

- землі водного фонду, крім випадків, визначених Земельним кодексом України;

- земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування;

- земельні ділянки, штучно створені в межах прибережної захисної смуги чи смуги відведення, на землях лісгосподарського призначення та природно-заповідного фонду, що перебувають у прибережній захисній смузі водних об'єктів, або на земельних ділянках дна водних об'єктів.

За даними останнього суцільного обстеження сільських населених пунктів України у 2014 р., площа господарської території сільських населених пунктів становила 46,4 млн га, у тому числі 5,5 млн га – площа території населених пунктів, 2,9 млн га – земельний запас, 1,1 млн га – земельний державний резерв, 447,9 тис. га – національні парки, заповідники, 101,7 тис. га – землі садових кооперативів.

Кількість сільських районів у 2014 р. по областях значно відрізняється. Так, у Вінницькій та Харківській областях їх по 27 од. На один район Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей припадає 32–34 сільські ради, тоді як у Луганській, Дніпропетровській та Запорізькій областях – 11–13.

З теоретичного погляду подрібнення і вимирання малих поселень було зумовлене соціально-економічними процесами, які відбувались у сільському господарстві в 60-ті рр. Концентрація аграрного виробництва та його індустріалізація спричинили втрату багатьма невеликими поселеннями виробничих функцій, призвели до звуження виробничої сфери, зменшення потреби у трудових ресурсах. Однак останнє було завуальовано випереджальними щодо зменшення кількості зайнятих у сільському господарстві темпами міграційного руху сільського працездатного населення. За таких умов значна частина

малих сіл опинялася поза виробничим процесом і навіть без вжиття додаткових заходів була приречена на поступове вимирання.

Серед сільських поселень сформовано два типи:

- *багатофункціональні (агропромислового профілю), на території яких розташовані: сільськогосподарські підприємства, промислові підприємства, сільська рада, зупинка громадського транспорту, комплекс об'єктів соціальної інфраструктури, які надають населенню послуги періодичного попиту;*
- *багатофункціональні (аграрного профілю): села аграрного типу, на території яких розташовані: сільськогосподарські підприємства, сільська рада, зупинка громадського транспорту, комплекс об'єктів соціальної інфраструктури, які надають населенню послуги періодичного попиту; села виробничих підрозділів і центри невеликих спеціалізованих господарств, на території яких розташовані: сільськогосподарські виробничі центри, об'єкти соціальної інфраструктури, що надають населенню послуги первинного попиту; села несільськогосподарського профілю, на території яких розташовані окремі об'єкти соціального призначення, що надають населенню послуги первинного попиту.*

Подальший розвиток сільських поселень залежить від розвитку економіки території, центром яких вони є, і підвищення на цій основі їх функціонального значення. Тому створення нових форм господарювання в аграрному секторі, зокрема фермерських господарств, сприятиме розширенню функцій малих і середніх сіл, підвищенню їх життєдіяльності. Законом України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” передбачені заходи щодо підтримки певної категорії сіл, які на час його прийняття (початок 90-х рр.) кваліфікувалися як “трудонедостатні”. У цих селах дозволяється будівництво житла за рахунок державних централізованих капітальних вкладень; запроваджено особливі пільги для осіб, які могли б переселитися сюди на постійне місце проживання, пільгове оподаткування новостворених селянських (фермерських) господарств. Вирішальним критерієм зарахування села до категорії “трудонедостатніх” була не задоволена потреба місцевого сільськогосподарського підприємства в трудових ресурсах. Для запобігання самоліквідації сільських поселень державі необхідно активно їх підтримувати.

Прийняття Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” (1990 р.) започаткувало формування сучасної законодавчо-нормативної бази регулювання цих процесів. Надзвичайно важливе місце в розподілі відповідальності між різними ланками управління щодо регулювання зовнішніх ефектів має належати законам України “Про місцеве самоврядування в Україні” та “Про міс-

цеві державні адміністрації”. Відповідно до ст. 2 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” державою гарантуються право й реальна здатність територіальної громади – мешканців села чи добровільного об’єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Цим законом у практику місцевого самоврядування введено такі нові поняття, як “територіальна громада”, “представницький” та “виконавчий органи”, “орган місцевого самоврядування”, “органи самоорганізації населення”, “делеговані повноваження”, “місцевий бюджет”, “поточний бюджет”, “бюджет розвитку”, “мінімальний бюджет місцевого самоврядування”, “мінімальний рівень соціальних потреб” тощо.

Законом України “Про стимулювання розвитку регіонів” визначено особливості державного стимулювання розвитку депресивних територій, які поділяються на такі групи:

- *регіони;*
- *промислові райони – райони, в яких частка зайнятих у промисловості перевищує частку зайнятих у сільському господарстві;*
- *сільські райони – райони, в яких частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості;*
- *міста обласного значення.*

Території надається статус депресивної з метою створення правових, економічних та організаційних засад для вжиття органами державної влади й органами місцевого самоврядування особливих заходів щодо стимулювання її розвитку.

Основні показники розвитку, за якими території визнаються депресивними:

- *регіони, в яких протягом останніх п’яти років найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу;*
- *промислові райони, в яких протягом останніх трьох років найвищі середні показники рівня безробіття, найнижча зайнятість у промисловості, найнижчі обсяг промислового виробництва на одну особу та рівень середньої заробітної плати;*
- *сільські райони, в яких протягом останніх трьох років найнижчі щільність сільського населення, природний приріст населення, частка зайнятих у сільському господарстві, обсяг виробництва сільськогосподарської продукції на одну особу та рівень середньої заробітної плати;*
- *міста обласного значення, в яких протягом останніх трьох років найвищі середні показники рівня безробіття, зокрема довготривалого, та найнижчий рівень середньої заробітної плати.*

Депресивними визнаються промислові та сільські райони, а також міста обласного значення, певні показники розвитку яких відповідають одночасно всім критеріям. З цією метою окреслено й закріплено повноваження сільських, селищних і міських рад та їх виконавчих органів, а також районних і обласних рад у частині, що стосується відповідальності за соціальне облаштування підвідомчої території, визначено матеріальні й фінансові засади та інструментарій реалізації повноважень, встановлено відповідні гарантії.

З метою стимулювання розвитку депресивних територій у їх межах можуть вживатися такі заходи:

- цільове спрямування державних інвестицій у розвиток виробничої, комунікаційної та соціальної інфраструктури;

- надання державної підтримки, в тому числі фінансової, малим підприємствам, сприяння формуванню об'єктів інфраструктури розвитку підприємництва, таких як бізнес-центри, бізнес-інкубатори, інноваційні та консалтингові центри, венчурні фонди тощо;

- спрямування міжнародної технічної допомоги на вирішення актуальних соціально-економічних та екологічних проблем, а також вжиття інших важливих заходів;

- сприяння зайнятості населення, забезпечення цільового фінансування програм перекваліфікації та професійного розвитку трудових ресурсів, стимулювання трудової міграції, вдосконалення соціальної сфери, зокрема житлового будівництва, охорони здоров'я та довкілля;

- надання іншої державної підтримки розвитку таких територій.

Сільська поселенська мережа має вкрай недостатню забезпеченість об'єктами соціальної інфраструктури, а в тих сільських населених пунктах, які її мають, й надалі скорочується кількість дитячих дошкільних закладів, шкіл, лікарняних закладів, підприємств торгівлі і побутового обслуговування населення.

Державна політика розселення має здійснюватися за такими основними напрямами:

- *сприяння розвитку нових форм територіальної організації розселення;*
- *комплексний економічний та соціальний розвиток сіл;*
- *збалансованість територіальної та функціональної структури розселення;*
- *усунення істотних відмінностей між міським та сільським розселенням, поступове формування інтегрованого розселення;*
- *деконцентрація розселення на основі децентрації суспільного виробництва;*
- *економічне регулювання розвитку міських та сільських поселень різних видів і типів;*

- збереження та зміцнення наявної сільської поселенської мережі;
- територіальне управління розселенням.

Довгострокова політика органів державної влади та органів місцевого самоврядування спрямована на забезпечення сталого розвитку територій сільських рад з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів. Відповідно до ст. 16 Закону України “Про регулювання містобудівної діяльності” планування територій на місцевому рівні здійснюється шляхом розроблення та затвердження генеральних планів населених пунктів, планів зонування територій і детальних планів території, що визначає принципи рішення розвитку, планування, забудови та іншого використання території населеного пункту.

Сфера містобудування та архітектури після змін законодавства України має певні особливості планування розвитку територій. Так, нове законодавство створює передумови для передачі значного масиву державних земель у комунальну власність, чим укріплюється матеріальна база місцевого самоврядування, оскільки 10% надходжень від продажу земельних ділянок у межах населеного пункту будуть перераховуватися до місцевого бюджету. Необхідність запровадження комунальної власності на землі населених пунктів зумовлена визнанням і становленням місцевого самоврядування в Україні. Отже, розмежування полягає у виділенні із цих земель частки державної, необхідної для функціонування територіальної громади. Такі заходи схвалені і постійно вживаються в розвинутих країнах.

Містобудівна документація на місцевому рівні (генеральні плани населених пунктів, плани зонування території і детальні плани території) розробляється з урахуванням даних державного земельного кадастру на актуалізованій картографічній основі в цифровій формі як просторово орієнтована інформація в державній системі координат. Невід’ємною частиною генерального плану населеного пункту є план земельно-господарського устрою (ст. 17 Закону України “Про регулювання містобудівної діяльності”, а також може бути розроблений і план зонування території та/або детальний план території.

Генеральні плани, детальні плани, комплексні проекти забудови є основними документами, які визначають планувальну структуру населених пунктів.

На основі аналізу та прогнозування демографічних, соціально-економічних, природно-географічних, інженерно-технічних, екологічних, санітарно-гігієнічних, історико-культурних чинників визначаються довгострокова стратегія розвитку сільської ради, функціональне призначення та будівельне зонування території, а також приймаються принципи рішення про розміщення об’єктів виробничого та соціального призначення, захист території від небезпечних природних і техногенних процесів, охорону природи й історико-культурної спадщини, черговість освоєння території тощо.

Вищезазначений закон докорінно змінює систему планувальної документації на місцевому рівні. Крім того, законом суттєво підвищено вимоги до планувальної документації населених пунктів. Зокрема, згідно із законом невід’ємною частиною генерального плану міста (села, селища) має бути план земельно-господарського устрою, тобто вперше земельпорядна документація входить до складу містобудівної. Законом визначені особливості регулювання земельних відносин при здійсненні містобудівної діяльності, а саме: документація із землеустрою розробляється з урахуванням положень “Плану зонування” та “Детального плану території”, у разі відсутності яких забороняється надавати земельні ділянки із земель державної або комунальної власності в користування або власність для містобудівних потреб юридичним і фізичним особам.

Запропонована законодавством України у сфері містобудування система взаємозв’язку планувальної документації місцевого рівня включає чотири основних блоки: генеральні плани населених пунктів, на основі яких розробляється план зонування території з урахуванням плану земельно-господарського устрою та містобудівного кадастру з метою визначення умов і обмежень використання території для містобудівних потреб, установлення функціонального призначення території та вимог до забудови.

І блок. Основним видом містобудівної документації на місцевому рівні, призначеної для обґрунтування довгострокової стратегії планування та забудови території населеного пункту, є генеральний план населеного пункту, який визначає принципові рішення щодо розвитку, планування, забудови та іншого використання території населеного пункту.

Генеральний план розробляється безстроково, але період, на який розраховано його виконання, може уточнюватися залежно від містобудівних умов розвитку території.

Невід’ємною складовою генерального плану населеного пункту є: план земельно-господарського устрою території, що містить схему розмежування земель за правом власності, функціональним призначенням, обмеженнями в землекористуванні, реєстром власників та землекористувачів.

Основою для розроблення генерального плану населеного пункту є містобудівний кадастр (разом із земельним кадастром) та проект визначення межі населеного пункту, що розробляються на діючій актуалізованій картографічній підоснові масштабами М 1:10000 та М 1:2000. Це означає, що без графічних (топографо-геодезичних) матеріалів з використанням аерофотозйомок високої точності та натурних замірів, переведених у цифрову форму єдиної системи координат, неможливо розпочати планування розвитку території населеного пункту.

Затверджує генеральний план міста (села, селища) та приймає рішення про внесення змін до нього відповідна місцева рада за наявності погоджень

відповідних служб та організацій з урахуванням державних інтересів. Згідно з чинними державними будівельними нормами аналітична частина генерального плану містить комплексну оцінку сучасного стану території та актуальних проблем розвитку. В ній наводяться проблемно-орієнтовані відомості про сучасний стан та використання території, зокрема: соціально-демографічна характеристика населення; пріоритетні види економічної діяльності, кількість робочих місць та інформація щодо врахування ресурсних обмежень, місцевих і регіональних умов, державних та галузевих програм тощо.

Графічними матеріалами генерального плану сільського населеного пункту є плани і схеми, виконані у встановленому масштабі на топографічній основі. До головних графічних матеріалів належать: план існуючого населеного пункту, що відображає сучасну планувальну структуру; схема планувальних обмежень, зокрема зони прояву небезпечних природних і антропогенних процесів, санітарно-захисні зони, округи і зони санітарної охорони курорту, джерел водопостачання, водоохоронні зони та прибережні захисні смуги водойм і водотоків, охоронні зони природних заповідників, пам'яток природи, архітектури, історії і культури та зони регулювання забудови, ландшафтів, які охороняються; схема розміщення села, селища, міста в системі розселення, яка відображає існуючий стан та проектні пропозиції щодо територій спільних інтересів відповідних територіальних громад; основне креслення генерального плану, на якому відображено існуючий стан територій та пропозиції щодо їх архітектурно-планувальної організації і функціонального зонування, використання та забудови.

Рішення про необхідність дострокового внесення змін до генерального плану населеного пункту приймається районною державною адміністрацією, а за межами населеного пункту – обласними державними адміністраціями. Експертизі містобудівної документації підлягають тільки генеральні плани міст.

II блок. План зонування території (зонінг) – містобудівна документація, що визначає умови та обмеження на використання, функціональне призначення територій для містобудівних потреб у межах визначених зон. Він розробляється на основі генерального плану населеного пункту (в його складі або як окремий документ), плану земельно-господарського устрою, містобудівного кадастру з метою визначення умов та обмежень використання територій у межах визначених зон (ст. 18). План зонування території не підлягає експертизі та затверджується місцевими радами. Невід'ємною складовою плану зонування території (у складі генерального плану чи окремо) є проект землеустрою щодо впорядкування території населеного пункту.

Зонування території передбачає дотримання таких вимог: урахування попередніх рішень щодо планування і забудови території; виділення зон об-

меженої містобудівної діяльності; відображення існуючої забудови територій, інженерно-транспортної інфраструктури, а також основних елементів планувальної структури територій; урахування місцевих умов під час визначення функціональних зон; установа для кожної зони умов і обмежень з визначенням видів використання земельних ділянок та об'єктів нерухомості; узгодження меж зон з межами територій природних комплексів і смугами санітарно-захисних, санітарних, охоронних та інших зон обмеженого використання земель з допомогою червоних ліній. Цей документ затверджується сесією відповідної місцевої ради і не підлягає експертизі.

III блок. Детальний план території – містобудівна документація, що визначає планувальну організацію, функціональне призначення території як у межах, так і за межами населеного пункту, уточнює положення генерального плану сільського населеного пункту та схеми планування території району.

Детальний план території в межах населеного пункту уточнює положення генерального плану, а за межами населеного пункту визначає функціональне призначення території згідно зі Схемою планування території району.

У складі детального плану території розробляється проект землеустрою території. У цьому документі відображаються: принципи планувально-просторової організації забудови; червоні лінії та лінії регулювання забудови; функціональне призначення, режим та параметри забудови однієї чи кількох земельних ділянок, розподіл територій згідно з державними будівельними нормами, стандартами і правилами; містобудівні умови та обмеження (в разі відсутності плану зонування території) або уточнення містобудівних умов і обмежень згідно із планом зонування території; потреба в підприємствах і закладах обслуговування населення, місце їх розташування; доцільність, обсяги, послідовність реконструкції забудови; черговість та обсяги інженерної підготовки території; система інженерних мереж; порядок організації транспортного і пішохідного руху; порядок комплексного благоустрою та озеленення. Детальний план території затверджується виконавчим органом місцевої ради і не підлягає експертизі, але потребує узгоджень з відомствами та органами державного нагляду і контролю у сфері містобудування.

IV блок. Основним регулюючим документом, який видається замовнику і проектувальнику органами містобудування для проведення проектних і будівельних робіт, є містобудівні умови та обмеження – документ, що містить комплекс планувальних та архітектурних вимог до проектування і будівництва щодо поверховості та щільності забудови земельної ділянки, відступів будинків і споруд від червоних ліній, меж земельної ділянки, її благоустрою та озеленення, а також інші вимоги до об'єктів будівництва, встановлені законодавством та містобудівною документацією. Ці умови та обмеження випливають з положень генерального плану, плану зонування територій, детального

плану територій, пропозицій громадських слухань та наявних нормативно-законодавчих вимог (правил) у будівництві та землекористуванні.

Варто зауважити, що до прийняття нових законодавчих актів у галузі містобудування умови і обмеження визначалися для замовників на підставі містобудівних обґрунтувань та архітектурно-планувальних завдань щодо визначення параметрів забудови або внесення змін до існуючої містобудівної документації. Такий підхід, що ґрунтувався на нормах попередніх законів, суттєво знижував достовірність прогнозів та розрахунків, а також спричинив застосування малоефективних механізмів державного управління містобудівним розвитком, принаймні, мінімізував можливість їх модернізації. Зокрема, неточність та неперевіреність даних по обсягах будівництва, екологічній ситуації, містобудівних характеристиках площі, функціональному зонуванню територій; прогнозах по головних напрямках розвитку об'єктів інфраструктури тощо призводили до розробки неактуальних містобудівних документів, що (через негативний вплив) унеможливило розробку державно-управлінських заходів щодо сталого розвитку територій сільських населених пунктів.

Системний характер такого впливу вимагає врахування чинників, що фокусують увагу на проблемі розвитку держави та системи регіонального управління містобудівним розвитком, забезпеченні їх дієздатності та ефективного функціонування. На сьогодні не вироблено практичних рекомендацій і теоретичних підходів до розробки структури, моделі та визначення сутності механізмів державного управління містобудівним розвитком міських поселень в Україні, а також до вирішення питань підвищення їх ефективності та дієвості.

Регуляторні механізми взаємодії суб'єктів містобудування та методика планування територій із залученням фінансово-економічних інструментів у згаданому законі не прописані. При цьому не визначено, яким чином план земельно-господарського устрою сільського населеного пункту, що є невід'ємною частиною генплану, впливатиме на формування житлової, виробничої та рекреаційної територій. Оскільки для розробки проекту будівництва необхідно отримати “умови і обмеження на проектування” та вихідні дані, які видаються лише за наявності всієї затвердженої містобудівної документації, будівельна діяльність з 1 січня 2013 р. може бути припинена у зв'язку з відсутністю оновлених генеральних планів, зонінгу та детального плану територій.

Програми розвитку розробляються на підставі бюджетних запитів, розрахунків дохідної частини та відповідних державних трансфертів без урахування інноваційних можливостей економічного потенціалу територій, що зумовлює важливість забезпечення органів влади достовірною інформацією, зокрема одержаною за допомогою містобудівного кадастру, щодо наявних місцевих ресурсів і резервів. Це підвищує надійність інвестицій, дає змогу

більш раціонально використати наявні кошти, вирішувати завдання з інвентаризації та обліку місцевих ресурсів, здійснювати моделювання просторового розвитку, аналіз забудови території, контроль за процесами землевідведення та будівництва тощо.

У процесі планування розвитку населеного пункту на рівні містобудівної системи (локальної чи регіональної) регулювання процесів (діяльності) здійснюється за допомогою площинної двовимірної моделі – Генерального плану населеного пункту, який можна назвати інструментом управління держави та органів місцевого самоврядування в містобудівній сфері.

Проте на відміну від адміністративно-територіального поділу, що має чіткі межі, в містобудівній документації територія розглядається “регіонально”, тобто в комплексі із соціально-економічними, територіально-поселенськими, культурно-побутовими зв’язками. Інакше кажучи, Генеральний план не містить параметрів, кількісних і якісних характеристик земельних ділянок, будинків, споруд, інженерно-транспортної інфраструктури та не переноситься в натуру. Крім вищеназваних інструментів регулювання, найдієвішим інструментом управління державних та муніципальних органів влади процесами містобудування є певний порядок і правила використання земельних ділянок, умови і обмеження при забудові територій, що розробляються як окремий документ на підставі плану зонування територій – зонінгу та відповідних “регламентів”.

Пропонується механізм управління на регіональному рівні розробляти як сукупність форм і методів впливу територіальних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування на реформування і функціонування економічних суб’єктів у всіх сегментах і ланках господарства району.

Комплексний підхід до управління розвитком регіональної містобудівної системи передбачає взаємозв’язки між її територіальними елементами, способ її існування, форми і методи управління та зміну її соціально-економічних станів. Отже, для розуміння механізму державного управління містобудівним розвитком та його особливостей, специфіки на різних рівнях управлінської системи необхідно в різних галузях управління звертати увагу на структуру наявних у системі державного управління зв’язків, що впливають на структуру відповідного механізму. У містобудівній документації за новою парадигмою управлінських зв’язків передбачатимуться механізм реалізації загальних та інших принципів управління, механізми планування, організації, мотивації, координації, розпорядництва, обліку, аналізу і контролю.

Система цілей, покладених в основу дії механізмів регулювання розвитку територій, має базуватися на врахуванні економічних інтересів усіх соціальних груп населення, трудових колективів, підприємців, асоціацій і забезпечувати інтенсифікацію розвитку господарства території, прогресивну

перебудову його структури, прискорення темпів науково-технічного прогресу, розв'язання актуальних соціальних проблем. Ядром механізму державного управління містобудівним розвитком міських поселень є система соціально-економічних стимулів, що спонукають органи місцевого самоврядування до прийняття виважених рішень у сферах землевідведення та забудови територій шляхом ефективного планування.

У процесі дослідження правового поля містобудівної діяльності виявлено особливості дії механізмів правового забезпечення суб'єктів управління містобудівною галуззю, до яких слід віднести 8 основних категорій:

- державні органи виконавчої влади з питань містобудування та архітектури на центральному, регіональному і місцевому рівнях (що регулюють містобудівну діяльність);*
- державні органи земельних ресурсів України (центральний і територіальні органи, що регулюють земельні відносини);*
- органи місцевого самоврядування (обласні, районні, міські ради, які через комісії з питань будівництва, архітектури, містобудування, землевідведення здійснюють підготовку та прийняття рішень щодо планування, розвитку, забудови територій, регуляторних актів управління);*
- спеціальні органи державного нагляду у сфері будівництва та архітектури (архітектурно-будівельна інспекція, прокуратура, суди, органи природоохоронного і санітарно-технічного нагляду та надзвичайних ситуацій);*
- проектні інститути містобудування, організації генерального проектування, установи, проектні фірми (формують “пропозицію” на ринку архітектурного проектування);*
- будівельні організації, господарський комплекс з виробництва будівельних матеріалів, фірми та установи генерального підряду (формують “пропозицію” на ринку будівельних послуг);*
- асоціації та громадські неприбуткові об'єднання архітекторів і будівельників (виконують дорадчу, координаційну та наглядово-контрольну функції з органами державної влади та органами місцевого самоврядування);*
- інвестори, замовники будівництва та проектування, девелопери, агентства нерухомості, суб'єкти господарської діяльності, фізичні та юридичні особи (формують “попит” на проектні послуги, державне регулювання, місцеве управління, будівельну діяльність у приватному секторі економіки).*

Таке визначення суб'єктів містобудування разом з аналізом стану об'єктів містобудування дає можливість виявити вектори впливу та організаційно-правові механізми державного регулювання містобудівної діяльності. Ураху-

вання в процесі дослідження механізмів державного управління розвитком територій суб'єкт-суб'єктних відносин дасть змогу вдосконалити складові механізму управління розвитком регіональної містобудівної системи шляхом поєднання законодавчих, економічних і організаційних заходів, які вживаються місцевими органами на основі розподілу повноважень за всіма напрямками господарювання між центральною владою та регіонами і між регіонами та виконавчими комітетами регіонів. При цьому кожна складова вказаного механізму є частиною виробничої системи, за допомогою якої враховуються зовнішні та внутрішні чинники і створюються передумови для досягнення стабільного розвитку території.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що комплексне управління містобудівними системами поселень ґрунтується на поєднанні планувально-організаційних, архітектурно-будівельних, земельно-майнових, картографо-геодезичних інструментів містобудівного розвитку територій, які дадуть змогу створити систему містобудівної документації шляхом упровадження трьох головних механізмів:

1. Геоінформаційної актуалізації паперової картографічної підоснови масштабу від М 1:100000 до М 1:2000 в системі координат УСК-2000, перерахунку координат 1963 та 2000 рр. з подальшим суміщенням файлів земельно-кадастрових справ та ортофотопланів у цифровій формі.

2. Розробки системи земельно-господарського устрою населених пунктів на базі матеріалів земельного кадастру, розмежування земель державної, комунальної та приватної власності за матеріалами індексно-кадастрових кварталів (інвентаризації).

3. Розроблення електронних імітаційних моделей містобудівних систем населених пунктів регіону, мережевої карти соціально-економічних зв'язків між поселеннями на базі містобудівного кадастру з урахуванням земельно-господарського устрою регіону.

Після завершення зазначених робіт доцільно провести моніторинг програм соціально-економічного розвитку регіону (району), стратегій розвитку та планувальної документації поселень з подальшим переходом до розробки містобудівної документації на оновленій цифровій картографічній основі в єдиній державній системі координат.

Новий підхід до розроблення містобудівної документації зумовлює необхідність вироблення і впровадження нових механізмів державного управління містобудівним розвитком на основі вдосконалення нормативно-правового забезпечення в цій сфері, створення підґрунтя якісної та кількісної оцінки містобудівного потенціалу територій регіону, визначення шляхів раціонального використання ресурсів і планування розвитку поселень. Тому видається перспективним новий концептуальний підхід до управління містобудівним роз-

витком території, а саме шляхом створення таких імітаційних моделей розвитку містобудівних систем:

– плану зонування території (визначає умови та обмеження використання земельних ділянок для містобудівних потреб і містить вимоги до процедури оформлення документів землевідведення, проведення проектних розробок та будівельних робіт);

– містобудівного кадастру населеного пункту (єдина геоінформаційна графічна система повного пакету відомостей про географічні, економічні, соціальні умови та містобудівну ситуацію на певній території з реєстрацією об'єктів містобудування, землекористувачів та іншою інформацією).

Дотримання повного циклу підготовки містобудівної документації потребує витрат часу на розроблення та затвердження документації протягом 5–7 років. Тому з метою впровадження ефективних методів планування пропонується спрощений варіант підготовки містобудівної документації шляхом виготовлення Схеми планування території району (регіону) в масштабі 1:10000; Плану функціонального зонування населених пунктів у масштабі 1:2000; Паспорта розподілу (забудови) території в масштабі 1:1000 на основі нових інформаційно-просторових моделей управління населеними пунктами.

Існуючу нині систему управління містобудуванням пропонується розглядати як сукупність містобудівного прогнозування, планування, проектування, що включає соціально-економічну діяльність країни на рівні регіону (району), функціональної території. Схеми планування адміністративних районів, генеральні плани населених пунктів, детальні плани територій, плани зонування населених пунктів у поєднанні з матеріалами земельно-господарського устрою на якісній актуалізованій топографічній підоснові в системі координат містобудівного кадастру оптимізують прийняття державно-управлінських рішень у режимі електронного врядування.

Сільська поселенська мережа має вкрай недостатню забезпеченість об'єктами соціальної інфраструктури, а в тих сільських населених пунктах, які її мають, триває скорочення кількості дитячих дошкільних закладів, шкіл, лікарняних закладів, підприємств торгівлі і побутового обслуговування населення. У зв'язку із цим державна політика розселення має здійснюватися за такими основними напрямками:

– сприяння розвитку нових форм територіальної організації розселення;

– комплексний економічний та соціальний розвиток міст;

– збалансованість територіальної та функціональної структури розселення;

– подолання істотних відмінностей між міським та сільським розселенням, поступове формування інтегрованого розселення;

- деконцентрація розселення на основі деконцентрації суспільного виробництва;
- економічне регулювання розвитку міських та сільських поселень різних видів і типів;
- збереження та розвитку наявної сільської поселенської мережі;
- територіальне управління розселенням.

Механізми державного регулювання в галузі розселення потребують удосконалення регіональної політики, зокрема вжиття:

- *юридичних заходів (прийняття законів (про містобудування, сільську поселенську мережу), затвердження нових будівельних норм та правил забудови поселень);*
- *економічних заходів (демонополізація та роздержавлення підприємств і сфери послуг, децентралізація промисловості, цінова, валютно-кредитна та податкова політика, конверсія);*
- *соціальних заходів (підвищення соціальної забезпеченості та регулювання ринку праці, стимулювання переселення селян, які з різних причин переїхали в міста, а тепер хочуть повернутися на село);*
- *технічних заходів (упровадження в галузі економіки досягнень науково-технічного прогресу, що стосуються технічної реконструкції та модернізації технологій у виробничій і невиробничій сферах, застосування нових прогресивних матеріалів, конструкцій тощо);*
- *містобудівельно-планувальних заходів (новітні засоби та прийоми планувальної структури та забудови міст, селищ і сіл, розробка нових проєктів планування, забудови тощо).*

Відомий вітчизняний вчений економіст-аграрник І.В.Прокопа вважає, що оскільки носієм усіх функцій і прав місцевого самоврядування, в тому числі й суб'єктом права комунальної власності, є вся територіальна громада, то жителі невеликого села, об'єднаного в єдину територіальну громаду із жителями значно більшого села, практично втрачають можливість самостійно вирішувати будь-які питання функціонування свого поселення. А це є і залишатиметься однією з найголовніших причин занепаду і відмирання сіл.

Для усунення зазначеної причини необхідно жителям тих сільських поселень, які об'єднуються з населенням інших сіл в одну територіальну громаду, надати низку прав і функцій місцевого самоврядування. Це дасть можливість залучити всі сільські поселення до правового поля держави. Таке завдання можна вирішити, адже Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” тільки започатковується законодавча база місцевого самоврядування. Розвинути її в зазначеному напрямі можна, на нашу думку, шляхом прийняття законопроекту “Про сільську поселенську мережу”.

Поряд із поняттям “територіальна громада” у правовій практиці доцільно вживати термін “сільська громада”, який визначатиме жителів, об’єднаних спільним проживанням в одному сільському населеному пункті. Сільська громада, що самостійно реалізовує всі функції і повноваження місцевого самоврядування, діє як територіальна громада й одноосібно утворює адміністративно-територіальну одиницю. Якщо ж жителі якогось села об’єднані в територіальну громаду з жителями іншого поселення, то не слід вважати, що їх територіальна спільнота цілком зникла, “розчинилася” в громаді іншого поселення. Насправді ж цього не відбувається (інакше були б підстави для об’єднання поселень), тому за жителями таких сіл слід зберегти статус сільської громади, хоча б такої, що є складовою територіальної громади.

Нині у сільській місцевості проживає і, за демографічними прогнозами, в найближчі десятиліття проживатиме близько третини населення України. У ст. 2 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” передбачено, що жителі всіх сільських поселень, як і інші громадяни, мають право самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення. У територіальних громадах, які складаються з кількох сільських громад, необхідно врегулювати щонайменше три проблеми:

- уточнити відносини комунальної власності на об’єкти, що використовуються для соціально-культурного та комунально-побутового обслуговування жителів відповідних сіл;
- забезпечити соціально рівні умови обслуговування населення у селах;
- гарантувати участь кожної сільської громади у вирішенні питань, що стосуються функціонування її села.

У зв’язку з тим, що Конституція України та Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” визнають право комунальної власності винятково за територіальними громадами, законопроектом “Про сільську поселенську мережу” необхідно гарантувати реалізацію майнових і фінансових інтересів сільських громад кожного з поселень, які утворюють спільну територіальну громаду. Наприклад, сільську раду утворюють три села, в кожному з яких є фельдшерсько-амбулаторний пункт (ФАП), у двох – клуби, а в одному (найбільшому) – школа та будинок культури. Право власності на ФАП, клуби і будинок культури доцільно закріпити за громадами сіл, в яких вони розташовані, а на школу – за територіальною громадою всіх трьох сіл. Правильність такого рішення можна обґрунтувати й тим, що окремі об’єкти (наприклад ФАП) сільська громада може створювати на кошти, зібрані шляхом самооподаткування.

Право власності на такий об’єкт має належати саме цьому колективу людей, а не всій територіальній громаді, до якої він входить.

Як уже зазначалося, відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” держава виділяє сільським радам доходну базу, достатню для забезпечення населення послугами на рівні мінімальних соціальних потреб. Для цього мінімальні розміри місцевих бюджетів визначатимуться на основі нормативів бюджетної забезпеченості на одного жителя. Однак у сільських радах, що мають кілька поселень, навіть при реальному середньому нормативі бюджетної забезпеченості жителі різних поселень, як і сьогодні, не матимуть однакових можливостей для задоволення своїх потреб. На їх підвідомчій території може бути одна амбулаторія (один ФАП), одна школа тощо на 2–3 села, і частина населення змушена буде нести додаткові витрати, щоб одержати такі самі послуги, які інша частина одержить за місцем проживання, або взагалі відмовитися від послуг.

Для усунення зазначеної нерівності слід передбачити можливість врахування у нормативах бюджетної забезпеченості витрат, пов’язаних з одержанням жителями сільських поселень найнеобхідніших послуг не за місцем проживання. Для цього у сільських радах, утворених кількома поселеннями, необхідно розробляти, затверджувати і виконувати місцеві бюджети з виділенням (хоча б розрахунково) доходів і видатків по кожному поселенню. Це стосується селищних і міських рад, якщо до відповідних територіальних громад входять сільські громади. Доцільно також надати право жителям сіл, де немає окремих закладів соціального призначення, вимагати виділення із місцевих бюджетів належної їм частки коштів на організацію обслуговування за місцем проживання.

Ще одним принциповим положенням, яке слід закріпити у законопроекті “Про сільську поселенську мережу”, є запровадження поняття господарської території сільських поселень. Ця територія, яка обслуговується чи повинна обслуговуватися мешканцями певного населеного пункту, мала б включати площу самого населеного пункту, площу сільськогосподарських угідь та площу, зайняту лісами, лісосмугами, водоймами, дорогами, ярами тощо.

Ідеться не про закріплення земельних угідь за сільськими громадами як за суб’єктами господарювання (хоча і це не виключено), а про визначення території, на якій господарська діяльність людей мала б бути джерелом розвитку певного поселення.

Господарська територія сільських поселень – складова загальної площі адміністративно-територіальної одиниці і, звичайно, має вписуватися в її межі. У Законі України “Про місцеве самоврядування” не згадується про територію адміністративно-територіальних одиниць, але в прикінцевих і перехідних положеннях є посилання на майбутній закон про адміністративно-територіальний устрій, яким, очевидно, вирішуватиметься це питання. Однак ще до остаточного вирішення питань адміністративно-територіального устрою слід зафіксувати наявність у сільських поселень господарської території, на підставі якої сільські гро-

мади можуть претендувати на свою частку в комунальній власності, доходах і видатках місцевих бюджетів, відстоювати свої інтереси при вирішенні земельних та екологічних питань тощо.

Відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” сільська рада надає згоду на розміщення в селах нових об’єктів, сфера екологічного впливу яких включає відповідну територію. Якщо ж рада є представницьким органом жителів кількох поселень, то більшістю голосів вона може дати відповідний дозвіл без достатнього врахування інтересів однієї із сільських громад, наприклад погодитися на розташування звалища поблизу хутора тільки заради того, щоб перенести його якнайдалі від великого села. Для запобігання подібним випадкам необхідно законодавчо обумовити права жителів кожного поселення на певну господарську територію, а також відповідальність за її стан.

Отже, у законопроекті “Про сільську поселенську мережу” до виключної компетенції сільських громад слід віднести такі повноваження: володіння об’єктами, які перебувають у комунальній власності сільських громад, та розпорядження об’єктами комунальної власності, переданими їм у володіння і користування; організація соціально-культурного обслуговування жителів сіл у найприйнятніших для них формах із залученням бюджетних коштів в обсягах, не менших від нормативів бюджетної забезпеченості населення; надання згоди на розміщення об’єктів, сфера екологічного впливу яких поширюється на господарську територію їх поселень.

Для того щоб сільська громада могла належним чином функціонувати, потрібно, щоб її очолювала виборна посадова особа – голова. Голова сільської громади повинен представляти її у відносинах з територіальною громадою, органами місцевого самоврядування, державними органами, іншими юридичними і фізичними особами, звертатися в разі потреби до суду щодо визнання незаконними актів і дій, які обмежують права та інтереси сільської громади. Доцільно запровадити норму, за якою органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади не могли б розглядати питання, що стосуються долі села, без участі голови сільської громади. Якщо рішення цих органів обмежуватимуть права та інтереси сільських громад, сільському голові слід надати право відкладального вето на їх виконання з тим, щоб можна було опротестувати їх у суді.

Наступна проблема пов’язана із зміцненням доходної частини місцевого бюджету сільської ради. На нашу думку, дуже слушною є пропозиція відомого вченого економіста-аграрника В.С.Дієсперова, який пропонує законодавчо вирішити такі питання:

– до сільських громад мають перейти від районних державних адміністрацій права щодо користування всіма землями, а не тільки тими, що розташовані в межах населених пунктів;

- обов'язковими мають стати внески на соціальні потреби села, насамперед великих землекористувачів, у визначених розмірах;
- урахувуючи, що земля – основне робоче місце для селянства, кількість робочих місць має бути збільшена завдяки відновленню сільськогосподарського виробництва, розвитку інтенсивних галузей, збільшенню поголів'я худоби і птиці;
- зобов'язати підприємців вносити плату в бюджет сільської зайнятості за відсутність робочого місця (згідно з установленими нормативами);
- загальним правилом повинна стати норма, за якою реєстрація всіх власників підприємств здійснюється на території сільської ради, де розташовані використовувані ними землі;
- збільшити частку єдиного податку на підприємницьку діяльність до 50%, яка має залишатися в місцевому бюджеті сільської ради;
- розширити права сільських рад щодо контролю над діяльністю всіх розташованих на їх території підприємств, установ і організацій.

До суб'єктів регулювання механізму соціального облаштування сільських територій, що забезпечують формування законодавчо-нормативної бази з питань трансформації та розбудови механізму регулювання позаринкових відносин, можна віднести Адміністрацію Президента України, Апарат Верховної Ради України та Секретаріат Кабінету Міністрів України. У межах чинного законодавства функції з розробки, прийняття та затвердження законів, прийняття постанов і розпоряджень виконують місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, а також галузеві й міжгалузеві міністерства, державні комітети, національні (державні) комісії тощо. Останні формують нормативно-правовий інструментарій, де прямо чи опосередковано конкретизуються основні положення законодавчої бази стосовно суб'єктів механізму регулювання позаринкових відносин на регіональному та місцевому рівнях на певний період часу.

Нині в сільських поселеннях України відбуваються різноманітні процеси, зумовлені екологічними, демографічними, соціальними, історико-культурними та економічними чинниками. Тому комплексний розвиток сільських поселень потребує визначення конкретної системи управління, яка, на нашу думку, повинна мати соціальну спрямованість.

Сучасне управління цим процесом здійснюється за допомогою самоврядної моделі управління, яка створює необхідні умови для наближення органів місцевої влади до сільського населення, а також пристосована до місцевих умов і особливостей території, сприяє розвитку ініціативи громадян. Вона формує гнучку систему управління. Формування самоврядної моделі управління розвитком сільських поселень відбувається шляхом обрання сільською територіальною громадою органу місцевого самоврядування – сільської ради з її виконавчим комітетом на чолі із сільським головою. Крім того, до управ-

ління комплексним розвитком сільських поселень залучаються керівники підприємницьких структур, громадських організацій, функціонування яких координується органами представницької влади і які спільно вирішують місцеві проблеми та інтереси громади.

Комплексний розвиток сільського населеного пункту в системі загальнодержавного регулювання передбачатиме такі блоки повноважень:

- загальну координацію комплексної розбудови населених пунктів, забезпечення єдиної державної політики щодо розвитку територій, визначення її основних напрямів;
- модернізацію юридично-правової системи, забезпечення реального самоуправління самоврядних структур з проблем відродження населеного пункту з урахуванням ринкових перетворень, контроль за дотриманням нормативно-правових актів у процесі територіальної розбудови;
- розроблення державних довгострокових комплексних програм, упровадження концептуальних і методологічних основ їх формування, розробка стандартів загальнодержавного рівня, контрольних цифр, нормативів та контроль за їх виконанням;
- забезпечення єдиної цільової інвестиційної політики щодо здійснення державних комплексних та місцевих програм з питань розвитку територіальної громади, розробки та обґрунтування в правовому аспекті пільг з надання фінансової допомоги, а також контроль за виконанням державного бюджету;
- наукове та інформаційне забезпечення розвитку територіальної громади, надання наукових та юридичних консультацій;
- залучення установ і навчальних закладів до планування та проведення наукових досліджень, підготовки та перепідготовки фахівців для соціального підкомплексу.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення поняття сільської поселенської мережі.
2. Назвіть складові поселенського потенціалу територіальних громад.
3. Що таке поселенська мережа?
4. Які ви знаєте основні етапи розвитку сільської поселенської мережі?
5. Якими показниками характеризується сільська поселенська мережа?
6. Що таке людність та густина поселенської мережі?
7. Що покладено в основу поділу поселень на міські та сільські?
8. Сформулюйте визначення поняття “населений пункт”. Які види населених пунктів ви знаєте?
9. Що таке деградуючі та безлюдні села?
10. За якими критеріями визначаються райони демографічної та поселенської кризи?
11. Що таке господарська територія сільських поселень?
12. Що таке містобудівна документація?
13. Як здійснюється розробка планувальної документації?
14. Наведіть визначення категорій містобудівної документації: “схема планування територій сільської ради”, “генеральний план населеного пункту”, “план зонування території”, “детальні плани території”, “комплексні проекти забудови”.
15. Які основні принципи та завдання містобудування вам відомі?
16. Що таке містобудівний кадастр територій?
17. Яким чином відбувається розроблення, погодження, затвердження містобудівної документації і шляхів її реалізації?
18. Які вимоги передбачає зонування територій?
19. Наведіть основні соціальні вимоги до планування і забудови територій.
20. Хто відповідає за порядок розроблення, погодження та затвердження містобудівної документації на місцевому рівні?
21. Яким чином проводиться державна експертиза містобудівної документації на місцевому рівні?
22. Яка установа проводить державну експертизу містобудівної документації на місцевому рівні?
23. Як відбувається процедура надання дозволів на виконання підготовчих та будівельних робіт?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / за заг. ред. В. Г. Яцуби. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К. : Секретаріат Каб. Міністрів України, 2002. – 270 с.
2. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи. – К. : [б. в.], 2009. – 615 с.
3. *Алексеев Ю. В.* Градостроительное планирование поселений : учеб. : в 5 т. Т. 1. Эволюция планирования / Ю. В. Алексеев, Г. Ю. Сомов. – М. : Изд-во АСВ, 2003. – 336 с.
4. *Барановський М.* Депресивність сільських територій України : методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи їх подолання / М. Барановський // Економіка України. – 2010. – № 11 (588). – С. 57–69.
5. *Барановський М. О.* Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України : монографія / М. О. Барановський. – Ніжин : Вид-во ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
6. *Бєбєха І. О.* До проблеми адміністративно-територіальної реформи в регіонах України / І. О. Бєбєха, В. В. Бакум // Агроінком. – 2008. – № 3–4. – С. 103–105.
7. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М. : Совет. Энцикл., 1976. – Т. 23. – 640 с.
8. *Брокгауз Ф. А.* Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2003. – 672 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
10. *Вергунов В. А.* Україна та столицінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення : монографія / В. А. Вергунов, А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К. : ННЦ “Ін-т аграр. економіки”, 2008. – 132 с.
11. *Габрель М. М.* Методологічні основи просторової організації містобудівних систем (на прикладі Карпатського регіону України) : дис. ... д-ра техн. наук : спец. 05.23.20 / Габрель М. М. – К., 2002. – 492 с.
12. *Глеба В.* Шляхи розв’язання проблем містобудування / В. Глеба // Державна політика щодо місцевого самоврядування : стан, проблеми та перспективи : зб. матеріалів всеукр. наук.-практ. конф., Херсон, 7–9 жовт. 2010 р. / за заг. ред. проф. Ю. М. Бардачова. – Херсон : Олді-плюс, 2010. – С. 55–56.
13. *Глеба В. Ю.* Використання досвіду розроблення детального плану територій європейських держав в Україні / В. Ю. Глеба // Упр. сучас. містом. – 2009. – № 1–12 (33–36). – С. 252–259.
14. *Глеба В. Ю.* Механізми державного управління містобудівним розвитком міських територій : монографія / В. Ю. Глеба. – К. : Видавн.-поліграф. центр Акад. муніц. упр., 2013. – 164 с.

15. *Глеба В. Ю.* Правові засади державної політики у галузі містобудування / В. Ю. Глеба // Інвестиції : практика та досвід. – 2010. – № 19 (жовт.). – С. 106–110.
16. *Губені Ю.* Розвиток сільських територій : деякі аспекти європейської теорії і практики / Ю. Губені // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 62–70.
17. Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президенті України ; ред. кол. Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови). – К. : НАДУ, 2014. – 448 с.
18. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року (проект) // Економіка АПК. – 2010. – № 7 (189). – С. 3–5.
19. Державні будівельні норми України “Містобудування, планування та забудова міських і сільських поселень” (ДБН-360-92*). – К. : [б. в.], 2002. – 107 с.
20. Державні будівельні норми України “Планування і забудова сільських поселень” (ДБН Б.2.4-*1-94) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.budinfo.com.ua/dbn/64.htm>
21. Державні будівельні норми України “Склад та зміст генерального плану населеного пункту” (ДБН Б.1.1-15:2012). – К. : Мінрегіон України, 2012. – 21 с.
22. Деякі питання виконання підготовчих і будівельних робіт [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 13 квіт. 2011 р. № 466. – Режим доступу : <http://www.zakon5.rada.gov.ua>
23. *Дієсперов В. С.* Соціальний статус селянина – критерій сільського розвитку / В. С. Дієсперов // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : зб. матеріалів Тринадцятих річ. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників (Київ, 20–21 черв. 2011 р.). – К. : ННЦ “Ін-т аграр. економіки”, 2011. – С. 147–150.
24. *Дмитренко А. Ю.* Вимоги до перспективної функціонально-територіальної організації сільської поселенської мережі / А. Ю. Дмитренко // Містобудування та територіальне планування. – К. : КНУБА, 2004. – Вип. 19. – С. 60–68.
25. *Доценко А. І.* Розвиток хутірського розселення в Україні / А. І. Доценко // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 93–99.
26. *Доценко А.* Регіональне розселення : проблеми та перспективи / А. Доценко. – К. : Наук. думка, 1993. – 195 с.
27. *Доценко А.* Розселення в Україні : проблеми і перспективи / А. Доценко / за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.

28. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. – К. : Парлам. вид-во, 2001. – 71 с.
29. *Ключевский В. О.* Сочинения : в 9 т. – Т. 1У. Специальные курсы / В. О. Ключевский / под ред. В. Л. Янина. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
30. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – С. 381–417.
31. *Краснова Н. М.* Типи та форми сільських поселень на Україні : навч.-метод. посіб. / Н. М. Краснова, А. І Великандо, Д. О. Воронков. – Львів : Знання, 2007. – 76 с.
32. *Крисанов Д. Ф.* Аграрна сфера: пріоритети та механізми реалізації : монографія / Д. Ф. Крисанов. – К. : Ін-т економіки НАН України, 1998. – 235 с.
33. *Крисанов Д. Ф.* Сельское расселение : социально-экономический аспект / Д. Ф. Крисанов. – К. : Наук. думка, 1988. – 142 с.
34. *Кулинич П.* Земля для замських котеджних містечок : правові питання / П. Кулинич // Юридич. журн. – 2007. – № 3. – С. 32–36.
35. *Лайко А. П.* Соціально-економічний розвиток села і сільських територій / А. П. Лайко, В. К. Терещенко, А. Г. Борщ. – К. : Нічлава, 2006. – 264 с.
36. *Лісовий А.* Державне регулювання розвитку сільських територій / А. Лісовий. – К. : Дія, 2007. – 400 с.
37. Методологические проблемы системного изучения деревни / под ред. Т. И. Заславской, Р. В. Рывкиной. – Новосибирск : Наука, 1977. – 272 с.
38. Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень ДБН 360-92 : Наказ Держ. ком. України у справах містобудування і архітектури від 17 квіт. 1992 р. № 44. – [Б. м. : б. в.], 1992.
39. *Монастирський Г. Л.* До питання теоретичної сутності механізму забезпечення економічного й соціального розвитку сільських поселень в системі державного регулювання економіки / Г. Л. Монастирський // Вісн. Терноп. акад. народ. госп-ва. – Тернопіль : Екон. думка, 2001. – Вип. 16. – С. 132–136.
40. *Монастирський Г. Л.* Економічний і соціальний розвиток сільських поселень в регіоні як об'єкт управлінського впливу / Г. Л. Монастирський // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України : зб. наук. пр. – Тернопіль : Еконо. думка, 2001. – Вип. 5. – С. 64–70.
41. *Нахратов В. В.* Расселение мегаполисов в концепции агеризации России / В. В. Нахратов // Аграр. и зем. право. – 2010. – № 3 (63). – С. 56–60.
42. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. – Т. 4. Р–Я / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконті, 1998. – 941 с.

43. *Онищенко О. М.* Концептуальні проблеми майбутнього українського села і селянства / О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 24–29.

44. Організаційно-економічний механізм розвитку сільських територій : монографія / В. К. Терещенко, В. А. Ткачук, Н. В. Морозюк та ін.; за ред. В. К. Терещенка. – Ніжин : Вид-во ПП Лисенко М. М., 2010. – 487 с.

45. *Орлатий М. К.* Населений пункт / М. К. Орлатий, В. С. Куйбіда // Енциклопедія державного управління : у ____ т. Т. 5 : Територіальне управління. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2011. – 408 с.

46. *Орлатий М. К.* Особливості розселення сільського населення в Україні / М. К. Орлатий, І. М. Демчак // Укragропродуктивність : зб. пр. – 2012. – № 22. – С. 3–11.

47. *Орлатий М. К.* Формування системи планування розвитку території сільського населеного пункту / М. К. Орлатий, В. Ю. Глеба // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : зб. матеріалів XIII річ. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників (Київ, 20–21 черв. 2011 р.). – К. : ННЦ “Ін-т аграр. економіки”, 2011. – С. 551–557.

48. Основи регіонального управління в Україні : підручник / авт.-упоряд. : В. М. Вакуленко, М. К. Орлатий, В. С. Куйбіда та ін. ; за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2012. – 703 с.

49. *Павлов О. І.* Ідентифікація и класифікація сільських територій : теорія, методологія, практика : моногр. / А. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2015. – 2015. – 344 с.

50. Питання прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об’єктів [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 13 квіт. 2011 р. № 461. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

51. Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 5 груд. 2007 р. № 1396 [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 трав. 2011 р. № 551. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

52. Про Генеральну схему планування території України [Електронний ресурс] : Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3059-14. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>

53. Про затвердження Порядку віднесення об’єктів будівництва до IV і V категорій складності [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 27 квіт. 2011 р. № 557 від 25 трав. 2011 р. № 558 “Деякі питання забезпечення діяльності Державної архітектурно-будівельної інспекції, її територіальних органів та їх працівників. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

54. Про затвердження Порядку застосування будівельних норм, розроблених на основі національних технологічних традицій, та будівельних норм,

гармонізованих з нормативними документами Європейського Союзу [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 23 трав. 2011 р. № 547. – Режим доступу : <http://www.zakon5.rada.gov.ua>

55. Про затвердження Порядку здійснення державного архітектурно-будівельного контролю: Деякі питання професійної атестації відповідальних виконавців окремих видів робіт (послуг), пов'язаних із створенням об'єктів архітектури [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 23 трав. 2011 р. № 553. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

56. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 25 трав. 2011 р. № 556 “Про Порядок обміну інформацією між містобудівним та державним земельним кадастрами. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

57. Про затвердження Порядку проведення експертизи містобудівної документації [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 23 трав. 2011 р. № 547. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

58. Про землеустрій : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 858 // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 282.

59. Про містобудівний кадастр [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 25 трав. 2011 р. № 559. – Режим доступу : <http://www.zakon5.rada.gov.ua>

60. Про затвердження Порядку затвердження проектів будівництва і проведення їх експертизи та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 11 трав. 2011 р. № 560. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua>

61. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280 // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

62. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17 лют. 2011 р. № 3038-VI // Голос України. – 2011. – 12 берез. (№ 45). – С. 14–18.

63. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2850-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.

64. Про утворення територіальних органів Державної архітектурно-будівельної інспекції [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 23 трав. 2011 р. № 549. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

65. Прокопа И. Депрессивность аграрных территорий : украинское измерение / И. Прокопа, Л. Шепотько // Экономика Украины. – 2003. – № 7. – С. 59–66.

66. Прокопа І. Депрессивные сельские территории : методические основы определения / И. Прокопа, О. Попова // Экономика Украины. – 2007. – № 8. – С. 61–70.
67. Прокопа І. Сельские территории Украины : исследование и регулирование развития / И. Прокопа // Экономика Украины. – 2007. – № 6 (539). – С. 50–59.
68. Распределение населения Российской империи по численности в них населения. По данным первой всеобщей переписи 1897 г. – СПб. : [б. и.], 1902. – 65 с.
69. Регіональне управління : підручник / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2014. – 516 с.
70. Розвиток міст та містобудівна політика : монографія / О. І. Драпівковський, І. Б. Іванова, О. В. Бойко-Бойчук та ін. ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2009. – 124 с.
71. Розпланування та забудова територій сільських населених пунктів і фермерських господарств : навч. посіб. / Г. К. Лоїк, І. Г. Тарасюк, А. В. Степанюк та ін. – К. : Арістей, 2008. – 344 с.
72. Розселення в Україні : проблеми і перспективи / [А. І. Доценко, В. Т. Зінич, О. Т. Великохатько, В. Л. Танцюра] ; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
73. Садовська Н. Г. Вплив сучасних соціально-економічних процесів на просторову організацію сільської системи розселення / Н. Г. Садовська // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика : досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України : зб. наук. пр. – К. : [б. в.], 2003. – Вип. 5. – Ч. 3. – С. 163–170.
74. Салій І. М. Українські міста : питання власності і муніципального управління : навч. посіб. / І. М. Салій. – К. : [б. в.], 2001. – 415 с.
75. Соціальна інфраструктура регіону : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2010. – 257 с.
76. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. – К. : ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2014. – 171 с.
77. Соціально-економічний розвиток сільських територій : навч. посіб. / за ред. В. К. Терещенка. – К. ; Ніжин : Вид-во ПП Лисенко М. М., 2011. – 348 с.
78. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.
79. Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. – К. : Наук. думка, 1964. – 230 с.
80. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І. В. Прокопи. – К. : НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2010. – 376 с.

81. *Тімохін В. О.* Історія й еволюція містобудування / В. О. Тімохін // Архітектура : [зб. наук. пр.] / відп. ред. Б. С. Черкес. – Львів : Вид-во нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2009. – 256 с.

82. *Третяк А. М.* Управління земельними ресурсами / А. М. Третяк, О. С. Дорош. – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2008. – 462 с.

83. *Трутнев Э. К.* Градорегулирование: Основы регулирования градостроительной деятельности в условиях становления рынка недвижимости / Э. К. Трутнев. – М. : Фонд “Ин-т экономики города”, 2008. – 296 с.

84. *Фаршатов И. А.* Правовые основы социального развития села / И. А. Фаршатов. – М. : Изд-во Всесоюз. заоч. полит. ин-та, 1991. – 288 с.

85. *Фтомов Г. С.* Расселение : вопросы теории и развития (на примере Украинской ССР) / Г. С. Фтомов, А. И. Кочерга. – К. : Наук. думка, 1985. – 264 с. -

86. Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. ред. кол. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – 733 с.

ТЕМА 3

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ТА СТАН НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

- *Загальна характеристика природного навколишнього середовища*
- *Складові природних ресурсів території*
- *Земельні ресурси та їх охорона*
- *Охорона та використання водних ресурсів*
- *Охорона атмосферного повітря*
- *Охорона та використання лісових ресурсів*
- *Токсичні відходи та поводження з ними*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо сучасних умов розвитку природних ресурсів території.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні:

знати:

- понятійно-категорійний апарат у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- сутність державної екологічної політики;
- поняття та особливості управління земельними ресурсами;
- складові природних ресурсів;
- поняття, суб'єкт, об'єкт, особливості реалізації права власності на природні ресурси;
- шляхи підвищення ефективності використання водних ресурсів, покращання якості атмосферного повітря;

вміти:

- обґрунтовувати основні напрями державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- приймати управлінські рішення у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- застосовувати основні принципи охорони навколишнього природного середовища;
- використовувати механізми державного регулювання розвитку галузей природокористування;
- застосовувати економічні механізми управління земельними ресурсами;
- визначити шляхи взаємодії органів державної влади з громадськістю щодо збереження та покращання стану навколишнього природного середовища.

У сучасних умовах через серйозне погіршення екологічної ситуації забезпечення конституційного права громадян на сприятливе навколишнє природне середовище стає найважливішим завданням держави, органів місцевого самоврядування, суспільства в цілому. Через свою специфіку екологічна проблема актуальна на всіх рівнях організації публічної влади в Україні.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. світова цивілізація наблизилася до глобальної екологічної кризи. Це стало наслідком ресурсного підходу до реалізації суспільного розвитку, спрямованого на задоволення зростаючих матеріальних потреб населення, який базується на традиційній моделі господарювання, що відрізняється агресивним економізмом, орієнтованим на максимізацію корисності та мінімізацію витрат. Указаний підхід став причиною розбалансування та різноспрямованості економічної, соціальної та екологічної складових суспільного зростання, що знаходило вияв у розвитку промислового виробництва. Це створювало навантаження на навколишнє природне середовище, негативно впливало на здоров'я та безпеку життя населення. Особливо ці питання актуалізуються у відносинах між розвиненими країнами, які є основним джерелом забруднення та споживачами природних ресурсів, і країнами, що розвиваються і зазнають негативного екологічного впливу.

Для України екологічна ситуація характеризується тим, що велика частина основних виробничих засобів не відповідає нинішнім екологічним вимогам: більш як 23% з них належать до архаїчних структур виробництва. Серед інших причин, які призводять до загострення екологічної кризи та розбалансування системи суспільного розвитку, необхідно відзначити: сировинно-орієнтовану структуру економіки, яка базується на екстенсивному та нераціональному використанні природних ресурсів; низьку енергоекономічну ефективність; високу відходність технологій реального сектору економіки; неефективність регуляторних механізмів природокористування та природоохоронної діяльності; зниження рівня доходів та погіршення якості життя населення. Через це більш як 15% території України з населенням понад 10 млн осіб перебуває в критичному екологічному стані, що також позначається на захворюваності та смертності населення, рівень яких в Україні є найвищим серед країн Європи.

Еколого-правове регулювання господарської діяльності базується на нормах Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, який є своєрідною “екологічною конституцією”, що передбачає мету, завдання, принципи та механізми забезпечення ефективного природокористування, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки в Україні.

Однією з причин загострення суперечностей у взаємодії суспільства і природи є невизначеність прав власності на ресурси природи. Тільки після встановлення чітких прав власності можна здійснювати компенсацію за завдані природі збитки, тим самим поширювати економічний механізм на екологічну сферу. Звідси проблема встановлення прав власності на ресурси природи є актуальною.

Система суспільно-економічних відносин представлена власністю на природні ресурси, до якої увійшли такі складові: об'єкти та суб'єкти власності, форми власності, способи, за допомогою яких можлива її економічна реалізація. Всі складові цієї системи перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності, ці структури постійно розвиваються.

Право власності на ресурси природи визначається системою юридичних норм, якою регулюються відносини в суспільстві стосовно користування, володіння, розпорядження об'єктом природи і його частинами, їх охорони та раціонального використання.

Об'єктами права власності не можуть бути всі природні ресурси і системи (наприклад клімат, озоновий шар, атмосферне повітря тощо). Основною проблемою прав власності є відносини власності на природні ресурси, адже вони в повному обсязі належать усім. Такі об'єкти називаються “колективно споживаними ресурсами відкритого типу”.

Право природокористування класифікується за різними підставами: характером використання – первинне чи вторинне право; суб'єктами права природокористування – спеціальне, загальне; часом використання – строкове, безстрокове; формами – безкоштовне, платне; змістом – хижацьке, раціональне; цілями – комплексне, цільове.

Головне питання у відносинах власності на ресурси полягає в тому, щоб з'ясувати, хто є суб'єктом. Це питання стосується форми власності, якою визначається, якому суб'єкту власності (людині, колективу чи населенню) належить певний об'єкт власності.

Відповідно до Конституції України, враховуючи її норми щодо основних форм власності на природні ресурси, затверджено державну, комунальну і приватну її форми. Одночасно визначена така категорія, як “право власності Українського народу” (ст. 13). У роботах вітчизняних вчених відсутні єдина класифікація, або єдине розуміння поняття форм власності на природні ресурси, лише виділені форми власності на природні ресурси: державна, приватна (акціонерна та індивідуальна), комунальна і змішана.

Змішану економічну систему, яка існує в Україні, характеризує використання приватної форми власності. Право контролювати природні ресурси в разі приватної форми власності належить особам, які визначені законом як власники. Слід зауважити, що держави з розвинутою економікою не мають

такої форми власності, тому система приватної власності залежить від визначених економікою соціальних регламентів.

Розрізняють два види приватної власності: індивідуальну та акціонерну. У разі приватної індивідуальної власності існує один власник на природні ресурси. Власником одноосібно вживаються заходи щодо користування, володіння та розпорядження об'єктами, які належать йому на правах власності. Акціонерну приватну власність представляє власність кількох фізичних чи юридичних осіб, у ній враховуються ознаки спільно-пайового привласнення результатів і умов діяльності всього акціонерного товариства.

Державна власність включає сукупність правових, економічних та соціальних відносин стосовно привласнення або відчуження природних ресурсів, вона децю відрізняється від інших форм власності. На основі аналізу досвіду розвинених країн доходимо висновку, що державну власність встановлюють переважно на об'єкти, які не належать до сфери діяльності приватного капіталу, тобто за умови недостатньо ефективної дії ринкового механізму.

Безпосередньо наближена до державної форми комунальна власність з різницею функціонування такої власності в територіально обмеженому господарюванні (міські і сільські населені пункти). Однак в Україні комунальну власність сприймають як окремий вид власності.

Згідно з Цивільним Кодексом України об'єкти власності можуть перебувати у спільній формі власності, яка передбачає спільне здійснення повноважень володіння, користування, розпорядження природними ресурсами України відповідно до двосторонніх законодавчо закріплених нормативно-правових актів.

При регулюванні відносин та встановленні права власності на ресурси природи в нашій країні діють спеціальні закони, водне, лісове, земельне законодавство й інші нормативно-правові акти.

Із сукупності нормативно-правових актів, якими регулюються відносини власності на природні ресурси, найбільш досконалим є земельне законодавство. Однак на сьогодні воно недостатньо ефективно регулює відносини землекористування, оскільки в процесі використання земель задіяно багато суб'єктів, економічні інтереси яких істотно відрізняються.

Земельний Кодекс України розмежовує земельну власність на державну, комунальну і приватну (власність громадян та юридичних осіб).

У державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. До земель виключно державної власності належать:

- землі атомної енергетики та космічної системи; землі під державними залізницями, об'єктами державної власності повітряного і трубопро-

відного транспорту; землі оборони; земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності органів державної влади, державних академій наук;

- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність, якщо інше не передбачено законом; окремі землі лісгосподарського призначення та водного фонду;
- земельні ділянки зон відчуження та обов'язкового відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи;
- земельні ділянки, які закріплені за державними професійно-технічними навчальними закладами та вищими навчальними закладами державної форми власності.

Комунальною власністю визнаються земельні ділянки, які за законом належать територіальним громадам:

- усі землі в межах населених пунктів, крім земельних ділянок приватної та державної власності;
- земельні ділянки, на яких розміщені будівлі, споруди, інші об'єкти нерухомого майна комунальної власності незалежно від місця їх розташування.

При цьому до земель виключно комунальної власності належать:

- ділянки загального користування населення (проїзди, шляхи, майдани, вулиці) та землі, що необхідні для функціонування системи місцевого самоврядування;
- землі під залізницями, автомобільними дорогами, об'єктами повітряного і трубопровідного транспорту;
- землі під об'єктами природно-заповідного фонду, історико-культурного та оздоровчого призначення, що мають особливу екологічну, оздоровчу, наукову, естетичну та історико-культурну цінність;
- окремі землі лісгосподарського призначення та землі водного фонду.

Передбачено, що в приватну власність земельна ділянка може бути отримана згідно з чинними законами України. Особам без громадянства, іноземцям та іноземним юридичним особам надається право власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення, які розміщені в межах населених пунктів та поза ними, де розташовані об'єкти нерухомого майна, яке належить власникам за правом приватної власності.

Отже, земельні ділянки основної категорії земель перебувають у приватній власності. Це пояснюється тим, що земля – один з головних виробничих факторів, і виключно державна власність на неї створила б перешкоди економічному розвитку країни.

У Лісовому кодексі України, прийнятому в 1994 р., викладені такі положення. Ліси, розмішені на території України, є об'єктами з правом власності українського народу, від його імені права власника здійснюють органи місцевого самоврядування та органи державної влади. Ліси перебувають у державній, приватній та комунальній власності.

Вважається доцільним введення інституту приватної власності у сфері лісокористування, що потребує перегляду лісового законодавства. З метою демонополізації державної власності на право володіння лісами необхідне застосування відповідних правових механізмів, які б регламентували надання в приватну власність земель лісового фонду, їх використання, відтворення і охорону. Лісовим кодексом України не досить чітко визначаються відносини власності у сфері лісового господарства, воно не регулює питання стосовно критеріїв і порядку розмежування власності на ліси між територіальними громадами і державою.

Щодо прав власності на надра, визначених Кодексом України про надра, то надра є виключною власністю українського народу, і вони надаються у користування; угоди або дії, які в прямій чи прихованій формі порушують права власності українського народу на надра, є недійсними; користувачами надр можуть бути установи, підприємства, організації, громадяни України, іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи.

До надр як об'єкта права власності народу в Україні виявляється особливий інтерес, адже їх ефективне використання в умовах становлення ринкової економіки забезпечуватиме значні доходи як державі, так і надрокористувачам.

Слід зазначити, що з 1990-х рр. відбувалася низка важливих трансформацій у надрокористуванні України, зокрема передача гірничодобувних підприємств переважно у приватну власність (97% підприємств, що видобувають неметалічні і металічні корисні копалини; 75% підприємств, які здійснюють видобуток корисних копалин, що горять). При цьому надровий фонд залишився в державній власності. Разом із тим бізнес-структурам надана адміністративно-господарська свобода на об'єкти надрокористування, і стало можливим привласнення отриманих прибутків. Держава залишила за собою лише контрольні та регуляторні функції.

Згідно з чинним законодавством власник спеціального дозволу на користування надрами не має права продавати, дарувати чи в інший спосіб відчужувати права, які були йому надані спеціальним дозволом на використання надр, іншій фізичній чи юридичній особі, або вводити їх до статутних капіталів, які створюватимуться за його участю, нові суб'єкти господарювання, або робити це у вигляді внеску у спільну діяльність. Таким чином унеможлиблюється обіг родовищ подібно до нерухомості.

Як зазначається в Конституції України, природні ресурси, що розміщені в межах території України, виключної (морської) економічної зони та континентального шельфу, є об'єктами права власності народу України, яке реалізують органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Природні ресурси України значні і різноманітні, вони відносно добре вивчені, інтенсивно розробляються і використовуються в господарській діяльності. Цьому сприяє значна територіальна концентрація виробництва й населення, високий рівень розвитку продуктивних сил, вигідне економіко-географічне положення, унікальність природних ресурсів України.

Природні ресурси – сукупність об'єктів і систем живої і неживої природи, компоненти природного середовища, що оточують людину, які використовуються в процесі суспільного виробництва для задоволення матеріальних і культурних потреб людини і суспільства.

Під природними ресурсами розуміють тіла і сили природи, які використовуються і можуть бути використані людиною, це речовина природи, яка залучена до суспільного виробництва і становить його сировинну та енергетичну базу.

Охорона та використання природних ресурсів є однією з найважливіших проблем, які вирішують органи місцевого самоврядування на своїх територіях. Це пов'язано насамперед зі збільшенням кількості і масштабністю самих екологічних проблем, усвідомленням їх впливу на стан здоров'я людей, з негативними змінами у водному і повітряному басейнах та іншими несприятливими процесами, що відбуваються в довкіллі й негативно позначаються на якості життя населення.

Варто зазначити, що які б природні ресурси не мала країна чи регіон, важливим критерієм корисності таких ресурсів є вміння якнайменше їх витрачати, отримуючи максимальну віддачу від них, та не завдавати великої шкоди природно-територіальному комплексу.

До природних ресурсів відносять: земельні, мінерально-сировинні (корисні копалини), водні, ресурси флори, ресурси фауни, рекреаційні ресурси.

Природні ресурси і природні умови тісно пов'язані між собою, оскільки природні умови, якщо вони сприятливі, також є ресурсом для розвитку господарства, а ресурси, які не перебувають у господарському обороті (земельні, водні, лісові), залишаються природними умовами, справляючи позитивний вплив на розвиток людей, стан їхнього здоров'я.

Природні класифікації природних ресурсів ґрунтуються на їх відмінностях за природним генезисом та належністю їх до тих чи інших компонентів і сил природи. Відповідно до призначення щодо використання людиною природні ресурси в структурному плані поділяються на такі види: енергетичні, сировинні й допоміжні промислові, їстівні (харчові, кормові, питні), оздоров-

чі, культурно-естетичні. Два останні види часто називаються рекреаційними. Крім того, останнім часом як окремий специфічний вид ресурсів розглядають територію (територіальні ресурси).

Існують класифікації природних ресурсів:

- за належністю до тих чи інших компонентів природи (мінеральні, кліматичні, лісові, водні);
- за можливістю відтворення в процесі використання – на вичерпні (повновлювані й неповновлювані природні ресурси) і невичерпні та ін.

Чинним законодавством визначено, що природні ресурси – це земля, у тому числі ґрунт, ліси та інша рослинність; надра; води, в тому числі підземні; тваринний та рослинний світ; ландшафти; атмосферне повітря; сонячна енергія, екосистеми; території, що особливо охороняються, та інші природні комплекси.

До природних ресурсів загальнодержавного значення належать: територіальні та внутрішні морські води; природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони; атмосферне повітря; підземні води; поверхневі води, що розміщені або використовуються на території більш як однієї області; лісові ресурси державного значення; природні ресурси в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; дикі тварини, які перебувають у стані природної волі в межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони тощо.

Оскільки природні ресурси є компонентами природи, вони можуть класифікуватися за належністю до того чи іншого класу або явищ природи. За цією ознакою виділяють такі групи природних ресурсів: мінеральні, земельні, водні, лісові, фауністичні, рекреаційні, кліматичні та ін.

Останнім часом з'явився новий соціально-економічний термін – “сталий розвиток”. Цей термін використовується як у глобальному сенсі – “сталий розвиток людства”, “сталий розвиток окремої країни”, так і на рівні регіону або окремого населеного пункту. Такі глобальні утворення, як “суспільство”, “людство”, “країна”, складаються з первинних елементів: населених пунктів та їх територіальних громад. Тому добробут глобальних утворень складається і залежить від добробуту кожного, навіть найменшого населеного пункту. Проблему сталого розвитку почнемо розглядати саме з глобальних утворень, а потім перейдемо до конкретних проблем, притаманних кожному населеному пункту.

Сталий розвиток суспільства – сучасна найбільш поширена концепція взаємодії суспільства і природи, якою керуються передові країни світу. Сталий розвиток означає досягнення рівноваги між збереженням довкілля та соціально-економічним розвитком суспільства, коли задоволення потреб

сучасних поколінь не повинне ставити під загрозу можливості задовольняти свої потреби майбутнім поколінням.

Модель сталого розвитку певної території або окремого населеного пункту означає необхідність збалансованого вирішення соціально-економічних завдань за умови збереження здорового стану навколишнього середовища та природно-ресурсного потенціалу. В комплексі це забезпечить ефективне задоволення життєвих потреб населення, тобто ключова ідея сталого розвитку полягає в динамічній та збалансованій єдності екології, економіки та соціальної сфери з пріоритетом екологічної складової. Останній пріоритет зумовлений тим, що якість життя населення значною мірою залежить від екологічного фактора, тобто стану навколишнього природного середовища. Тому кожне рішення державної або місцевої влади, яке стосується соціально-економічного розвитку, має бути зваженим з погляду його екологічних наслідків, у чому й полягає суть екологічної складової сталого розвитку. Її реалізація передбачає проведення політики екологізації економіки країни в цілому і кожного населеного пункту зокрема.

Термін “сталий розвиток” набув поширення у світі після Конференції ООН з проблем навколишнього середовища і розвитку, яка відбулася в липні 1992 р. у м. Ріо-де-Жанейро на рівні керівників держав і урядів. Безпосереднім поштовхом для проведення цього всесвітнього форуму стало поширення за останні десятиліття згубного впливу руйнування навколишнього природного середовища під впливом техногенної діяльності. Під час обговорення причин глобальних змін у природі (стоншення озонового шару, нарощування “парникового ефекту” і глобальне потепління, вирубування лісів і виснаження ґрунтів, руйнування екосистем у результаті забруднення землі, води, повітря токсичними хімічними й радіоактивними речовинами, швидке скорочення біологічного розмаїття та ін.) виявлено їх тісний зв’язок з характером сучасного розвитку цивілізації.

Навколишнє природне середовище, за визначенням вітчизняних учених В.Я.Шевчука та Л.Н.Рогожина, – це сукупність природних і штучних матеріальних елементів, в оточенні яких та в процесі взаємодії з якими відбувається життєдіяльність людей. Деяко інші аспекти відображені у визначенні, прийнятому ЮНЕСКО: в ньому більша увага акцентується на двосторонньому зв’язку, взаємовпливі і взаємозалежності людини і довкілля: “навколишнім середовищем вважається та частина світу, з якою людина перебуває у взаємодії, тобто яку вона використовує, на яку справляє вплив та до якої пристосовується”.

Після прийняття Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, який став основою екологічних правовідносин в Україні, відбувалося формування нової системи екологічного законодавства. Відпо-

відно до вказаного Закону прийнятті: закони України “Про екологічну експертизу”, “Про тваринний світ”, “Про охорону атмосферного повітря”, “Про природно-заповідний фонд”, “Про відходи”, “Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення”, Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України, Кодекс України “Про надра” тощо.

Блок еколого-правового регулювання можна поділити на кілька складових. Критерієм такого поділу є сфера застосування законодавчих актів. Так, можна виділити законодавство у сфері збереження та охорони: водних ресурсів; земельних ресурсів та надр; біологічного різноманіття; атмосферного повітря.

Згідно з Постановою Верховної Ради України “Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки” для реалізації державної екологічної політики визначено основні функції регіонального рівня управління:

- регулювання використання природних ресурсів місцевого значення;
- визначення нормативів забруднення природного середовища;
- упровадження економічного механізму природокористування;
- проведення моніторингу та обліку об’єктів природокористування і забруднення довкілля;
- проведення державної екологічної експертизи;
- державний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства;
- розроблення програм вжиття природоохоронних заходів, визначення та реалізація інвестиційної політики;
- інформування населення та заінтересованих підприємств, установ і організацій з екологічних питань.

Головна функція навколишнього природного середовища – життєзабезпечення людини, головними складовими якого є: забезпечення природними ресурсами та послугами (рекреація); асиміляція відходів та забруднень. До основних складових належать забезпечення природними ресурсами, послугами (рекреація) та асиміляція відходів і забруднень.

Навколишнє природне середовище – це синонім довкілля, природні умови, і являє собою все, що оточує організми, живу істоту. Розрізняють повітряне, водне та ґрунтове середовище, з яким вони взаємодіють.

Основними принципами охорони навколишнього природного середовища є:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов’язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;

- гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень з питань охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища;
- обов'язковість надання висновків державної екологічної експертизи;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;
- безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності;
- компенсація шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної зміненості територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку;
- поєднання заходів стимулювання і відповідальності у сфері охорони навколишнього природного середовища;
- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва;
- установлення екологічного податку, збору за спеціальне використання води, збору за спеціальне використання лісових ресурсів, плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України.

Державна регуляторна політика у сфері використання та охорони природних ресурсів є комплексною і пов'язана з необхідністю конкретизації її цілей та створенням юридичних, економічних і організаційних умов для їх досягнення. Насамперед це стосується розширеного відтворення природних ресурсів у кількісному та якісному вимірах; збереження й відновлення їх різ-

номаніття та стабільності; раціонального, комплексного й ефективного використання; забезпечення виконання їх екосистемами захисних і соціальних функцій.

Вирішення стратегічного завдання зі збереження та охорони природних ресурсів передбачає також вжиття різноманітних заходів постійної дії. Серед них:

- упровадження екологобезпечних методів видобування корисних копалин;
- комплексна переробка сировинних матеріалів та промислове використання відходів гірничовидобувної промисловості;
- рекультивация порушених земель;
- раціональне використання сільськогосподарських угідь;
- розширення оборотного водопостачання;
- використання сучасної техніки і технологій очищення стічних вод, уловлення та знешкодження шкідливих речовин з відхідних газів;
- економне використання в галузях економіки всіх видів матеріальних ресурсів;
- утилізація побутових відходів.

Охорона атмосферного повітря як з одного з основних життєво важливих елементів повноцінної життєдіяльності людини. Найбільш гострою природоохоронною проблемою в Україні є розробка і реалізація заходів із запобігання забрудненню атмосферного повітря та усунення його наслідків.

Атмосферне повітря – це життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що перебувають за межами житлових, виробничих та інших приміщень, найважливіший для всього живого на Землі природний ресурс, від якісного стану якого значною мірою залежить здоров'я людини.

Основними документами у сфері охорони атмосферного повітря є закони України “Про охорону атмосферного повітря”, “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про екологічну експертизу”, постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню”, “Про утворення Міжвідомчої комісії з питань моніторингу довкілля”, “Про затвердження Концепції зменшення обсягів викидів важких металів в атмосферне повітря”, “Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря” тощо.

Останнім часом спостерігається збільшення обсягів викидів в атмосферне повітря речовин, що забруднюють його, від стаціонарних та пересувних джерел. Так, у 2014 р. обсяг таких викидів становив 5,2 млн т, що на 0,7 млн т більше, ніж у 2000 р.

У сумарній кількості речовин, що забруднюють повітря, викиди метану та оксиду азоту, які належать до парникових газів, становили відповідно 579,3 тис. та 10,6 тис. т. Крім цих речовин, в атмосферу в 2010 р. стаціонарними та пересувними джерелами було викинуто 153,1 млн т діоксиду вуглецю, який також впливає на зміну клімату.

Близько 62% небезпечних речовин, що потрапили в повітря, припадає на стаціонарні джерела забруднення промислових підприємств. Від них в атмосферу надійшло 3,2 млн т забруднюючих речовин.

Від роботи двигунів пересувних джерел забруднення в 2014 р. у повітря надійшло 1,9 млн т забруднюючих речовин. За обсягом викидів серед транспортних засобів переважають автомобілі, на які в 2014 р. припало 1,8 млн т усіх забруднень, що надійшли від пересувних джерел, із них 1,4 млн т становлять викиди автомобілів, що перебувають у приватній власності населення. Решту 29,9 тис. т становлять викиди залізничного транспорту, 5,6 тис. т – водного, 8,7 тис. т – авіаційного та 157,4 тис. т – виробничої техніки.

Основними токсичними інгредієнтами, якими забруднювалося повітря під час експлуатації транспортних засобів та виробничої техніки, в 2014 р. були: оксид вуглецю (90,1 тис. т, або 45,1%), діоксид азоту (72,5 тис. т, або 36,3%), неметанові леткі органічні сполуки (19,7 тис. т, або 9,5%), сажа (7,8 тис. т, або 3,9%), діоксид сірки (8,4 тис. т, або 4,2%). Решта викидів припала на оксид азоту, метан, бенз(а)пірен та аміак (1,1 тис. т, або 0,01%).

Щільність викидів від стаціонарних та мобільних джерел забруднення з розрахунку на 1 км² території країни в 2014 р. становить 9 т шкідливих речовин, а на душу населення – 120,6 кг. Проте в окремих регіонах ці показники значно перевищують середній рівень по країні. Зокрема, серед регіонів у Донецькій області обсяги викидів з розрахунку на 1 км² становили 43 т, а на душу населення – 263,5 кг, Дніпропетровській – відповідно 32,5 т та 315,8 кг; Івано-Франківській – 19,9 т та 200,5 кг; Львівській – 9,6 т та 82,6 кг; та Харківській – 8,4 т та 96,2 кг. В інших регіонах збільшення шкідливих викидів в атмосферу було зафіксоване, але не суттєве.

Основними забруднювачами повітря країни у 2014 р. були підприємства переробної та добувної промисловості (відповідно 30,4 та 17,5% шкідливих викидів) та металургійне виробництво – 25,1%. Ці підприємства, як правило, не дотримуються технологічного режиму експлуатації пило-, газоочисного устаткування, завчасно не вживають заходів щодо зниження обсягів викидів до нормативного рівня, не впроваджують сучасні технології очищення викидів, не завжди дотримуються санітарно-захисних зон між промисловими та житловими зонами тощо.

Серед видів природоохоронної діяльності у сфері охорони атмосферного повітря можна виділити такі:

– організація виробництва, установа та реконструкція обладнання для очищення газопилового потоку від забруднюючих речовин хімічного та біологічного походження, що викидаються в атмосферне повітря, та зниження рівня впливу фізичних і біологічних факторів на атмосферне повітря; розроблення технології, організація виробництва та застосування матеріалів, використання методів і впровадження технологій, що забезпечують запобігання виникненню, зниження рівня впливу чи усунення факторів забруднення атмосферного повітря;

– будівництво дослідних і дослідно-промислових установок для розроблення методів очищення газів, що відводяться від джерел шкідливих викидів в атмосферу;

– розроблення та виготовлення систем і приладів контролю та оснащення ними стаціонарних джерел викидів шкідливих речовин в атмосферу і пунктів контролю й спостереження за забрудненням атмосферного повітря;

– спорудження і оснащення контрольно-регулювальних пунктів для перевірки і зниження токсичності відпрацьованих газів транспортних засобів;

– розроблення, організація виробництва пристроїв для очищення відпрацьованих газів двигунів та оснащення ними транспортних засобів;

– проведення робіт з інвентаризації джерел забруднення навколишнього природного середовища.

Охорона водних ресурсів. Водні ресурси є важливим фактором розвитку національної економіки. Залучення великих обсягів води в господарський обіг, її забруднення і безповоротні втрати, великомасштабне перетворення ландшафтів порушило природну рівновагу екосистем, призвело до виснаження водних ресурсів у багатьох регіонах держави, втрати самовідновлюваної здатності екосистем.

Водні ресурси виступають джерелом промислового і побутового водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у розвитку галузей економіки та життєдіяльності населення.

До водного фонду України належать:

1) поверхневі води: природні водойми (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водойми (водосховища, ставки) і канали; інші водні об'єкти;

2) підземні води та джерела;

3) внутрішні морські води і територіальне море.

Основними документами водного законодавства є Водний кодекс України, Постанова Верховної Ради України “Про Концепцію розвитку водного господарства України”, Указ Президента України “Про Положення про Державний комітет України по водному господарству”.

Водозабезпечення населених пунктів та галузей економіки є однією з найважливіших проблем раціонального використання природних ресурсів і містобудування.

Нині в Україні налічується 63119 річок, з них 9 великих, 81 – середня і 63029 – малих, серед них найбільші – Дніпро, Південний Буг, Дністер, Сіверський Донець, Десна, Західний Буг, Тиса, Прип'ять, Дунай; 27 лиманів, найбільші з них – Дніпровський, Утлюцький, Дністровський, Кундук, Молочний, Бузький, Тилігульський; майже 20 тис. озер, найбільші з них – Ялпуг, Кагул, Кугурлуй, Сасик, Катлабуг, а також 944 водосховища, які мають об'єм води 1 млн м³.

З проголошенням незалежності до України відійшли території у Чорному та Азовському морях, що включають морські внутрішні води і територіальне море загальною площею понад 40 тис. км².

Аналіз розподілу водних ресурсів країни свідчить, що до найбільш посушливих регіонів належать такі області: Луганська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та Автономна Республіка Крим; до нормально забезпечених регіонів – Вінницька, Волинська, Житомирська, Київська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Чернівецька та Черкаська області; до найбільш зволжених – Закарпатська, Івано-Франківська та Чернігівська області.

За даними Державного агентства водних ресурсів України, у 2010 р. з природних водних об'єктів було забрано 11,5 млрд м³ води. При транспортуванні втрачено 11,7% (1,4 млрд м³) забраної води.

Водокористувачами в країні у 2014 р. спожито 8,7 млрд м³ води. Зокрема, на виробничі потреби підприємств припало 56,3% (4,9 млрд м³) від усієї використаної води, на побутово-питні потреби – 17,2% (1,5 млрд м³), зрошення – 13,8% (1,2 млрд м³), ставково-рибне господарство – 10,3% (0,9 млрд м³), на сільськогосподарське водопостачання та інші потреби – 0,004% (0,03 млрд м³).

Загальне водовідведення у 2010 р. досягло 6,6 млрд м³.

Скидання забруднених стоків та безповоротний водозабір негативно позначаються на водних ресурсах. Протягом 2014 р. у водойми скинуто 0,9 млрд м³ забруднених стоків, або 12,8% від загального водовідведення у поверхневі водні об'єкти, що на 677 млн м³ менше, ніж у 2013 р. Майже 26% забруднених зворотних вод (1,8 млрд м³) надійшло у водойми без будь-якого очищення. Решта 5,4 млрд м³ надійшли у водойми нормативно очищеними та нормативно чистими на очисних спорудах, хоча наявна їх потужність становила 7,2 млрд м³.

Основними причинами скидання забруднених стоків у поверхневі водойми були нестача в більшості населених пунктів країни централізованого водовідведення, низька якість очищення зворотної води, незадовільний стан діючих очисних споруд.

Станом на січня 2014 р. кількість населених пунктів, жителі яких користуються водою, становила: з місцевих джерел – 17,5 тис. од., або 53,7%, привозною – 441 од., або 0,8%, з водопровідної мережі – 2,3 тис. од., або 10%.

За типом основного джерела води, яку використовують для пиття та приготування їжі, домогосподарства у сільській місцевості мають таку структуру: з мережі водопостачання воду отримують 31,8% домогосподарств; з криниці, колонки у своєму дворі – 55,5%; з громадської колонки – 1,8%; з громадської криниці – 8,5%; з джерела, річки, озера, ставка – 0,3%; доставляє воду водовіз – 1,5%.

За даними Центральної геофізичної обсерваторії Міністерства надзвичайних ситуацій України, водні об'єкти країни залишаються забрудненими переважно сполуками важких металів, амонійним та нітритним азотом, сульфатами. Випадки високих рівнів забруднень найчастіше фіксувались у річках басейнів Західного Бугу, Дніпра, річок Приазов'я та Сіверського Дінця.

Відповідно до чинного законодавства до видів природоохоронної діяльності у сфері збереження водних ресурсів належать:

- будівництво в населених пунктах, на новобудовах і розширення та реконструкція на діючих підприємствах необхідних споруд для очищення стічних вод, що утворюються в промисловості, комунальному господарстві, інших галузях економіки;

- придбання насосного і технологічного обладнання для заміни такого, що вичерпало свої технічні можливості на комунальних каналізаційних системах, установок, обладнання і технічного флоту для збирання нафти, сміття та інших рідких, твердих відходів із суден;

- будівництво та реконструкція розсіюючих випусків очищених стічних вод та вжиття заходів щодо запобігання тепловому забрудненню водойм;

- вжиття заходів з охорони підземних вод та ліквідації джерел їх забруднення;

- реконструкція або ліквідація фільтруючих накопичувачів стічних вод з метою відвернення чи припинення забруднення підземних і поверхневих вод чи запобігання цьому;

- роботи, пов'язані з поліпшенням технічного стану та благоустрою водойм;

- паспортизація малих річок і водойм;

- обстеження та паспортизація ставків-відстійників шахтних вод, шламонакопичувачів та хвостосховищ, гідротехнічних споруд;

- розроблення методик, технологій, установок, обладнання, приладів контролю, проведення робіт з очищення водних ресурсів, забруднених пестицидами і агрохімікатами, та їх знезараження;

- спорудження установок для очищення і поліпшення якості води для зрошення сільськогосподарських культур.

Земельні ресурси та їх охорона. Земельні ресурси відіграють особливо важливу роль у житті і діяльності людини. Тому їх раціональне використання,

збереження, підвищення родючості ґрунтів – неодмінна умова нарощування продовольчого потенціалу країни.

Як природний об’єкт, що охороняється законом, земля існує незалежно від волі людини, вона виконує екологічну функцію; як місце й умова життя людини – соціальну; як територія держави, просторова межа державної влади – політичну; як об’єкт господарювання – економічну функцію.

Основним документом, що регулює правові засади оцінки земель, професійної діяльності у цій сфері в Україні, є Закон України “Про оцінку земель”. Закон спрямований на регулювання відносин, пов’язаних з процесом оцінки земель, забезпеченням проведення цього процесу з метою захисту законних інтересів держави та інших суб’єктів правовідносин у питаннях оцінки земель, інформаційного забезпечення оподаткування та ринку земель.

Основоположним документом, що регулює земельні відносини, є Земельний кодекс України, в якому висвітлюється основний зміст землеустрою, з’ясовується його організація, порядок та здійснення, зазначаються органи, що здійснюють державне управління в галузі використання й охорони земельних ресурсів, визначається компетенція державних органів у галузі управління і контролю за охороною земельних ресурсів.

До видів природоохоронної діяльності в галузі охорони земельних ресурсів можна віднести:

- упровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території;
- будівництво, розширення та реконструкція протиерозійних, гідротехнічних, протикарстових, берегоукріплювальних, протицувних, протиобвальних, протилавинних і протиселевих споруд, а також вжиття заходів щодо захисту від підтоплення і затоплення;
- вжиття агролісотехнічних заходів на ярах, балках та інших ерозійно небезпечних землях;
- рекультивация порушених земель та використання родючого шару ґрунту під час проведення робіт, пов’язаних із порушенням земель;
- терасування крутих схилів;
- консервація деградованих і забруднених земель;
- поліпшення малопродуктивних земельних угідь;
- розроблення технології, обладнання для знезараження, очищення землі, забрудненої пестицидами і агрохімікатами.

Основні напрями природоохоронної діяльності в цій сфері визначені в Постанові Верховної Ради України “Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”. Важливе значення у сфері охорони земельних ресурсів мають закони України “Про меліорацію земель” та “Про оренду землі”.

Окремим пунктом виділяється законодавство у сфері охорони та раціонального використання надр. Під надрами розуміють частину земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння.

Основним документом, що регулює відносини в цій сфері, є Кодекс України про надра. Завданням Кодексу є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян.

У Законі України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року” стан земельних ресурсів визнано як близький до критичного; за період проведення земельної реформи багато проблем у цій сфері загострилося. На всій території поширені процеси деградації земель, масштабними є ерозія (58% території), забруднення (20%), підтоплення (12%). Зменшується вміст поживних речовин у ґрунтах, вони стрімко втрачають гумус.

Формування екологічної мережі передбачає зміни в структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів.

Екологічна мережа – єдина територіальна система, яка включає ділянки природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні, і території та об’єкти природно-заповідного фонду, курортні і лікувально-оздоровчі, рекреаційні, водо-, полезахисні території та об’єкти інших типів, що визначаються законодавством України і є частиною структурних територіальних елементів природних регіонів, природних коридорів та буферних зон.

Буферна зона – місцевість з природним або частково зміненим станом ландшафту, що оточує найбільш цінні ділянки екологічної мережі та захищає їх від дії зовнішніх негативних факторів природного походження або спричинених діяльністю людини.

На початок 2015 р., за даними Державного агентства земельних ресурсів України, земельний фонд України становив 60,4 млн га. Значна частка земельної площі 68,7% (41,5 млн га) – це сільськогосподарські угіддя, на ріллю припадає 32,5 млн га (78,1%), сіножаті – 0,8 млн га (1,3%), пасовища – 5,9 млн га (9,8%). Сільськогосподарська освоєність території досягла 72%, а ступінь розораності земельної площі – 78%. Сільськогосподарська освоєність земель перевищує екологічно обґрунтовані межі. Так, для порівняння: у США

розораність територій становить 5,8 %, частка сільськогосподарських угідь – 35,9%, у Великобританії, Франції, ФРН – відповідно 28,1–31,8% та 40–57,8%.

Важливим чинником підвищення продуктивності ґрунтів є їх удобрення.

При застосуванні інтенсивної технології вирощування сільськогосподарських культур обсяг винесення ними поживних речовин значно перевищує внесення з органічними та мінеральними добривами. Нині виробництво і внесення органічних добрив не в змозі компенсувати втрат гумусу, а нарощування використання мінеральних добрив може призвести до закислення ґрунтів, нагромадження вмісту нітратів у вирощеній продукції.

Під урожай 2015 р. сільськогосподарськими підприємствами країни було внесено 1,3 млрд т мінеральних добрив (у перерахунку на 100% поживних речовин). Відповідно площі земель, оброблених мінеральними добривами, до площі сільськогосподарських земель у сільськогосподарських підприємствах становило 81,9% або 14,7 млн га загальної посівної площі сільськогосподарських культур. Органіки внесено 9,9 млн т на площі 0,4 млн га посівів сільськогосподарських культур. На 1 га посівної площі сільськогосподарських культур у середньому було внесено по 81,6 кг мінеральних та 550 кг органічних добрив.

Площа, на якій було проведено вапнування ґрунтів, у 2014 р. становила 97,2 тис. га, площа гіпсування – відповідно 6,7 тис. га.

За даними ЦГО Міністерства надзвичайних ситуацій України, найбільші забруднення ґрунтів цинком виявлені в Полтаві. Досить високий вміст свинцю, цинку зафіксовано в ґрунтах міст Маріуполь, Костянтинівка (Донецька область).

Збереження біологічного розмаїття. Природоохоронна діяльність у зазначеній галузі здійснюється в кількох напрямках: охорона і збереження рослинного світу та охорона тваринного світу.

Збереження та охорона біологічного різноманіття потребує вирішення низки завдань, зокрема:

- збереження, покращання стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих видів рослин і тварин та компонентів ландшафтів;

- сприяння переходу до збалансованого використання природних ресурсів;

- підвищення рівня інформованості населення з питань біологічного різноманіття, а також активізація участі громадян у діяльності щодо його збереження;

- підвищення відповідальності за збереження біологічного різноманіття підприємств, організацій та установ, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля.

Рослинний світ – це сукупність усіх видів рослин, грибів та утворених ними угруповань. До нього належать лісові ресурси, природна рослинність,

яку не відносять до лісових ресурсів, рослинність сільськогосподарського призначення; лишайники, мохи, водорості та ін.

Чинним законодавством України визначено, що до об'єктів рослинного світу загальнодержавного значення належать:

а) дикорослі та інтродуковані несільськогосподарського використання судинні рослини, мохоподібні, а також гриби, що утворюють природні рослинні угруповання:

– внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) екологічної зони України;

– поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розміщені і використовуються на території більш як однієї області, а також їх приток усіх порядків;

– природних та біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків – пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;

б) рідкісні, зникаючі і типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України;

в) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення у природних умовах, дикорослі та інтродуковані несільськогосподарського використання судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України.

Охорона та використання лісових ресурсів. Ліс є одним з основних компонентів рослинного світу. Лісові ресурси відіграють велику роль у збереженні навколишнього середовища та господарській діяльності людей, слугують важливим сировинним фактором для розвитку галузей економіки.

Професор О.А.Мельниченко наголошує на суспільній значущості лісів як сукупності компонентів природи та “майданчика” для ведення лісового господарства – “лісоресурсного комплексу країни, що поєднує лісосировинний та лісовиробничий підкомплекс, і лісоресурсну інфраструктуру”. Оскільки “вилучення деревини з лісових екосистем для виробництва лісових матеріалів “лісокористування” є необхідною умовою отримання доходів суб'єктами господарювання з лісівництва”, то саме лісогосподарські підприємства (а не ліси) є основним об'єктом державного управління. При цьому держава регулює діяльність й інших суб'єктів господарювання, які заготовляють дари лісу (в тому числі деревину), організовують полювання та відпочинок у лісових масивах тощо.

Ліс – це сукупність землі, деревної, кущової і трав'яної рослинності, тварин, мікроорганізмів та інших компонентів навколишнього природного середовища, які біологічно пов'язані між собою.

Досліджено, що 1 га лісу щорічно споживає від 3 до 6,5 т вуглекислого газу і виділяє в атмосферу від 2,2 до 5 т кисню. Один тільки 80–100-річний бук висотою 25 м виробляє за 1 год 2 кг кисню і поглинає більш як 2 кг вуглекислого газу. Середньовікові, пристигаючі і стиглі ліси, тобто віком понад 40 років – найбільш продуктивні фабрики кисню та інших корисних речовин.

Установлено, що над 1 км² міської території перебуває в 500 разів більше пилу, ніж над такою самою площею, покритою зеленими насадженнями. За один рік 1 га лісу очищає 18 млн м³ повітря. Кожна людина за добу пропускає через свої легені в середньому 25 кг повітря і дуже важливо, щоб воно було чистим.

Хвойний ліс – скарбниця кисню і чудовий фільтр повітря, який виділяє фітонциди, що вбивають багатьох хвороботворних мікробів, оздоровлюючи повітря.

Щорічно 1 га соснового лісу осаджує в середньому 37 т, дубового – 54 т і букового – 68 т пилу та інших твердих домішок. Найкраще здатні осаджувати пил деревні породи з клейким і шорстким листям – берест, в'яз, ільм, тополя, клен гостролистий. Деревина очищають повітря від пилу не лише механічним шляхом, унаслідок затримання його кронами і зменшення швидкості вітру, а й через виділення в навколишнє середовище великої кількості вологи. У вологому повітрі пил швидко осідає на землю і знешкоджується. У лісі і навіть в міських парках вологість повітря на 15–30% вища, ніж на відкритому просторі. З 1 м² газону за 1 год випаровується до 200 г води, що значно підвищує вологість повітря. В жаркі дні на газоні температура повітря на висоті зросту людини майже на 2,5°C нижче, ніж на тротуарі. За день 1 га хвойного лісу виділяє до 30 кг ефірних масел, які є найбільш дієвими антибіотиками, нещадно знищуючи в атмосфері шкідливі мікроорганізми.

Площа лісів та вкритих лісом земель у цілому по Україні за 2014 р. становила 10,6 млн га. Заготівля ліквідної деревини в лісах у 2014 р. досягла 18,3 млн м³. Лісистість території країни становить майже 16%.

На території України розміщені листяні, хвойні та змішані ліси. Основними лісоутворюючими породами на Поліссі є соснові та дубово-соснові, в Лісостеповій зоні – грабово-дубові, липово-дубові, Степовій зоні – дубові, у горах Карпат і Криму домінують смерекові, ялицеві, букові та темнохвойні ліси.

Частка продукції лісозаготівель у загальних обсягах продукції лісового господарства досягла 82,8%.

Із загальних обсягів заготовленої деревини лісоматеріали круглі становили 8158,8 тис. м³ (44,5%), дров'яна деревина для технологічних потреб – 4603,3 тис. м³ (25,1%), дрова для опалення – 5573,1 тис. м³ (30,4%).

Лісогосподарськими підприємствами проводилася заготівля продукції побічного лісового користування та лісових матеріалів. У 2014 р. ними було заготовлено 5,7 тис. т лісових ягід, 4,2 тис. т очерету, 2,9 тис. т деревних соків, 2,4 тис. т сіна, 474 т грибів, 211 т лікарських рослин, 121 т дикорослих плодів, 23 т горіхів, 14 т деревної зелені, 3 т кори, 647 тис. шт. новорічних ялинок.

Протягом 2014 р. відтворення лісів проведено на 58 тис. га земель лісового фонду, з них 38 тис. га – шляхом садіння і висівання лісу, 20 тис. га – природного поновлення. У вкриті лісом землі переведено лісових культур та лісових ділянок природного поновлення у вкриті ліською рослинністю землі 60,7 тис. га

Станом на 1 травня 2014 р. залишок неочищених площ рубок становив 2,1 тис. га, а залишок невивезеної деревини, яка підлягала реалізації, – 803,7,1 тис. м³.

Площа лісу, що зазнала пожеж, у цілому по країні становила 13,8 тис. га, але збитки, заподіяні лісовими пожежами, збільшилися на 8% і досягли 51,7 млн грн. У 2014 р. зафіксовано 2003 лісових пожеж

Упродовж 2014 р. загинуло 17,6 тис. га лісових насаджень. Основними причинами цього були несприятливі погодні умови (5,9 тис. га), хвороби лісу (6,6 тис. га), лісові пожежі (2,3 тис. га), пошкодження шкідливими комахами (1,2 тис. га). У 2014 р. в лісах на площі 172 тис. га ліквідовано осередків шкідників та хвороб лісу шляхом боротьби з ними, понад третина площі лісу, ураженої шкідниками та хворобами (185,3 тис. га), потребує вжиття відповідних негайних заходів.

Тваринний світ є одним з основних компонентів довкілля, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей. В інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Україні за участю підприємств, установ, організацій і громадян вживаються заходи щодо охорони, відтворення і науково обґрунтованого, невиснажливого використання тваринного світу.

Об'єктами тваринного світу є:

– хордові, у тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та ін.) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та ін.) тварини в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), що перебувають у стані природної волі;

– частини диких тварин (роги, шкіра тощо);

– продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо);

– залишки викопних тварин;

– нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин.

Фауна України налічує понад 45 тис. видів, у тому числі комахи – 35 тис., членистоногі (без комах) – 3,4 тис., черви – 3,2 тис., риби та круглороті – 170 видів і підвидів, земноводні – 17 видів, плазуни – 21, птахи – близько 400, ссавці – 108 видів тощо.

Згідно із чинним законодавством України існують такі види використання тваринного світу:

- мисливство (вважається добування диких звірів і птахів, що перебувають у стані природної волі в межах мисливських угідь, з метою задоволення матеріальних, рекреаційних та інших потреб громадян і народного господарства. Мисливство здійснюється шляхом промислового добування та любительського і спортивного полювання на мисливських звірів і птахів. З метою організації та ведення мисливського господарства юридичним і фізичним особам надаються у користування спеціально визначені для цього мисливські угіддя);
- рибальство (вважається промислове добування риби, водних безхребетних і морських ссавців, а також любительське і спортивне рибальство та добування водних безхребетних у рибогосподарських водоймах. Правила й об'єкти рибальства, порядок надання в користування рибогосподарських водойм, вимоги щодо ведення рибного господарства визначаються в порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України. Спеціально уповноваженими державними органами в галузі ведення рибного господарства і рибної промисловості є Державний комітет України з рибного господарства і рибної промисловості та його органи на місцях).

Мисливське господарство та заповідні зони. Мисливські тварини, що перебувають у стані природної волі у межах мисливських угідь, є природним ресурсом загальнодержавного значення і становлять державний мисливський фонд.

Мисливські угіддя – ділянки суші та водного простору, на яких перебувають або можуть перебувати мисливські тварини і які передані належним чином у користування для ведення мисливського господарства.

У 2014 р. мисливський фонд України налічував 8 видів копитних тварин (233 6 тис. гол.), 18 – хутрових звірів (1,7 млн шт.), 12 – пернаті дичини (9,2 млн шт.). Зокрема, в мисливських угіддях країни налічувалося 268 зубрів, 420 муфлонів, 5,5 тис. лосів, 20 тис. оленів, 147,7 тис. козуль, 61,7 тис. кабанів, 1,6 млн зайців, 187 тис. ондатр, 79,6 тис. лисиць, 63,2 тис. куниць, 66,8 тис. білок, 67,4 тис. байбаків, 43,1 тис. бобрів, 26,5 тис. борсуків, 9 тис. горностаїв, 2,9 млн качок, 1,4 млн перепілок, 992,5 тис. куріпок, 336,4 тис. фазанів тощо. Окремі мешканці мисливських угідь (зубри, борсуки, видри, коти лісові, рисі, горностаї, норки, глухарі) занесені до Червоної книги України.

Право ведення мисливського господарства із загальною площею угідь 37,5 млн га надано 1021 господарству країни. Серед основних користувачів мисливських угідь – підприємства, підпорядковані Українському товариству мисливців та рибалок, які використовують понад 60% площі мисливських угідь, та Державному агентству лісових ресурсів України (12%).

Загальні витрати на ведення мисливського господарства у 2014 р. досягли 213,7 млн грн, у тому числі на витрати на охорону та відтворення диких звірів і птахів, включаючи біотехнічні заходи, витрачено 86,3 млн грн, витрати на штучне розведення мисливських звірів і птахів для розселення – 7,4 млн грн.

На охорону, відтворення, облік диких тварин та впорядкування мисливських угідь витрачено 36% від усіх коштів, витрати на відтворення мисливських тварин та біотехнічні заходи – 60%.

Кількість добутих копитних тварин у загальній кількості тих, які мешкають у мисливських угіддях, становила 13,9 тис. гол, хутрових звірів – 207,6 тис. гол., пернатої дичини – 1479,1 тис. гол. В останні роки спостерігається тенденція до збільшення поголів'я всіх копитних тварин.

У 2014 р. в Україні функціонувало 228 розплідників із штучного розведення мисливських тварин, в яких вони утримувалися з метою розведення особин. Найбільша кількість копитних тварин налічується в розплідниках зі штучного розведення тварин у Донецькій, Житомирській, Івано-Франківській, Полтавській, Тернопільській та Чернігівській областях.

Рибне господарство – це галузь господарства, до якої належить добування, переробка, відтворення і збільшення запасів риби та інших водних організмів у природних і штучних водоймах, є джерелом цінних харчових, кормових, лікарських й технічних продуктів.

Рибне господарство поділяється на такі види:

- рибальство, завданням якого є ловля риби і добування морського звіра;
- рибництво, що забезпечує збереження і поліпшення рибних запасів у природних водоймах і розведення риби в штучних водоймах.

Рибний світ налічує близько 400 видів – від одноклітинних до риб (щука, карась, товстолобик, короп, лящ, сазан, сом, кілька, хамса, ставрида, сардини, тюлька, скумбрія, бичок, судак, кефаль, вобла, тарань, пелінгас, камбала, оселедці, лососеві, осетрові та ін.) до ссавців. Останні представлені в Азовсько-му морі одним видом дельфінів – азовкою.

Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення.

Рекреаційними зонами є ділянки суші і водного простору, призначені для організованого масового відпочинку населення і туризму.

До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їх складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщені практично на всій території країни, однак дуже нерівномірно.

Виділяють три типи рекреаційних ресурсів: природні, історико-культурні та соціально-економічні. Кожний з них відіграє певну роль у формуванні галузевої і територіальної організації рекреаційних комплексів.

Під *природними рекреаційними ресурсами* розуміють фактори, речовину і властивості компонентів природного середовища, які мають сприятливі для рекреаційної діяльності якісні та кількісні параметри і служать або можуть служити для організації відпочинку, туризму, лікування і оздоровлення людей. До них належать лікувальні та оздоровчі фактори багатопільового призначення (ліси, лікувальні кліматичні місцевості, поверхневі води), лікувальні речовини (мінеральні води, грязі, озокерит), а також рекреаційні властивості гірських і передгірських ландшафтів, заповідних територій.

Історико-культурні рекреаційні ресурси – це пам'ятки культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, пізнавальний інтерес і можуть використовуватися для задоволення духовних потреб населення.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси включають матеріально-технічну базу рекреаційних об'єктів, частину матеріального виробництва, яка безпосередньо забезпечує потреби рекреації, використовувані рекреацією об'єкти інфраструктури, а також трудові ресурси, зайняті в рекреаційному господарстві.

За походженням об'єкти цього природно-заповідного фонду класифікують як природні та штучні.

До природних належать природні та біосферні заповідники, національні природні і регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища; до штучно створених – ботанічні сади, дендрологічні, зоологічні парки, парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Залежно від екологічної, наукової та історико-культурної цінності заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки та парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути загальнодержавного або місцевого значення.

Нині в країні функціонує 71 заповідна територія загальнодержавного значення, в тому числі 197 природних та 4 біосферних заповідники, 175 заказників, 24 природних парки, 7 дендропарків. Їх загальна площа у 2014 р. становила 1,9 млн га проти 1,3 тис. га у 2010 р. Найбільша кількість об'єктів природно-заповідного фонду припадає на Закарпатську, Івано-Франківську, Волинську, Львівську та Херсонську області. Частка територій, що перебу-

вають під екологічно особливою охороною, становить 2,8% від загальної площі країни.

Особливій охороні на території об'єктів природно-заповідного фонду підлягають види рослин і тварин, рослинні угруповання, що перебувають під загрозою зникнення. Це 530 видів рослин та 390 видів тварин, занесених до Червоної книги України, а також 115 рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України. Загальна кількість видів тварин і рослин дорівнює: безхребетних – 298, риб – 69, земноводних – 8, плазунів – 11, птахів – 87, ссавців – 68, судинних рослин – 661, водоростей – 60, мохоподібних – 46, лишайників – 52, грибів – 57 та ін.

Збирання та знешкодження виробничих, побутових відходів та їх переробка. Проблема нагромадження, збирання та утилізації відходів – одна з гострих проблем функціонування будь-якого регіону. Відходи виробництва та споживання при їх нагромадженні є джерелом суттєвої екологічної небезпеки та соціального напруження, створюють негативний імідж сільського населеного пункту.

Разом з тим накопичення значної кількості відходів свідчить про нездатність держави використовувати достатньою мірою такий вид місцевої сировини, якою є вторинні матеріальні ресурси.

Основне навантаження на довкілля в промисловому секторі припадає на підприємства хімічної, металургійної, гірничодобувної галузей та електроенергетики. Нині в Україні діють 4 атомні електростанції, майже 3 тис. об'єктів, які виробляють небезпечні речовини, понад 96 шахт та 7 розрізів, 6 потужних нафтопереробних заводів та ін.

Висока забрудненість довкілля промисловими викидами і відходами, в тому числі й побутовими, незадовільний стан життєзабезпечувальних систем, швидке зростання населення міст унаслідок екстенсивного промислового розвитку і потреба в розширенні їх територій призвели до скорочення зелених зон, забруднення та непридатності водойм тощо.

Існуючий характер розвитку суспільства на основі інтенсивного споживання природних ресурсів зумовлює техногенні зміни довкілля, що мають економічні, екологічні й соціально-демографічні наслідки. Погіршення стану здоров'я та відносно коротка тривалість життя населення безпосередньо пов'язані із забрудненням довкілля та незадовільним рівнем екологічної безпеки харчування.

Мінерально-сировинні ресурси – це сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил.

Корисні копалини за значенням поділяють на корисні копалини місцевого і загальнодержавного значення.

За характером використання мінерально-сировинні ресурси поділяються на групи: паливно-енергетичні, рудні й нерудні. На їх базі розвиваються такі важливі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість та ін.

Види руд України: хромові руди, свинцево-цинкові руди, нікелево-кобальтові руди, рідкісно-земельні метали, цирконієві та графітові руди, золото та срібло.

Неметалеві корисні копалини: гірничо-хімічна сировина; гірничорудна сировина; нерудна сировина для металургії; корисні копалини для виробництва будівельних матеріалів.

Види гірничо-хімічної сировини:

– гірничорудна сировина (глини (бентоніти і каоліни), графіт, природні сорбенти, каменесамоцвітна сировина);

– облицювальний камінь (родовища гранітів, чарнокітів, ендербітів, габро, лабрадоритів з високими технічними і декоративними властивостями);

– солі (кам'яна сіль, калійна сіль).

– сировина для металургійної промисловості (магнезит (вогнетривкий), вогнетривкі глини, кварцит, флюсовий вапняк, азбест, тальк, пірофілітові сланці, слюда, бентонітові глини, барит).

Основні види копалин:

– скляна сировина (пісок кварцевий, ліпарит, скляний пісок);

– дорогоцінне каміння (берил, аметист, бурштин, яшма, гірський кришталь, моріон);

– напівдорогоцінне каміння (опал, топаз, гранат, родоніт, онікс);

– сировина для виготовлення добрив (фосфорити, сапоніт);

– природні сорбенти (цеоліти, глауконіти, сапоніни та ін.);

– гідромінеральні ресурси (мінеральні води, термальні води, лікувальні грязі).

Серйозною проблемою є санітарне очищення населених пунктів від твердих побутових відходів (ТПВ) та їх утилізація, зневоднення й утилізація мулу з біологічних очисних споруд, ліквідація екологічно небезпечних неорганізованих звалищ.

На підприємствах країни протягом 2014 р. утворилось 354,8 млн т небезпечних виробничих відходів, переважна більшість з яких (354,1 млн т, або 99,8%) – відходи IV класу небезпеки, 646,8 тис. т, або 0,2% – відходи III класу небезпеки. Відходи I та II класів небезпеки становили відповідно 2,6 тис. та 36,7 тис. т. Крім того, протягом 2014 р. зібрано 10748 тис. т побутових та подібних відходів, з яких 6419,5 тис. т – відходи, що утворилися в домогосподарствах. Майже 45 млн м³ побутових відходів, або 10,7 млн т захоронюються на 6 тис. сміттєзвалищ і полігонів загальною площею понад 9 тис. га.

Близько 78% населення України охоплено послугами з вивезення побутових відходів. Найнижчий показник охоплення населення послугами з вивезення побутових відходів у Черкаській області і становить 60%.

Завдяки впровадженню в 2014 р. в 496 населених пунктах роздільного збирання побутових відходів, роботи 21 сміттесортувальних ліній, одного сміттеспалювального заводу і трьох сміттеспалювальних установок перероблено та утилізовано близько 4,2% побутових відходів, з них: 1,7% спалено, а 2,5% потрапило на заготівельні пункти вторинної сировини та сміттєпереробні заводи.

За даними Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, більшість діючих сміттєзвалищ не відповідає нормам екологічної безпеки та перевантажені. Внаслідок їх експлуатації утворюється значна кількість шкідливих викидів (хлор, фтор, сполуки сірки, азоту та ін.), які потребують подальшого знешкодження чи утилізації. Так, у 2014 р. кількість перевантажених сміттєзвалищ становила 960 од. (16%), а 1138 од. (19%) не відповідають нормам екологічної безпеки. Неналежним чином здійснюються паспортизація та рекультивація сміттєзвалищ. Зі 3049 сміттєзвалищ, які потребують паспортизації, у 2014 р. фактично паспортизовано тільки 432 од. (потребує паспортизації 44% сміттєзвалищ від їх загальної кількості).

Найбільша кількість полігонів, які потребують паспортизації, у Львівській області – 96% від загальної кількості полігонів в області та Харківській області – 81%. З 1268 сміттєзвалищ, які потребують рекультивації, фактично рекультивовано 123 од. Найбільша кількість полігонів, які потребують рекультивації, у Львівській області – 97% від загальної кількості полігонів в області та Харківській області – 58%.

Потреба в будівництві нових полігонів становить понад 576 од. Найбільша потреба в будівництві нових полігонів у Запорізькій області – 58 од. та в Одеській області – 52 од.

Через неналежну систему поводження з твердими побутовими відходами в населених пунктах, як правило, в приватному секторі щорічно виявляється близько 24 тис. несанкціонованих звалищ, що займають площу близько 1,5 тис. га. Практично всі виявлені у 2014 р. несанкціоновані звалища були ліквідовані.

Основними утворювачами відходів у 2014 р. були підприємства добувної і розроблення кар'єрів та переробної промисловості (відповідно 75,4 та 18,2% відходів). Утворені протягом 2014 р. відходи в основному мали мінеральне походження. Серед інших відходів найбільшу кількість становив звичайний осад.

Понад 94% сумарних обсягів відходів утворилось у Дніпропетровській (259,4 млн т, або 64,7%), Донецькій (17,7 млн т, або 5%), Кіровоградській (39,7 млн т, або 11,2%), Луганській (3,6, або 1%) областях, найменше – у Закарпатській (0,0003% від сумарних обсягів по країні) і Чернівецькій (0,001%) областях.

Понад 203,8 млн т відходів, або 57,3% від загальної кількості утворених, розміщено в місцях видалення (99% у спеціально відведених місцях та об'єктах, 0,3% – у місцях неорганізованого зберігання), крім того, 0,9 млн т відходів видалено шляхом спалювання.

Забруднення – внесення в природне середовище або виникнення у ньому нових, зазвичай не характерних хімічних, фізичних чи біологічних агентів, або перевищення природного рівня цих агентів за певний відрізок часу. Забрудненням називають будь-які зміни повітря, води, ґрунтів, харчових продуктів, що справляють небажаний вплив на існування, здоров'я або діяльність людини.

Розрізняють такі основні види знешкодження відходів, як утилізація, нейтралізація, переробка та консервація.

Утилізація являє собою ланцюг технічних процесів, спрямованих на використання будь-яких відходів або залишків як сировини, напівфабрикатів, палива, добрива у виробництві та недопущення їх негативного впливу на навколишнє середовище. Утилізація є найбільш загальним поняттям, яке включає нейтралізацію і переробку технологічних відходів.

Нейтралізація – вид утилізації, який не передбачає добування цінних компонентів і використання корисних властивостей технологічних відходів, він полягає лише в послабленні чи припиненні дії їх шкідливого впливу на навколишнє середовище. Залежно від призначення нейтралізація може здійснюватися у вигляді консервації технологічних відходів або їх захоронення.

Консервація – спосіб нейтралізації, який полягає в піддаванні спеціальній обробці, створенні відповідних умов ізоляції технологічних відходів від елементів навколишнього середовища, щоб запобігти їх псуванню, розкладу тощо, при якому охороняється доступ до заскладованих відходів, і вони після закінчення строку зберігання можуть бути повернуті у виробництво.

У 2014 р. 653,3 тис. т відходів передано іншим країнам для утилізації або видалення, з них 3% гексахлорбензолу, який належить до особливо небезпечних відходів I класу небезпеки.

Протягом року утилізовано 109,1 млн т відходів, або 30,8% від загальної кількості утворених. Крім того, 0,9 млн т відходів використано у вигляді палива або в інший спосіб для отримання енергії. Понад 76,9% утилізованих відходів припадає на підприємства Дніпропетровської області, 27,3% – Донецької, 14,9% – Запорізької, 10,4% – Кіровоградської, 1,2% – Луганської, 3,1% –

Полтавської. Більшість утилізованих, перероблених відходів – неорганічні неметалічні відходи, серед яких основними є відходи від термічних процесів (шлак, зола, пісок та ін.), відходи будівництва і зносу та відходи від гірничих робіт і розробки кар'єрів.

Найбільш гострою залишається проблема утилізації відходів у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Київській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Херсонській та Чернівецькій областях, де частка перероблених (утилізованих) відходів становить менше 10% від загальної кількості утворених.

Станом на 1 січня 2015 р. у спеціально відведених місцях чи об'єктах та на території підприємств країни нагромадилося 12,1 млрд т відходів, з них 15 тис. т належать до I класу небезпеки, 2,2 млн т – до II, 11,7 млн т – до III, 12103,3 млн т – до IV класу небезпеки.

На території п'яти регіонів зберігається 96% від відходів країни, зокрема в Дніпропетровській області – 82,5% або 9996,6 млн т, Донецькій – 7,4%, або 894,9 млн т, Луганській – 1,3%, або 173,6 млн т, Львівській – 1,8%, або 222,4 млн т, Кіровоградській – 2,6%, або 318,7 млн т та Запорізькій – 1,3%, або 156,4 млн т.

Суб'єкти господарювання, які надають послуги з вивезення побутових відходів. Вживаються відповідні заходи щодо створення ринкових умов та розвитку конкурентного середовища у сфері поводження з побутовими відходами. Так, у 2014 р. послуги у сфері санітарної очистки надавали 1078 організацій, в тому числі 255 – приватної форми власності (24%). Найбільша кількість підприємств приватної форми власності у цій сфері у Херсонській області (69%).

Чисельність працюючих у сфері поводження з побутовими відходами становить близько 15 тис. осіб.

Загальна кількість спеціально обладнаних транспортних засобів становить близько 3,4 тис. од., середній показник зношеності спецавтотранспорту у 2014 р. – 67%. Найменший відсоток зношеності сміттєвезів у Полтавській області (40%).

Фінансування сфери поводження з побутовими відходами. Середній тариф на поводження з побутовими відходами в країні становить близько 46,12 грн/м³, у тому числі за захоронення – 13,75 грн/м³, а для населення – близько 39 грн/м³, у тому числі за захоронення – близько 12 грн/м³.

За експертними оцінками, обсяг реалізацій послуг з вивезення побутових відходів у 2014 р. становив понад 1,7 млрд грн, обсяг сплачених послуг – понад 1,3 млрд грн (78% від наданих послуг). Сума пільг населенню в наданні послуг з вивезення побутових відходів за розрахунками підприємств становила 47 млн грн, а фактично відшкодовано 37 млн грн (79%).

На дотаційне фінансування розвитку та утримання санітарної очистки в 2014 р. було виділено понад 152 млн грн. Найбільші обсяги фінансування сфери поводження з побутовими відходами зафіксовано в Дніпропетровській області (22 млн грн).

Кредиторська заборгованість у сфері поводження з побутовими відходами в 2014 р. становила 305 млн грн, з них з оплати праці – понад 14 млн грн, дебіторська заборгованість – майже 408 млн грн, з них заборгованість населення – майже 298 млн грн, бюджетних організацій – 27 млн грн.

Ураховуючи, що забруднення довкілля – це своєрідний негативний продукт господарської діяльності, який завдає великих збитків державі, впроваджено механізм екологічного оподаткування суб'єктів господарювання, які забруднюють природу, і змушує їх застосовувати екологічно конструктивні зміни в технології виробництва. Це приводить до припинення забруднення або до компенсації суспільству шкоди, що завдається природоруйнівною діяльністю цих суб'єктів.

Згідно з Податковим кодексом України екологічний податок – це загальнодержавний обов'язковий платіж, що справляється з фактичних обсягів викидів в атмосферу, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, у тому числі скидів понаднормативних забруднень промислових та інших стічних вод через систему каналізації населених пунктів, розміщення відходів та утворення і тимчасове зберігання радіоактивних відходів понад установлені особливими умовами ліцензії за строк. Слід зазначити, що застосування регульовальної функції акцизів на товари, використання яких пов'язане із забрудненням навколишнього природного середовища (зокрема пального), по суті, забезпечується внаслідок об'єднання в єдиний екологічний податок збору за забруднення навколишнього природного середовища та акцизного податку.

За різними типами забруднювачів нині в Україні існують 44 екологічних податки, зокрема:

- 25 податків на викиди забруднюючих речовин, податки на: оксиди азоту, аміак, сірчистий ангідрид, ацетон, бенз(о)пірен, бутилацетат, п'ятиокис ванадію, хлористий водень, окис вуглецю, вуглеводні, газоподібні фтористі сполуки, тверді речовини, сполуки кадмію, марганець та його сполуки, нікель та його сполуки, озон, ртуть та її сполуки, свинець та його сполуки, сірководень, сірковуглець, н-бутиловий спирт, стирол, фенол, формальдегід, хром та його сполуки;*
- 9 податків на скиди, податки на амонійний азот, органічні речовини (за показниками БСК 5), завислі речовини, нафтопродукти, нітрати, нітрити, сульфати, фосфати, хлориди;*
- 4 податки на утворення різних класів відходів;*

– *б різних зборів за використання різних типів пального пересувними дже-релами викидів.*

Екологічні податки мають стягуватися передусім для підвищення ре-зультативності використання природних ресурсів і благ та поліпшення якості довкілля, а також для поповнення доходів.

Згідно з положеннями Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” (ст. 30) вирішення питань збирання, транспортування, утилізації та знешкодження побутових відходів належить до компетенції виконавчих орга-нів сільських, селищних, міських рад.

Основними чинниками, що зумовлюють такий стан сфери поводження з побутовими відходами, є неврегульованість на законодавчому рівні положень щодо встановлення тарифів та оплати послуг з перероблення та захоронення побутових відходів і невиконання місцевою владою вимог, визначених зако-нами України “Про житлово-комунальні послуги” та “Про відходи” в частині недостатнього фінансування розвитку і утримання об’єктів галузі, встанов-лення економічно обґрунтованих тарифів, норм надання послуг з вивезення побутових відходів та організації належного контролю за перевезенням, роз-міщенням і використанням полігонів та сміттєзвалищ. Водночас органи міс-цевого самоврядування іноді зволікають з упровадженням сучасних методів і технологій поводження з побутовими відходами.

Екологічна ситуація в Україні тісно пов’язана з економічними пробле-мами. Вплив економічної кризи на навколишнє природне середовище про-являється у тому, що, з одного боку, внаслідок скорочення виробництва змен-шуються викиди шкідливих речовин, а з другого – діючі підприємства нама-гаються максимально скоротити видатки на природоохоронні заходи. Проте економічне пожвавлення в майбутньому може призвести до зростання тех-ногенного навантаження на довкілля і, як наслідок, до погіршення екологіч-ного стану в країні. Тому одним з пріоритетів сталого розвитку є створення і реалізація стратегії, яка спрямована на підтримку економічного зростання за рахунок розвитку найменш екологічно небезпечних високотехнологічних галузей і виробництв та збереження екосистеми сільських територій.

Державна регуляторна політика у сфері використання та охорони при-родних ресурсів є комплексною і пов’язана з необхідністю конкретизації її цілей та створенням юридичних, економічних та організаційних умов для їх досягнення. Насамперед це стосується розширеного відтворення природних ресурсів у кількісному та якісному вимірах; збереження й відновлення їх різ-номаніття та стабільності; раціонального, комплексного та ефективного ви-користання; забезпечення виконання їх екосистемами захисних і соціальних функцій.

Вирішення стратегічного завдання зі збереження та охорони природних ресурсів має доповнюватись різноманітними заходами постійної дії, до яких відносять:

- упровадження екологобезпечних методів видобування корисних копалин;*
- комплексну переробку сировинних матеріалів та промислове використання відходів гірничовидобувної промисловості;*
- рекультивацію порушених земель;*
- раціональне використання сільськогосподарських угідь;*
- розширення оборотного водопостачання;*
- використання сучасної техніки і технологій очищення стічних вод, уловлення та знешкодження шкідливих речовин з відхідних газів;*
- економне використання в різних галузях господарства всіх видів матеріальних ресурсів;*
- утилізацію побутових відходів.*

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення та розкрийте сутність поняття “природні ресурси”.
2. Наведіть визначення та характеристику природного потенціалу.
3. Наведіть характеристику природних ресурсів (водних, лісових, земельних, мінеральних, рекреаційних).
4. На яких рівнях і як упроваджується державна політика зі збереження природних ресурсів?
5. Які шляхи раціонального використання атмосферного повітря?
6. Які шляхи раціонального використання водних ресурсів?
7. Охарактеризуйте водні ресурси України, особливості їх формування і розміщення.
8. Охарактеризуйте лісові ресурси України, їх народногосподарське значення і основні шляхи раціонального використання.
9. Охарактеризуйте мінеральні ресурси України, їх структуру та особливості розміщення.
10. Охарактеризуйте рекреаційні ресурси України, їх структуру та особливості розміщення, обґрунтуйте шляхи їх раціонального використання.
11. Охарактеризуйте рослинний світ України, його народногосподарське значення і основні шляхи раціонального використання.
12. Якими законодавчими документами регулюються охорона і раціональне використання природних ресурсів в Україні?
13. Проблеми раціонального використання природних ресурсів України.
14. Розкрийте сутність та визначте структуру земельного фонду України.
15. Сформулюйте проблеми раціонального використання земельних ресурсів.
16. Чим характеризується вплив людини на природне середовище в процесі використання останнього у виробничому процесі?
17. Що означає термін “сталій розвиток”?
18. Які природні ресурси належать до непоновлюваних, а які – до поновнювальних?
19. Що охоплює охорона і відновлення природно-ресурсного потенціалу?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Антонов А. Л. Роль держави в управлінні природокористуванням і природоохоронною діяльністю / А. Л. Антонов // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – № 2 (32). – С. 257–264.
2. Бажал Ю. М. Ефективність державного управління : економіка природних ресурсів і довкілля / Ю. М. Бажал, В. Д. Бакуменко ; Укр. Акад. держ. управ. при Президентові України ; Ін-т підвищення кваліфікації керівн. кадрів. – К. : К.І.С., 2003. – 333 с.
3. Барановський В. А. Стратегічні аспекти та пріоритети сталого (збалансованого, гармонійного) розвитку / В. А. Барановський // Територія. Сталий розвиток. – 2004. – № 2. – С. 141–147.
4. Безверхнюк Т. М. Європейські стандарти врядування на регіональному рівні : монографія / Т. М. Безверхнюк, С. Э. Саханенко, Е. Х. Топалова; за заг. ред. Т. М. Безверхнюк. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. – 328 с.
5. Бойчук Ю. Екологія і охорона навколишнього середовища : навч. посіб. / Ю. Бойчук, Е. Солоненко, О. Бугай. – Суми : ВТД “Ун-т. кн.”, 2002. – 284 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
7. Викиди забруднюючих речовин та парникових газів у атмосферне повітря від пересувних джерел забруднення у 2014 році : стат. бюл. – К. : Держ. служба статистики України, 2015 – 48 с.
8. Водний кодекс України : Закон України від 6 черв. 1995 р. № 214 // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 190.
9. Гриник О. Ресурси територіальної громади: шляхи формування та ефективного використання / О. Гриник, В. Дручек. – Львів : Проект підтримки громад, 2008. – 187 с.
10. Державна політика : підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови). – К. : НАДУ, 2014. – 448 с.
11. Державне регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища : кол. моногр. / М. К. Орлатий, В. М. Вакуленко, І. В. Валентюк та ін. – К. : НДІ “Украгропродуктивність”, 2007. – 183 с. – (Б-ка сільськ. голови).
12. Довкілля України за 2014 рік : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015 – 206 с.
13. Дорош О. С. Управління земельними ресурсами на регіональному рівні / О. С. Дорош. – К. : ТОВ “ЦЗРУ”, 2004. – 142 с.

14. Екологічне управління : підручник / В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. – К. : Либідь, 2004. – 432 с.
15. Екологія : підручник / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Куценко, М. А. Хвесік та ін. – Вид. 2-ге. – К. : КНЕУ, 2006. – 371 с.
16. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-П // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
17. *Зіновчук Н. В.* Екологічна політика в АПК : економічний аспект : монографія / Н. В. Зіновчук. – Львів : Львів. держ. аграр. ун-т, ННВК “АТБ”, 2007. – 394 с.
18. *Іванова Т. В.* Державне управління сталим екологічним розвитком України та її регіонів в системі раціонального природокористування : теорія, методологія, перспективні напрями : монографія / Т. В. Іванова. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 398.
19. *Іванова Т. В.* Основи екології та природокористування / Т. В. Іванова, О. М. Тевелєв, Л. О. Федорченко. – К. : ТОВ “Богдана”, 2000. – 144 с.
20. Капіталізація природних ресурсів : монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. акад. НААН України М. А. Хвесика. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 268 с.
21. *Карташов Є. Г.* Державне управління стійкістю регіональних еколого-економічних систем : теорія, методологія, практика : монографія / Є. Г. Карташов. – К. : ТОВ “ДКС-Центр”, 2015. – 378 с.
22. *Качинський А. Б.* Екологічна безпека України : системний аналіз перспектив покращення / А. Б. Качинський. – К. : [б. в.], 2001. – 311 с.
23. Кодекс України про надра : Закон України від 27 лип. 1994 р. № 132/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
24. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Преса України, 1997. – 78 с.
25. *Коренюк П. І.* Менеджмент навколишнього природного середовища : монографія / П. Коренюк. – Дніпропетровськ : НГА України, 2001. – 222 с.
26. *Кухар В. П.* Проблеми України – перехід до сталого розвитку [Електронний ресурс] / В. П. Кухар // Сучасні проблеми токсикології. – 1998. – № 3. – Режим доступу : http://www.medwed.kiev.ua/aphiv_mg/star_98/98_3_1.ntm
27. *Лазор О. Я.* Державне управління у сфері реалізації екологічної політики : організаційно-правові засади : монографія / О. Я. Лазор. – Львів : Ліга-Прес, 2003. – 542 с.
28. *Лісовий А. В.* Державне регулювання розвитку сільських територій / А. В. Лісовий. – К. : Дія, 2007. – 400 с.
29. Лісовий кодекс України : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3853 // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 12. – Ст. 99.

30. *Маршалл А.* Принципи економічної науки : реферат підруч. / А. Маршалл. – К. : АДС “УМКЦентр”, 2001. – 216 с.
31. *Мельниченко О. А.* Лісове господарство як об’єкт державного управління / О. А. Мельниченко // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2015. – № 3 (50). – С. 24–29.
32. Методичні основи грошової оцінки земель в Україні : навч. посіб. / Ю. Ф. Дехтяренко, М. Г. Лихогруд, Ю. М. Манцевич та ін. – К. : Профі, 2007. – 624 с.
33. *Милль Дж.* Основы политической экономии / Дж. Милль. – М. : Прогресс, 1980. – 496 с.
34. *Невелєв О.* Сталий розвиток як об’єктивна необхідність / О. Невелєв // Територія. Сталий розвиток. – 2003. – № 1. – С. 22–26.
35. Повітряний кодекс України : Закон України від 19 трав. 2011 р. № 3393-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 48–49. – Ст. 536.
36. Податковий кодекс України [Електронний ресурс] : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-IV. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
37. Правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16 берез. 2000 р. № 1550-III // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 37. – Ст. 538.
38. Правові засади впровадження в Україні Конвенції про біорізноманіття / Н. Р. Малишева та ін. ; відп. ред. Н. Р. Малишева ; Упр. охорони земельних ресурсів, екомережі та збереження біорізноманіття, Благодійна організація “Інтерекоцентр”, Наук.-консультац. центр “Астюс”. – К. : Хімджест, 2003. – 175 с.
39. Природні ресурси як фактор соціально-економічного розвитку регіонів України / [М. К. Орлатий, Т. В. Іванова, Н. П. Кризина, В. О. Мариненко] // Наукові розвідки з державного та муніципального управління : зб. наук. пр. – К. : АМУ, 2013. – № 1. – С. 55–65.
40. Природно-ресурсна сфера України : проблеми сталого розвитку та трансформацій : монографія ; за заг. ред. Б. М. Данилишина. – К. : Нічлава, 2006. – 704 с.
41. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко та ін. – К. : РВПСУ, 1999. – 716 с.
42. Про відходи : Закон України від 5 берез. 1998 р. № 187 // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 36–37. – Ст. 242.
43. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні : Закон України від 16 жовт. 2012 р. № 5456-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2013. – № 46. – Ст. 640.
44. Про екологічну експертизу : Закон України від 9 лют. 1995 р. № 45/95-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.

45. Про екологічну мережу України : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1864-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 45. – Ст. 502.
46. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1875 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004 – № 47. – Ст. 514.
47. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24 лют. 1994 р. № 4004-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
48. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки : Закон України від 21 верес. 2000 р. № 1989-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 47. – Ст. 405.
49. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 верес. 2003 р. № 1160-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
50. Про землеустрій : Закон України від 27 лип. 2013 р. № 365 // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 282.
51. Про меліорацію земель : Закон України від 14 січ. 2000 р. № 1389-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 11. – Ст. 90.
52. Про мисливське господарство та полювання : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1478-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 18. – Ст. 32.
53. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
54. Про оренду землі : Закон України від 6 жовт. 1998 р. № 161-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 46–4714. – Ст. 280.
55. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 груд. 2010 р. № 2818-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – № 26. – Ст. 218.
56. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Постанова Верховної Ради України від 5 берез. 1998 р. № 188/98-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 248.
57. Про охорону атмосферного повітря : Закон України від 16 жовт. 1992 р. № 2707-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.
58. Про охорону земель : Закон України від 9 груд. 2012 р. № 5462 // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 17. – Ст. 349.
59. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

60. Про оцінку земель : Закон України від 26 листоп. 2013 р. № 1858 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 13. – Ст. 229.
61. Про питну воду та питне водопостачання : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2918 // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 16. – Ст. 112.
62. Про природно-заповідний фонд : Закон України від 16 черв. 1992 р. № 2456-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
63. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17 жовт. 1990 р. № 400-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1990. – № 45. – Ст. 602.
64. Про розмежування земель державної та комунальної власності : Закон України від 6 верес. 2012 р. № 5245// Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 36. – Ст. 472.
65. Про рослинний світ : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 591 // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 8. – Ст. 87.
66. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2850-ІV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
67. Про тваринний світ : Закон України від 13 груд. 2001 р. № 2894 // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 14. – Ст. 97.
68. Про форми власності на землю : Закон України від 30 січ. 1992 р. № 2073-ХІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 18. – Ст. 225.
69. Регіональне управління : підручник / за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2014. – 516 с.
70. *Реймерс Н. Ф.* Охрана природы и окружающей человека среды : слов.-справоч. / Н. Ф. Реймерс. – М. : Просвещение, 1992. – 320 с.
71. *Реймерс Н. Ф.* Природопользование : слов.-справоч. / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
72. *Реймерс Н. Ф.* Экология. Теория, законы, принципы и гипотезы / Н. Ф. Реймерс. – М. : Россия молодая, 1994. – 481 с.
73. *Рикардо Д.* Начало политической экономики и налогового обложения / Д. Рикардо. – М. : Политиздат, 1955.
74. Ріо-де-Жанейро – Йоганнесбург : паростки ноосферогенезу і відповідальності за майбутнє / В. Я. Шевчук, Г. О. Білявський, Ю. М. Сагалкун та ін. ; за ред. В. Я. Шевчука. – К. : Геопринт, 2002. – 118 с.
75. Розвиток сільських територій України (1990–2010 роки) : монографія / М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ “Укראгропромпродуктивність”, 2012. – 752 с.
76. *Синякевич І. М.* Лісова політика : підручник / І. М. Синякевич. – Львів : ІЗИН, 2004. – 300 с.

77. *Смит Р. Л.* Наш дом планета Земля : Политические очерка об экологии человека / Адам Смит ; пер. с англ. – М. : Мысль, 1982. – 382 с.

78. *Смит Адам.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Адам Смит ; Є. Литвин (наук. ред.), О. Васильєва (пер. з англ.). – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с.

79. Соціально-економічний розвиток села і сільських територій / за ред. В. К. Терещенка і П. А. Лайка. – К. : Нічлава, 2006. – 264 с.

80. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : монографія / М. Й. Малік, М. Ф. Кропивко, О. Г. Булавка та ін.; за ред. М. Й. Маліка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.

81. Сталий розвиток регіонів України / наук. кер. М. З. Згуровський; відп. ред. В. Я. Шевчук. – К. : НУТУ “КП”, 2009. – 197 с.

82. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.

83. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О. М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І. В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К. : [б. в.], 2010. – 376 с.

84. Формування та реалізація національної екологічної політики України / О. О. Веклич, С. М. Волошин, Л. В. Жарова та ін.; за наук. ред. С. О. Лизуна; “ДУ ІЕПСР НАНУ”. – Суми : Універ. кн., 2012. – 336 с.

85. *Хвесик М. А.* Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України : монографія / М. А. Хвесик. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2008. – 496 с.

86. *Царенко О. М.* Основи екології та економіка природокористування / О. М. Царенко, О. О. Несветов, М. О. Кадацький. – Суми : Універ. кн., 2001. – 326 с.

87. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

88. *Шевчук В. Я.* Основи інвестиційного менеджменту / В. Я. Шевчук, Л. Н. Рогожин. – К. : [б. в.], 1997. – 352 с.

89. *Яремчик І. Г.* Основні напрями економіки природокористування / І. Г. Яремчик // Економіка природокористування. – К. : [б. в.], 2000. – 267 с.

Т Е М А 4

НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ СЕЛА

- *Відтворення сільського населення*
- *Загальні тенденції розвитку трудових ресурсів села*
- *Чисельність населення*
- *Статевो-віковий склад членів сільських домогосподарств*
- *Демографічна ситуація в сільській місцевості*
- *Шлюби та розлучення*
- *Міграційний рух сільського населення*
- *Трудові ресурси села, зайнятість та ринок праці*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо аналізу сучасних умов розвитку трудових ресурсів села.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні *знати*:

- визначення понять “трудові ресурси”, “людський капітал”;
- сутність державної політики щодо розвитку трудових ресурсів села;
- особливості змін у статеві-віковому складі сільського населення;
- функції ринку праці;
- види безробіття;
- основні критерії якості трудового життя;
- шляхи розв’язання основних проблем зайнятості в регіоні;

вміти:

- визначати шляхи розв’язання проблем безробіття та бідності в сільській місцевості;
- визначати та аналізувати основні елементи ринку праці;
- визначати напрями вдосконалення форм і методів державного регулювання зайнятості сільського населення;
- використовувати механізми регулювання ринку праці;
- досліджувати тенденції та закономірності розвитку трудового потенціалу сільського населення;
- застосовувати положення нормативно-правової бази, що регулює трудові відносини на селі;
- розробляти стратегічні завдання щодо соціально-демографічного розвитку сільських територій.

Соціально-економічні перетворення в Україні значною мірою залежать від ефективного використання природно-ресурсного, науково-технічного, виробничого і, насамперед, демографічного потенціалу, адже гармонійність і збалансованість розвитку населення є найважливішою передумовою прогресивних змін у країні та суспільстві.

Одним із головних індикаторів соціально-економічного та демографічного розвитку держави є його населення.

Населення являє собою сукупність людей, які проживають у населених пунктах (місто, селище, село).

Ця категорія виконує дві важливі функції: з одного боку, воно є виробником матеріальних благ і послуг, творцем суспільного національного продукту, з другого – їх споживачем. Найбільш активною його частиною є трудові ресурси – населення працездатного віку, крім інвалідів, а також люди пенсійного віку і підлітки, які працюють.

Середньорічна чисельність населення – величина, розрахована як середня арифметична чисельності на початок і кінець календарного року.

Існує кілька класифікацій населення: постійне (сукупність людей, які постійно проживають на певній території); наявне (перебувають на ній у певний момент незалежно від тривалості перебування); юридичне (особи, зазначені в списках мешканців або зареєстровані).

З позицій трудових можливостей населення поділяють на осіб: молодшого працездатного віку (до 16 років); працездатного віку – жінки та чоловіки віком 16–59 років; старші працездатного віку (пенсіонери).

За методикою Міжнародної організації праці (МОП) передбачено такий поділ населення:

- економічно активне населення. До нього відносять усіх, хто працює або активно шукає роботу (зайняті та безробітні);
- економічно неактивне населення;
- населення молодше від 15 і старше від 70 років.

Поділ населення за традиційною методикою включає:

- трудові ресурси (працездатне населення в працездатному віці, працюючі підлітки, інваліди, пенсіонери);
- населення, що не належить до трудових ресурсів (діти та непрацюючі пенсіонери, в тому числі пільгові, підлітки, інваліди).

Міжнародною організацією праці рекомендована така система класифікації, відповідно до якої населення поділяється на економічно активне і економічно неактивне.

Економічно активне населення, або робоча сила відповідно до класифікації МОП – це працездатне населення, яке упродовж певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів і надання послуг. До нього відносять людей, зайнятих господарською діяльністю, що приносить прибуток (у тому числі пенсіонерів) та безробітних, які хочуть працювати. До цієї категорії належать люди у віці 15–70 років, які виконують роботи за наймом за винагороду на умовах повного або неповного робочого часу, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадян-роботодавців, на власному (сімейному) підприємстві, безоплатно працюючі члени домашнього господарства в особистому підсобному сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі. Зайнятими за цією методикою вважаються особи, які працювали протягом тижня не менше від 4 год (в особистому підсобному господарстві – не менше від 30 год) незалежно від того, була це постійна, тимчасова, сезонна, випадкова чи інша робота.

Економічно неактивне населення – це особи у віці 15–70 років, які перебувають на утриманні держави або окремих осіб. До нього відносять осіб, які зайняті у домашньому господарстві чи навчаються, безробітні, особи що не шукають роботи і не бажають працевлаштуватись, а також пенсіонери, які не працюють.

До цієї категорії належать:

- учні, студенти, слухачі, курсанти денної форми навчання;*
- особи, що одержують пенсії за віком або на пільгових умовах;*
- особи, що одержують пенсії за інвалідністю;*
- особи, які зайняті в домашньому господарстві, виховують дітей та доглядають за хворими;*
- особи, які зневірилися знайти роботу, тобто готові приступити до роботи, але припинили її пошуки, оскільки вичерпали всі можливості для її одержання;*
- інші особи, які не мають потреби або бажання працювати, і ті, що шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом.*

Людські ресурси – це працівники, що мають певні професійні навички і знання і можуть використовувати їх у трудовому процесі.

Вивчення людських ресурсів має велике значення для оцінки ринку праці й розробки відповідної демографічної політики з метою впливу на процеси відтворення населення та його зайнятості.

База формування людських ресурсів характеризується просторовими, історичними та демографічними особливостями. Диференціація рівня розвитку людських ресурсів регіонів визначається відмінностями демографічних тенденцій, зайнятості населення на ринку праці, освітньо-кваліфікаційного рівня трудового потенціалу, матеріального та фінансового забезпечення на-

селення, розвитку соціальної інфраструктури і системи забезпечення соціальними послугами.

Трудові ресурси – частина населення регіону, що за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатна працювати в галузях економіки України.

Залежно від цілей дослідження трудові ресурси характеризуються різними соціально-економічними категоріями. В економіці праці насамперед живляються поняття: населення, економічно активне населення, економічно неактивне населення, людський капітал.

Співвідношення між економічно активною та неактивною частинами населення залежить від соціально-демографічних, політичних та економічних умов. За роки становлення ринкових відносин в Україні з'явилася тенденція до скорочення економічно активної частини трудових ресурсів. Це зумовлено звуженням демографічної бази відтворення сільського населення; знеціненням робочої сили; незабезпеченістю умов для повноцінного відтворення робочої сили; недосконалістю системи оплати праці; втратою мотивації до продуктивної праці; зростанням безробіття та чисельності незайнятого працездатного населення у працездатному віці; зниженням попиту на робочу силу; зростанням захворюваності осіб працездатного віку; незадовільним станом охорони праці, підвищенням ризику втрати здоров'я і життя тих, хто працює на виробництві.

Вікова межа трудових ресурсів визначається таким поняттям, як “працездатний вік”. Працездатний вік визначається чинним законодавством. Нині в Україні працездатним віком вважається для жінок 16–54 роки, для чоловіків – 16–59 років включно. Нижня межа працездатного віку передбачає, що до початку трудової діяльності людина повинна здобути певний рівень фізичного та розумового розвитку, для чого потрібен час. Верхня межа вказує на те, в якому віці людина може претендувати на соціальну допомогу зі старості.

Трудові ресурси – це працівники, що мають певні професійні навички і знання і можуть використовувати їх у трудовому процесі.

Специфіка трудових ресурсів полягає в тому, що:

- люди не тільки створюють, а й споживають матеріальні і духовні цінності;
- багатогранність людського життя не вичерпується лише трудовою діяльністю, а отже, щоб ефективно використовувати людську працю, необхідно завжди враховувати потреби людини як особистості;
- науково-технічний прогрес і гуманізація суспільного життя стрімко підвищують економічну роль знань, моральності, інтелектуального потенціалу й інших особистих якостей працівників, що формуються роками і поколіннями, розкриваються людиною лише у сприятливих умовах.

Трудовий потенціал характеризується складною системою взаємопов'язаних відносин у суспільстві, тенденціями розвитку народонаселення, традиціями (родинними, національними), станом навколишнього природного середовища та іншими чинниками. Як соціально-демографічна категорія він виник на основі та на доповнення до традиційних понять “робоча сила”, “трудові ресурси”, “сукупний працівник” та ін. Його зміст включає такі компоненти: демографічні, що характеризують властивості трудового потенціалу як частки населення за віком, статусом, тенденціями відтворення; природно-біологічні, що відображають психофізичну придатність людей до праці з урахуванням стану та розвитку науково-технічного прогресу; духовно-інтелектуальні, що розкривають трудовий потенціал щодо розумового та культурного розвитку його носіїв, політичного рівня, освіти та професійної підготовки до участі в праці в умовах динамізму виробництва, що постійно посилюється, розвитку демократії та активізації соціально-економічних процесів; економічні, які включають творчу і трудову активність, дисциплінованість, працьовитість, відповідальність, економічне мислення та заповзятливість, матеріальне стимулювання тощо.

Однією з характеристик людських ресурсів є людський капітал. Людський капітал – це сформований і розвинутий у результаті інвестицій та накопичений людьми (людиною) певний запас продуктивних якостей – здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивації, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері трудової діяльності, сприяє підвищенню продуктивності праці і завдяки цьому впливає на зростання доходів його власника, прибутку підприємства і національного доходу.

У теоретичному аспекті розрізняють поняття “людський капітал” за різними рівнями дослідження:

- сукупний людський капітал (макрорівень);*
- людський капітал регіону (мезорівень);*
- людський капітал підприємства (мікрорівень);*
- приватний людський капітал (особистісний рівень).*

На сучасному етапі поняття “людський капітал” стало логічним продовженням послідовності економічних категорій “трудові ресурси – трудовий потенціал – людський фактор” і має величезне значення для подальшого наукового дослідження не лише загальнотеоретичних, а й конкретних проблем економіки.

Сільське населення є важливим сегментом у загальній чисельності та статеві-віковій структурі всього населення, а взаємовплив народжуваності, смертності, міграцій формує і визначає напрям та результати демографічного розвитку.

Населення має такий склад і основні категорії: діти віком 0–12 років; чоловіки (16–60 років) і жінки (16–55 років) працездатного віку; населення з обмеженою працездатністю, яке бере участь у виробництві (підлітки віком 12–16 років, пенсіонери, які ще можуть працювати, безробітні і тимчасово не працюючі), а також пенсіонери та інваліди.

На 1 січня 2015 р. чисельність населення України становила 42,9 млн осіб, у тому числі сільського – 13,3 млн осіб, або 30,9% від загальної чисельності. Лише у п'яти регіонах чисельність сільського населення була більшою, ніж міського. Це Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області, питома вага сільського населення в яких становила 52,2–62,9%. Велика питома вага сільського населення також у Житомирській, Київській, Львівській, Полтавській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях. Інша ситуація в промислових регіонах, зокрема в Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській областях, де чисельність міського населення значно перевищує чисельність сільського.

Щільність населення в середньому по країні становила 75 осіб на 1 км². Найбільш густонаселеними регіонами є Донецька, Львівська, Чернівецька, Дніпропетровська області, де щільність населення перевищує 100 осіб на 1 км², а найменш заселеними – Чернігівська та Херсонська області – відповідно 33 та 38 осіб на 1 км².

Така відмінність у структурі населення за регіонами вимагає здійснення відповідної державної та регіональної політики щодо його зайнятості, створення нових робочих місць, об'єктів соціальної інфраструктури тощо.

До найбільш урбанізованих регіонів належать Донеччина (90%), Луганщина (86%) та Дніпропетровщина (83%). Низький ступінь урбанізації (менше від 50%) притаманний Вінницькій, Рівненській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій та Закарпатській областям (в останній питома вага міського населення менша, ніж 40%).

Протягом останніх 25 років в Україні відбулася зміна тенденції щодо загальної чисельності населення. Якщо до початку 1990-х рр. вона зростала, то потім почала знижуватися. Ця тенденція зумовлена як вичерпанням нагромадженого за повоєнні роки демографічного потенціалу, так і загостренням системних кризових явищ в українському суспільстві. Нині частка сільського населення становить 30,9% від загальної чисельності населення. Нижче від середнього показника по країні ця частка в Донецькій (9,4%), Луганській (13,2%), Дніпропетровській (16,4%), Харківській (19,4%), Запорізькій (22,9%) областях.

Аналіз вибіркового обстеження в листопаді 2014 р. свідчить, що середня чисельність членів домогосподарства в сільській місцевості становить 2,6 особи. У розрізі регіонів вона коливається від 2,3 у Кіровоградській облас-

ті до 3,5 особи в Закарпатській. Структура сільського населення становила: віком 0–15 років – 16,5%, 16–64 років – 66%, 65 років і старше – 17%.

Частка домогосподарств, які складаються з однієї особи, в 2014 р. становить 23%, з двох осіб – 31,4, трьох – 19,2, чотирьох – 13,8, п'ятьох і більше – 12,6%. Частка домогосподарств з дітьми віком до 18 років становила 34,6%, без дітей – 65,1%. Серед загальної кількості домогосподарств у сільській місцевості у 54,1% є працюючі особи, у 45,9% таких осіб немає. Тут, як правило, домогосподарства представляють особи, старші від працездатного віку.

Розподіл домогосподарств за чисельністю їх членів і наявністю дітей свідчить, що в селах більшість з них складаються з трьох та двох осіб. Одну дитину мають 69,1% домогосподарств, двох дітей – 25,3, трьох і більше – 5,6%.

Структура сільського населення (віком від шести років і старше) за рівнем освіти має такий вигляд: повну вищу освіту мають 11,5% жителів, базову вищу – 0,9, неповну вищу – 15,9, професійно-технічну – 22,5, повну загальну середню – 22,3, базову загальну середню – 14,2, початкову загальну середню – 7,6; особи, які не мають початкової загальної освіти та неписьменні становлять 5,1%.

Особливості змін у статеві-віковому складі населення зумовлюють рівень і динаміку так званого “демографічного навантаження”, яке має насамперед економічний зміст.

Демографічне навантаження – кількість осіб непрацездатного віку (дітей та літніх людей разом), що припадає на 100 осіб працездатного віку.

Демографічне навантаження сільського населення працездатного віку неоднозначне, і в цілому по Україні воно зменшилося від 967 осіб у 2001 р. до 684 у 2014 р., у тому числі за рахунок осіб віком: молодшим за працездатний – на 295, старшим за працездатний – на 389 осіб.

За регіонами таке навантаження найбільше в Чернігівській області (858 осіб на 1000 осіб працездатного віку), Хмельницькій (781), Вінницькій та Черкаській (по 742), Житомирській (736), Сумській (839), Рівненській (718 осіб), Кіровоградській (по 726). Це свідчить про загальне постаріння населення вказаних областей та низьку спроможність до його відтворення. Високий рівень постаріння населення в селах порівняно з містами зумовлює і більше “навантаження” на працездатних непрацездатними серед сільського населення.

В останні роки процес старіння населення триває. Починаючи з 2009 р. частка населення у віці 60 років і старше щорічно збільшується (на початок 2009 р. – на 20,4%, а в 2014 р. – на 21,6%). Разом з тим, починаючи з 2011 р., спостерігається збільшення питомої ваги осіб у віці 0–15 років (на початок 2011 р. вони становили 15,3%, а в 2014 р. – 15,7%).

На кінець 2014 р. середній вік сільського населення становив 40,8 роки, у тому числі чоловіків – 36,9, жінок – 43,1. Наймолодше сільське населення віком від 36 до 39 років проживає в Одеській, Закарпатській, Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Херсонській областях, найстаріше – в Чернігівській, Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Сумській, Луганській.

Регіональну тенденцію співвідношення статей зумовлюють два чинники, які діють сукупно: рівень постаріння населення та відмінність у тривалості життя за статтю. Оскільки в Україні розрив між тривалістю життя жінок і чоловіків значний, то зі збільшенням цього розриву до похилого віку доживає порівняно більше жінок і менше – чоловіків. Демографічна старість регіону також впливає на збільшення цієї диспропорції.

Статистичні дані свідчать, що в Україні одночасно відбуваються зниження народжуваності і підвищення смертності. У результаті таких процесів очікувана тривалість життя при народженні у 2014 р. становила 69,7 років, у тому числі у чоловіків – 64,5, жінок – 75,3 років. Порівнюючи показник тривалості життя населення України з відповідним показником у розвинутих країнах світу, можна констатувати, що в більшості з них цей показник перевищив 75 років. Так, в Англії він становив 76 років, США і Швеції – 77, Японії – 78 років.

З погляду природного відтворення виділяють демографічну ситуацію, тобто конкретний у певних географічних умовах стан населення країни в цілому, в тому числі регіону, області, району, що визначається соціально-економічними умовами певного місця і часу.

Демографічна ситуація в Україні набула характеру гострої демографічної кризи: відбуваються несприятливі зміни в чисельності населення внаслідок його депопуляції та деградації. Демографічна криза є результатом деформацій у суспільному житті, насамперед у виробництві, коли порушуються узгоджене функціонування і розвиток його основних компонентів – засобів виробництва і праці, що призводить до порушення механізму демографічного відтворення, втрати здатності соціального організму до самовідтворення суспільно необхідної кількості та якості населення. Крім того, криза є наслідком міграційної деформації його статеві-вікової структури в 60–80-х рр. минулого століття та погіршення соціального середовища в результаті кризового стану основних сфер життя, загострення суперечностей та соціальної невизначеності у 90-х рр.

Демографічну ситуацію на селі характеризують такі статистичні показники :

– чисельність сільського населення (станом на 1 січня та середня за рік, наявного та постійного, всього);

– природний рух сільського населення (абсолютні дані кількості народжених і померлих, природного приросту, кількість померлих у віці до одного року та загальні коефіцієнти народжуваності і смертності, природного приросту);

– міграційний рух сільського населення (кількість прибулих та вибулих у межах України та зовнішня міграція).

Специфіка перебігу подій суспільно-економічного життя в Україні у 90-ті рр. минулого століття, що супроводжувалося різким зниженням рівня доходів населення і зростанням нерівномірності їх розподілу, глибокими деформаціями соціальної структури та майновим розшаруванням, призвела до значного посилення негативних демографічних тенденцій, які за аналізований період набули характеру гострої демографічної кризи, тобто одночасного погіршення якісних і кількісних характеристик населення та майже всіх демографічних показників. Їх динаміка свідчить про втрату часу, коли потрібно було налагоджувати базовану на власних ресурсах конкурентоспроможну економіку як основу демографічного розвитку, а наслідки демографічної кризи глибоко не осмислювалися владними структурами й впливовими політичними силами.

Відтворення населення – безперервне оновлення чисельності та структури населення в процесі зміни одного покоління іншим, яке відбувається під впливом багатьох економічних і соціальних чинників, насамперед народжуваності та смертності, а також міграції.

Відтворення населення як процес його руху може набувати однієї з трьох форм:

– природного руху – процес, що змінює чисельність і склад населення шляхом його оновлення (смертність і народжуваність) або зміни без урахування міграції;

– міграційного (механічного) руху – процес зміни чисельності та складу населення за рахунок його територіального переміщення (міграція, урбанізація);

– соціального руху – процес зміни складу населення внаслідок його соціально-економічного та культурного розвитку (зміна належності населення до певної соціальної групи).

Природний, міграційний, соціальний та економічний рухи населення взаємозалежні та взаємопов'язані. В сукупності вони визначають чисельність і якісні характеристики населення.

У природному русі населення розрізняють типи його відтворення:

Екстенсивний тип – відтворення характеризується високою нерегульованою народжуваністю і високою смертністю (через нерозвиненість медицини, низький рівень життя, війни, епідемії). В результаті взаємодії цих

факторів загальні темпи зростання чисельності населення невисокі, в його структурі переважає частка молодих людей. Цей тип характерний для ранніх етапів розвитку людського суспільства.

Інтенсивний тип відтворення зумовлений соціально-економічним розвитком, підвищенням рівня життя, досягненнями медицини, емансипацією і залученням до економічної діяльності жінок та іншими причинами, в результаті яких різко знизився рівень народжуваності, значно збільшилася середня тривалість життя, знизився рівень смертності, зросла частка людей старшого віку в структурі населення.

Розрізняються три режими відтворення населення:

- розширене відтворення, що характеризується переважанням народжуваності над смертністю (і в абсолютних показниках, і в розрахунку на 1000 осіб) і, відповідно, природним приростом населення;*
- просте відтворення, яке означає постійну кількість населення в результаті приблизно однакової народжуваності і смертності;*
- звужене відтворення, або депопуляція, характерне для країн, у яких показники смертності перевищують показники народжуваності, в результаті чого відбувається абсолютне зменшення кількості населення.*

Екстраординарним для України феноменом її сучасної демографічної ситуації є депопуляція, тобто зменшення населення внаслідок перевищення чисельності померлих над чисельністю народжених. Це співвідношення досягло межі депопуляції в селах України ще в 1979 р., в містах – у 1992 р. і набуло загальноукраїнського масштабу на початку 90-х рр.

За 1990–2014 рр. депопуляція охопила сільську місцевість усіх областей України. Відсутність ефективної політики народонаселення в Україні значно ускладнює демографічну ситуацію. Демографічні процеси в Україні свідчать про появу негативних явищ. Основною складовою демографічної кризи в цілому є значне зниження народжуваності, про що свідчать динаміка кількості народжень та показники інтенсивності цього процесу. За 1990–2014 рр. абсолютна чисельність народжених зменшилася з 214,3 до 161,7 тис. осіб. Загальний коефіцієнт народжуваності (кількість народжень з розрахунку на 1 тис. осіб) знизився від 12,7‰ у 1990 р. до 12,2‰ у 2014 р. Природний приріст населення є від’ємним і становить 5,9.

Народжуваність, смертність на 1000 осіб наявного населення (загальні коефіцієнти народжуваності, смертності) – відношення відповідно кількості живонароджених і кількості померлих протягом календарного року до середньорічної чисельності наявного населення.

Природний приріст (скорочення) населення – різниця між кількістю живонароджених та кількістю померлих за певний період. Цей показник буде

додатним, якщо кількість народжених перевищуватиме кількість померлих, і від'ємним, якщо кількість померлих перевищуватиме кількість народжених. Показник відображає основні зміни чисельності населення, за винятком міграції.

Природний приріст (скорочення) населення на 1000 осіб наявного населення (загальний коефіцієнт природного приросту (скорочення)) – відношення природного приросту (скорочення) населення до середньорічної чисельності наявного населення або різниці між загальними коефіцієнтами народжуваності та смертності.

Депонуляція – ситуація, коли смертність населення перевищує народжуваність.

На початок 2014 р. майже у 2,5 тис. сільських населених пунктах питома вага населення у віці 60 років і старше становила понад 50%. Більшість населених пунктів, у яких зовсім не було народжених, як і в попередньому обстеженні, розміщена в Сумській, Чернігівській та Полтавській областях (відповідно 35, 32,2 та 24,9%).

Кількість населених пунктів, у яких немає дітей віком до п'яти років, залишилася на рівні обстеження 2005 р. – 3 тис., що становило 11,2% від загальної кількості сільських населених пунктів. За даними обстеження, на 1 січня 2014 р. у 6,8 тис. сільських населених пунктів не було дітей у віці шести років, у 4,3 тис. – дітей у віці 7–9 років, у 3,4 тис. – дітей віком 10–14 років, у 3,9 тис. – дітей у віці 15–17 років, у 4,4 тис. – молоді у віці 18–19 років, у 1,3 тис. – молоді у віці 20–34 років, а 1,2 тис. сіл не було молоді у віці 18–34 років.

Рівні народжуваності в матерів різних вікових груп у сільських поселеннях суттєво різняться. Так, якщо найвищі показники мають групи жінок віком 20–24 роки (119 дитина з розрахунку на 1 тис. жінок), то віком 25–29 – 102 дитини, а матерів віком до 20 років – лише 42,6.

Сумарний коефіцієнт, або так звана вичерпана плідність жінок, який характеризується кількістю дітей, що може народити жінка за весь період фертильності, знизився до рівня, що не забезпечує навіть простого відтворення людності – 1,6 дитини.

За експертними оцінками, низькі рівні народжуваності й високі рівні смертності можуть призвести протягом кількох десятиліть при нульовому сальдо міграції до скорочення населення України майже вдвічі. Суть цього процесу полягає насамперед у тому, що в незадовільних соціально-економічних умовах сім'ї, не народжуючи бажану кількість дітей, намагаються зберегти досягнутий рівень життя.

В умовах суттєвого зниження народжуваності населення, його подальшого старіння підвищується показник смертності, знижується коефіцієнт життєвості (співвідношення кількості народжень і смертей), скорочується серед-

ня тривалість життя. Загальна кількість померлих на селі у 2014 р. становила 240,6 тис. осіб. Коефіцієнт смертності (кількість померлих на 1 тис. сільських жителів) підвищився від 16,1 у 1990 р. до 18,1‰ у 2014 р. Динаміка показника смертності прискорила в першій половині 90-х рр. з розгортанням в Україні соціально-економічної кризи, яка набула тотального характеру. Особливо інтенсивно зростає смертність чоловіків працездатного віку, новонароджених та немовлят віком до одного року.

Залишається високою дитяча смертність. Низьким є рівень доступності до якісної первинної медико-санітарної та спеціалізованої медичної допомоги, що унеможливує раннє виявлення захворювань, є однією з причин високих показників смертності серед дітей, які народжуються в сільській місцевості.

На селі продовжує поширюватися бездітність та одностітність, оскільки підвищення вимог до стандартів життя не сприяє реалізації бажаних орієнтацій на дводітну сім'ю: дві третини сімей з дітьми віком до 18 років мають лише одну дитину. Це є, передусім, наслідком зміни соціального статусу жінки, розширення сфери її позасімейних інтересів, підвищення рівнів освіти та зайнятості. Багаторазове зниження дитячої смертності зробило неактуальним народження великої кількості дітей як основи родинного благополуччя та гарантії забезпечення батьків у старості. Проте для відродження середньодітної сім'ї потрібен тривалий період, можливо, не одне покоління.

Скорочення населення призводить до збільшення демографічного навантаження, що підвищує ресурсні потреби у вирішенні економічних та соціальних проблем, пов'язаних із соціальним забезпеченням непрацездатної частини населення.

У зв'язку із цим збільшується диспропорція структури сільського населення за статтю. Відбувається значний вплив жінок фертильного віку до міста із сільської місцевості навіть за даними офіційної статистики, яка не враховує велику частку міграційних потоків усередині країни. Порушення статевого співвідношення загрожує погіршенням процесу відтворення міського населення.

В останні роки середня величина сім'ї в Україні практично не змінилася і становить 2,58 особи (у міських поселеннях – 2,53 у сільській місцевості – 2,69). Середній же вік чоловіків і жінок у міських поселеннях нижчий від віку чоловіків і жінок у сільській місцевості відповідно на 1 і 2,8 років.

Відтворення населення залежить від формування шлюбних статусів – показників шлюбності, розлучення, овдовіння.

Шлюбність – це форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їх взаємні права й обов'язки стосовно одне одного та їхніх дітей.

Розлучення – це розірвання шлюбу в органах запису актів цивільного стану або в спеціально передбачених чинним законодавством випадках за рішенням суду за життя обох сторін шлюбу: чоловіка і жінки.

Овдовіння – припинення шлюбу внаслідок смерті одного з членів подружжя, залежить від структури смертності і знижується зі зростанням тривалості життя.

Статева диспропорція сільського населення – одна з основних причин зниження показника шлюбності і зростання темпів розлучуваності. Так, коефіцієнт шлюбності (кількість зареєстрованих шлюбів з розрахунку на 1 тис. осіб) знизився від 7,9‰ у 1990 р. до 5,3‰ у 2014 р., а коефіцієнт розлучуваності (кількість зареєстрованих розлучень з розрахунку на 1 тис. сільських жителів) – від 1,6 до 1,9‰ (2010 р.). Зростає співвідношення між кількістю розлучених і одружених. Якщо в 1990 р. розпадалася лише кожна сьома сім'я, то в 2010 р. – кожна друга.

Кількість шлюбів на 1000 осіб наявного населення (загальний коефіцієнт шлюбності) – відношення кількості зареєстрованих протягом календарного року шлюбів до середньорічної чисельності наявного населення.

Кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення (загальний коефіцієнт розлучуваності) – відношення кількості розлучень протягом календарного року до середньорічної чисельності наявного населення.

Попри певні орієнтації на європейські стандарти шлюбності в сільських населених пунктах України переважають юридично зареєстровані шлюби. Поширення офіційно неоформлених шлюбно-сімейних відносин відбувається переважно у формі випробувального періоду перед реєстрацією шлюбу та створенням сім'ї.

За останні 5 років масштаби та інтенсивність депопуляції дещо зменшилися і вперше, за підсумками 2008 р., природний приріст населення зафіксовано в Закарпатській та Рівненській областях.

Соціально-демографічні ризики за природою інерційні, а тому є найбільш стратегічно небезпечними, оскільки незворотно деформують структуру суспільства.

До скорочення чисельності сільського населення додається також міграційний рух: внутрішньо-, міжрегіональний та міждержавний, який є досить точним індикатором економічного і соціального становища в країні. Внутрішня та міждержавна міграція сільського населення змінює його кількісні та якісні характеристики, спричиняє непривабливість проживання (особливо для молоді) на сільських територіях.

Міграція населення – це процес переміщення людей за межі тих чи інших територій зі зміною постійного місця проживання або з регулярним поверненням до нього.

Міграція – важливий фактор соціального розвитку, який суттєво впливає на зміну чисельності населення. Так, у 2014 р. в сільській місцевості кількість

прибулих усіх потоків міграції становила 155,2 тис. осіб (у тому числі міждержавна міграція – 6,5 тис. осіб), а загальна кількість вибулих – 152,2 тис. осіб (у тому числі міждержавна міграція – 4,5 тис. осіб).

Сальдо міграції – різниця між кількістю прибулих та вибулих у відповідному році.

Поглиблення регіональних диспропорцій у рівнях життя населення стимулює міжрегіональну та міждержавну трудову міграцію, призводить до знелюднення та збільшення площ депресивних територій.

Особливості демографічної ситуації, яка склалася на селі, становлять серйозні загрози національній, зокрема демографічній, безпеці. Демографічне неблагополуччя наражає країну на ризики майже в усіх напрямках, у всіх галузях і складових її розвитку.

Сучасні тенденції та ймовірні перспективи соціально-демографічних процесів зумовлюють необхідність вирішення українським суспільством комплексу таких першочергових завдань:

- *структурно-технологічна переорієнтація виробництва на інноваційній основі, зниження його трудомісткості, підвищення якості робочої сили, рівня оплати праці, збільшення доходів, зростання інвестицій у людський капітал, забезпечення рівного доступу до якісної освіти;*
- *сприяння розвитку освіти впродовж життя, підвищення мотивації до нароцування інтелектуального потенціалу, формування традиції самоосвітньої діяльності, модернізація системи підготовки й перепідготовки кадрів, підвищення їх кваліфікації;*
- *відновлення і розвиток соціальної інфраструктури в сільській місцевості, зокрема транспортної мережі, для підтримання маятникової трудової міграції у міста, підвищення рівня життя сільського населення, створення нових робочих місць для селян у сфері послуг та інших видах економічної діяльності;*
- *формування недискримінаційної системи соціального забезпечення осіб похилого віку, розвиток відповідної інфраструктури та забезпечення літніх людей необхідними засобами для самостійного життя, підтримання і збереження здоров'я.*

Для різних верств населення існує значна нерівність у доступності до медичної допомоги. За даними соціологічних досліджень, майже 40% осіб намагається відкласти звертання за медичною допомогою через недостатню інформованість та невизначеність її вартості. Найчастіше на дорожнечу медичних послуг як перешкоду при отриманні спеціалізованої та високоспеціалізованої медичної допомоги вказують при опитуванні малозабезпечені верстви населення, люди похилого віку.

Середня тривалість життя в Україні на 10–12 років менша, ніж у країнах Європейського Союзу, а показник передчасної смертності, особливо серед чоловіків працездатного віку, вищий у 3–4 рази. Одна з найнижчих в Європі і тривалість трудової та творчої активності українців, яка в середньому становить 30 років.

Складною залишається ситуація з поширенням захворювань у більшості класів хвороб, що зумовлено, зокрема, поліпшенням системи їх діагностики. У структурі захворюваності переважають хвороби органів дихання, системи кровообігу, травми та отруєння, хвороби сечостатевої системи, шкіри та підшкірної клітковини, кістково-м'язової системи та сполучної тканини, ока та його придаткового апарату, деякі інфекційні та паразитарні хвороби.

Напруженою залишається епідемічна ситуація з ВІЛ-інфекцією/СНІДом і туберкульозом. Зростає кількість споживачів наркотичних засобів, особливо серед молоді.

Алкоголізм, тютюнопаління, наркоманія, антисоціальний, аморальний спосіб життя деяких жінок суттєво впливають на спадковість, наслідком якої стає те, що 30% новонароджених цією категорією жінок мають вади розвитку та інші захворювання, що стає важким тягарем як для окремої сім'ї, так і для держави.

Основні причини зростання захворюваності на зазначені та інші класи хвороб криються в погіршенні екологічного стану навколишнього природного середовища внаслідок Чорнобильської катастрофи та інших чинників забруднення земельних і водних ресурсів, повітряного басейну тощо; руйнуванні старої системи охорони здоров'я та неможливості селян через їх неплатоспроможність користуватися послугами медичних закладів ринкового типу; різкому зниженню життєвого рівня сільського населення й незбалансованості харчування, особливо дітей та осіб похилого віку; зниженні рівня забезпечення селян комунально-побутовими послугами, а також збільшенні кількості стресових ситуацій через соціальну невизначеність статусу й відсутність належного соціального захисту щодо оплати праці, безробіття, пенсійного забезпечення тощо.

Особливу загрозу майбутньому країни становить нинішній стан здоров'я і спосіб життя дітей і молоді. Сьогодні кожна шоста дитина народжується з відхиленнями в стані здоров'я. При проведенні обов'язкових профілактичних медичних оглядів у школярів лікарі діагностують різні хронічні хвороби серця, гіпертонію, неврози, остеопороз, артрити, ожиріння тощо.

Щорічні медичні обстеження підтверджують, що за останні 15 років у дітей дошкільного та шкільного віку більш ніж удвічі зросла кількість захворювань, пов'язаних з функціонуванням опорно-рухового апарату, майже вдвічі – серцево-судинної системи, збільшилася чисельність дітей з надмірною вагою.

На стані здоров'я дітей суттєво позначилися такі соціальні чинники, як неповна сім'я, від'їзди одного, а то й обох батьків на роботу за кордон, недостатня увага родини до стану здоров'я дітей, неорганізований літній відпочинок тощо.

Глобальні зміни режиму відтворення населення – зниження народжуваності і підвищення смертності – сформували передумови для стрімкого підвищення показників демографічного старіння. Утворилося своєрідне зачароване коло: депопуляція викликає старіння населення, а старіння посилює депопуляцію. Його можна “розірвати” шляхом поліпшення соціально-економічної якості населення, що потребує підвищення стандартів життя сільського населення і позитивних змін у демографічній поведінці.

За існуючими міжнародними показниками, населення України має такий високий рівень постаріння, що це дає підстави кваліфікувати його як потенційну загрозу стабільному демографічному розвитку.

За прогнозами демографів, у міських поселеннях у зв'язку з надзвичайно низьким рівнем народжуваності в найближчій і більш віддаленій перспективі спостерігатиметься подальше старіння населення, а в сільській місцевості у зв'язку з деякою нормалізацією сильно деформованого вікового складу за рахунок переміщення найбільш значних деформацій у старші вікові групи, їх прискореним вимиранням і зміною особливостей міграційних процесів воно уповільнюватиметься. Інакше кажучи, в селах слід чекати подальшого зниження рівня старіння населення, тоді як у містах – його підвищення, внаслідок чого міське населення через певний час матиме вищий рівень старіння, ніж сільське.

Старіння населення України гальмуватиме процес виходу з депопуляції. Таку ситуацію слід охарактеризувати як “проїдання” демографічного “капіталу”, нагромадженого у віковому складі населення попередніми поколіннями. Старіння справлятиме тривалий вплив на всі аспекти життя суспільства. Він буде пов'язаний не тільки зі зменшенням чисельності населення, а й з її хвилеподібною динамікою у зв'язку з деякими можливими змінами у динаміці народжуваності, зумовленими чинниками демополітичного характеру.

В Україні зберігається негативна тенденція до високої смертності людей працездатного віку, не вирішено низку питань щодо забезпечення доступності якісної медичної допомоги населенню незалежно від соціального та економічного становища особи. Не забезпечується повною мірою право кожного громадянина на одержання гарантованої та якісної медичної допомоги, у тому числі за рахунок запровадження системи загальнообов'язкового державного медичного соціального страхування. Не набуло розвитку добровільне медичне страхування: за наявності законодавчої бази ним користується менше від 1% громадян.

Незважаючи на те, що сучасна система охорони здоров'я в Україні має значний матеріально-технічний та кадровий потенціал, реальний стан та показники здоров'я громадян країни свідчать про низьку ефективність його використання. Проте відсутність належних умов проживання, навчання, праці та відпочинку громадян, постачання населенню неякісної води, забруднення водойм неочищеними та недостатньо очищеними стічними водами, а також територій населених пунктів твердими побутовими відходами, низька санітарна культура населення – основні причини несприятливої епідемічної ситуації та погіршення стану його здоров'я.

Загалом стан громадського здоров'я свідчить про неефективність заходів щодо збереження та зміцнення здоров'я українського народу, формування здорового способу життя, без яких неможливо забезпечити сталий розвиток країни і суспільства в цілому. Значна частина законодавчих актів про забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя населення, з питань регулювання виробництва, контролю якості та реалізації лікарських засобів залишається не адаптованою до стандартів країн Європейського Союзу.

Потребує приведення у відповідність з вимогами часу ст. 49 Конституції України, якою регламентуються конституційні права громадян на охорону здоров'я.

В останні роки спостерігаються негативні тенденції у використанні трудового потенціалу. Нині в галузях економіки України зайнято 18,1 млн осіб. Зайнятість населення виступає одним з головних індикаторів трансформаційних процесів в економіці. Участь населення в суспільному виробництві та особистому селянському господарстві супроводжується низькою продуктивністю праці. Характерною особливістю ринку праці на нинішньому етапі здійснення аграрної реформи є збереження тривалої негативної тенденції до зростання обсягів як відкритого, так і прихованого безробіття серед населення. Десятирічна криза призвела до значного скорочення попиту на робочу силу.

У світовій практиці за умов функціонування розвиненої ринкової економіки децю по-іншому трактується поняття “зайнятість”; акцентується увага саме на соціальному аспекті праці. За методологією ООН, зайнятість – це діяльність, що приносить дохід. Зайнятими вважаються особи певного віку, які виконують будь-яку роботу за плату і відпрацювали хоча б третину робочого часу.

З переходом України до ринкових умов господарювання відбулися певні зміни і в поглядах на проблему зайнятості населення, які знайшли відображення у відповідних нормативно-правових документах. Так, у Законі України “Про зайнятість населення” поняття “зайнятість” розглядається як діяльність громадян, що пов'язана із задоволенням особистих та суспільних потреб і як

така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі. Причому до зайнятих відносять і громадян, які працюють за наймом, і тих, що самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів та членів їхніх сімей, які беруть участь у виробництві, та ін. Таке трактування означає, що вітчизняне законодавство суттєво розширює права і можливості стосовно розвитку недержавних (приватних) форм господарювання та створення принципово нових можливостей для розширення сфери зайнятості.

Більш розширене тлумачення поняття зайнятості подає Міжнародна організація праці. Зокрема, виділяється категорія “економічно активне населення”, розглянута вище.

До населення, зайнятого у всіх сферах економічної діяльності, належать такі категорії:

- громадяни, які працюють за наймом на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм їх власності;
- особи, що самостійно забезпечують роботою себе (підприємці, фермери), а також безоплатно членів сімей, які працюють;
- працівники, зайняті в органах влади, управління та громадських організаціях, релігійні служителі;
- громадяни, які проходять службу в армії, спецконтингентах;
- особи, що проходять професійну підготовку, підвищують кваліфікацію або навчаються на денних формах різних закладів освіти;
- особи, що виховують дітей, доглядають хворих, інвалідів та людей похилого віку;
- іноземні громадяни, що працюють в Україні.

Важливу роль у розвитку кожного регіону відіграє економічно активне населення, тобто населення обох статей віком 15–70 років, яке протягом певного періоду забезпечує пропозицію робочої сили для виробництва товарів та надання послуг.

За матеріалами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності, все населення віком 15–70 років поділяється на три категорії: зайняті, безробітні та економічно неактивні.

Особи, які працюють за наймом (наймані працівники) – особи, які уклали письмовий (або усний) трудовий договір (контракт) з адміністрацією підприємства, установи, організації, фізичною особою про умови та оплату трудової діяльності.

Особи, які працюють не за наймом у секторі самостійної зайнятості – особи, які, на відміну від найманих працівників, самостійно здійснюють свою

трудова діяльність на базі організації та ведення господарської діяльності фізичної або юридичної особи, відповідають за результативність та ефективність цієї діяльності, а також за виконання зобов'язань відносно інших осіб, зокрема щодо виконання умов трудових договорів з найманими працівниками, тощо. До таких осіб відносять: роботодавців, самозайнятих, безкоштовно працюючих членів сім'ї.

Роботодавці – це особи, які працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників.

Самозайняті – особи, зайняті індивідуально/самостійною трудовою діяльністю, яку вони здійснюють самостійно, тобто без залучення постійних найманих працівників.

Члени сім'ї, які безкоштовно працюють, – особи, які працюють без оплати на сімейному підприємстві, що очолює родич (у випадку, якщо ця діяльність належить до економічної).

Безробітні (за методологією МОП) – особи у віці 15–70 років (зареєстровані та незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно мають задовольняти три умови:

- а) не мали роботи (прибуткового заняття);*
- б) активно шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх чотирьох тижнів, що передували реєстрації в службі зайнятості, тобто робили конкретні кроки протягом названого періоду з метою знаходження оплачуваної роботи за наймом чи на власному підприємстві;*
- в) були готові приступити до роботи впродовж двох найближчих тижнів, тобто почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання оплати або доходу.*

До категорії безробітних належать також особи, які приступають до роботи протягом найближчих двох тижнів; знайшли роботу, чекають відповіді з державної служби зайнятості та ін.

Згідно із Законом України “Про зайнятість населення” безробітними в Україні вважають працездатних громадян, які не мають заробітку або інших передбачених чинним законодавством прибутків, зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні працювати.

Нині розрізняють природне та вимушене безробіття населення.

До *природного безробіття* відносять такі види безробіття:

– циклічне безробіття, що виникає внаслідок коливань економіки. На фазі рецесії підприємства звільняють робітників та наймають їх на роботу в разі економічного підйому. Вважається, що цей вид безробіття в середньому триває 2–3 роки;

– сезонне безробіття – результат природних коливань кліматичних умов протягом року або коливань попиту. Зникає протягом року;

– природне безробіття – виникає внаслідок фрикційного, добровільного та структурного безробіття. Це та група безробітних, які не можуть знайти роботу у зв'язку з недостатньою кваліфікацією, віком, станом здоров'я, місцем проживання або недостатнім бажанням працювати;

– фрикційне (тимчасове) безробіття – виникає, коли люди тимчасово не мають роботи в результаті зміни місця праці, професій. Цей вид безробіття виникає в короткостроковому вимірі;

– структурне (технологічне) безробіття – виникає в результаті зміни структури економіки, зумовлене науково-технічним прогресом і зміною структури потрібних кадрів.

Вимушене безробіття – це безробіття, коли людина в працездатному віці не працює з незалежних від неї причин, вона може і хоче працювати, має достатню кваліфікацію, шукає роботу, але не може знайти її через відсутність вільних робочих місць. Серед форм вимушеного безробіття найбільш поширеними є:

а) плинне безробіття – форма безробіття, яке утворює частина промислової резервної армії праці, що то позбувається роботи, то знову знаходить її;

б) приховане безробіття – виникає через витіснення дрібного виробництва великим і розорення маси дрібних селянських виробників;

в) застійне безробіття – це явище, коли частина працездатного населення живе випадковими заробітками;

г) сезонне безробіття – виникає внаслідок сезонності праці в деяких галузях (туризм, сільське господарство, будівництво);

д) технологічне безробіття – пов'язане з ліквідацією робочих місць внаслідок модернізації, застосування нових технологій;

е) конверсійне безробіття – виникає у зв'язку зі скороченням галузей військово-промислового комплексу.

Рівень безробіття (за методологією МОП) – показник, що розраховується як відношення (у відсотках) кількості безробітних певної вікової групи до кількості економічно активного населення (робочої сили) відповідного віку. Цей показник характеризує загальний стан і тенденції розвитку ринку праці щодо пропозиції робочої сили, використовується для прогнозування та розробки політики у сфері соціально-трудова відносин.

Безробітними не можуть бути визнані громадяни:

– віком до 16 років за винятком тих, які працювали і були вивільнені у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці; реорганізацією, перепрофілюванням і ліквідацією підприємства, установи й організації або скороченням чисельності (штату);

- які вперше шукають роботу і не мають професії (спеціальності), в тому числі випускники загальноосвітніх шкіл, якщо вони відмовляються від проходження професійної підготовки або від оплачуваної роботи, включаючи роботу тимчасового характеру;
- які відмовилися від двох пропозицій підходящої роботи з моменту реєстрації їх у службі зайнятості як осіб, які шукають роботу. При цьому вони втрачають право на надання статусу безробітного строком на три місяці з подальшою реєстрацією;
- які мають право на пенсію відповідно до чинного законодавства України.

На початок 2014 р. серед сільського населення, яке має реєстрацію місця проживання на території сільських населених пунктів, 3,6 млн становили працюючі (зайняте населення), причому 54,8% з числа зайнятих працювали за межами свого населеного пункту, з них переважна більшість (67,1%) – у містах і селищах міського типу. Протягом останніх дев'яти років кількість сільських жителів, які працюють за кордоном, збільшилася на 119 тис. осіб, або в 2,4 раза, і на 1 січня 2014 р. становила 205,2 тис. осіб. Найбільше таких працівників зафіксовано у Чернівецькій (24% від загальної кількості працюючих області), Закарпатській (23,3%), Івано-Франківській (16,7%) та Тернопільській областях (15,2%). Водночас за цей період спостерігається і збільшення кількості працюючих пенсіонерів. Так, якщо на початок 2005 р. працюючі пенсіонери становили 156,9 тис. осіб, то на 1 січня 2014 р. їх кількість збільшилася до 230,9 тис. осіб.

Загальна кількість зайнятих, що працюють за місцем реєстрації місця проживання, становила 1,6 млн осіб, з них переважна більшість (35,3%) зайняті в сільському господарстві, мисливстві та у сферах, що надають пов'язані із ними послуги, решта працює у галузях освіти (19,6%), оптової і роздрібною торгівлі та ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів (8,2%), охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (6,6%), добувної та переробної промисловості (4,2%).

Серед населення у віці 16–59 років 2,9 млн осіб не працювали і не навчалися (майже кожний третій сільський мешканець цієї вікової категорії), у тому числі через інвалідність I та II груп – 170,1 тис. осіб.

Заслуговує на увагу збільшення кількості осіб, зайнятих тільки в особистому селянському (підсобному) господарстві – 3,2 млн осіб, що на 26,9% більше, ніж за даними обстеження станом на 1 листопада 2005 р. Таке зростання пояснюється не лише бажанням самостійно працювати на отриманих земельних ділянках, а й з труднощами, пов'язаними з пошуком роботи.

Одним із чинників, що впливає на зайнятість населення, є наявність у сільській місцевості різноманітних суб'єктів господарської діяльності. У сільських населених пунктах України на початок 2014 р. здійснювали діяль-

ність 50,6 тис. підприємств сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг; 5,4 тис. і 1,7 тис. підприємств та організацій відповідно переробної промисловості та добувної промисловості і розробки кар'єрів; 4 тис. – підприємств лісового господарства та лісозаготівель; 1,9 тис. – транспортних підприємств; 2,9 тис. – підприємств рибного господарства; 1,4 тис. – будівельних організацій.

Викликає занепокоєння те, що кількість населених пунктів, у яких відсутні будь-які із вищеназваних суб'єктів господарської діяльності, становила 9,2 тис. од., або 34,2% від загальної кількості всіх сільських населених пунктів.

До економічно неактивного населення відносять осіб, які не можуть бути класифіковані як “зайняті” або “безробітні” (особи, віднесені до цієї категорії, розглянуті вище).

Економічно неактивне сільське населення зменшилося від 4,7 млн осіб у 1999 р. до 3,4 млн осіб у 2014 р., або на 34%. Чисельність безробітних у віці 15–70 років у 2014 р. становила 558,2 тис. осіб. Кожен третій такий безробітний серед незайнятого населення проживає в Закарпатській, Донецькій і Луганській областях, кожен четвертий – у Дніпропетровській, Харківській і Чернігівській, кожен п'ятий – у Полтавській, Рівненській, Сумській, Херсонській та Черкаській областях.

Рівень економічної активності сільського населення віком 15–70 років становив у 2014 р. 61,8% від усього населення, а рівень зайнятості – 55,9%. Найнижчі ці показники в Дніпропетровській, Закарпатській, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській і Тернопільській областях.

Значною суспільною проблемою є зменшення чисельності найманих працівників сільського господарства, мисливства та лісового господарства, яка за 1999–2014 рр. скоротилася від 3,8 млн до 417 тис. осіб. За цей період у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській і Чернівецькій областях чисельність найманих працівників зменшилася у 12–19 разів.

Чисельність працюючих у фермерських господарствах становить 94,8 тис. осіб, що на 63 тис. більше, ніж у 1992 р. Найменше сільського населення зайнято в цих формах господарювання у Волинській, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій областях.

Потреба роботодавців у працівниках для заміщення вільних робочих місць (вакантних посад) на кінець 2014 р. досягла 1,6 тис. осіб.

Реформування економіки України в останні десятиріччя зруйнувало існуючу систему зайнятості населення, яка ґрунтувалася на зв'язку: працівник – одна професія – одне підприємство. Цей зв'язок посилювався завдяки традиції підтримання вибору зайнятості старших поколінь наступними.

Ринок праці характеризує систему відносин, яка виражає попит і пропозицію. Він виконує низку функцій, а саме: суспільного поділу праці, інформаційну, посередницьку, ціноутворюючу, стимулюючу, оздоровчу та регулюючу.

Для задоволення потреби в кадрах у сфері надання послуг на селі, розвитку підприємницької ініціативи та орієнтування безробітних громадян на самостійну зайнятість державною службою зайнятості одноразово виплачується (за їх бажанням) допомога з безробіття для здійснення підприємницької діяльності.

Загальна стратегія державної політики регулювання зайнятості сільського населення має здійснюватися в двох напрямках: *перший* – через реалізацію державної політики, спрямованої на активізацію платоспроможного попиту (реформування політики доходів та системи їх оподаткування), *другий* – шляхом впливу з допомогою економічних важелів на активізацію ресурсного потенціалу суб'єктів аграрної економіки (інвестиційна, податкова та кредитна політика).

Доцільність першого напрямку обґрунтована тим, що бідність нині виступає головним чинником, який обмежує можливості розширення ємності споживчого ринку, а отже, і сфери прикладання праці. Зниження реальних доходів населення призводить до скорочення обсягів споживання, а значить, до звуження ємності аграрного ринку. Це підтверджує нагальну потребу в реформуванні системи заробітної плати загалом та на селі зокрема, а також у вдосконаленні схеми оподаткування доходів громадян України. Підвищення рівня платоспроможності населення слід розглядати як гарантію зростання ліквідності сільськогосподарської продукції, а отже, підвищення попиту аграрного сектора на робочу силу.

Другий напрям реалізації державної політики зайнятості на селі в нинішніх умовах включає такі заходи, як:

- переорієнтація податкового законодавства на потреби розвитку бізнесової діяльності на селі;*
- створення сільськогосподарськими товаровиробниками будь-якої форми власності та господарювання альтернативної мережі переробних потужностей на кооперативних засадах, що є однією з головних умов їх виходу на продовольчий ринок з власною продукцією високого ступеня переробки, підвищення рівня привабливості для банківського сектора, а також альтернативним варіантом самостійного вирівнювання цінових ножиць суто економічними конкурентними засобами. Саме з розвитком сфери переробки та збуту сільськогосподарської продукції слід пов'язувати розвиток малого бізнесу, кооперації серед сільських товаровиробників;*
- створення при органах місцевої влади спеціальних підрозділів з питань відносин влади і бізнесу. Допомога місцевої влади бізнес-структурам усіх рівнів, крім виділення ресурсів з місцевих бюджетів, має зводитися до сприяння у відведенні земельних ділянок та створення належних умов для фірмо-*

вої торгівлі в містах, встановлення певних квот для сільських виробників на локальних продовольчих ринках, як це практикується, наприклад щодо малого бізнесу за кордоном; формування мережі кооперативних банків.

На динаміку сільського розвитку впливає багато чинників, але визначальним є кадрове забезпечення базової галузі сільської місцевості – аграрного виробництва.

Кадрове забезпечення аграрного виробництва значною мірою залежить від наявності кадрів, їх якісних характеристик та здатності працювати на рівні сучасних досягнень вітчизняної та світової науки. Сучасне сільськогосподарське виробництво вимагає збільшення кількості висококваліфікованих працівників, які змогли б поєднати отримані професійні знання з використанням ефективних технологій, менеджменту, маркетингу, інформатизацією тощо. За даними Світового банку, економічне зростання на 64% залежить від людини і на 36% – від природних та виробничих чинників.

Аналіз освітнього рівня зазначеної категорії працівників у розрізі окремих регіонів свідчить, що в семи областях (Донецькій, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Тернопільській, Харківській та Хмельницькій) частка керівників і спеціалістів з повною вищою освітою перевищувала середній рівень в Україні.

Практикою доведено, що конкурентоспроможність товарів, робіт і послуг на внутрішньому і зовнішньому ринках, в остаточному підсумку, зводиться до реалізації конкурентних переваг у сфері підготовки фахівців та організації інноваційних підходів стосовно розстановки й використання кадрів. Унаслідок ринкової трансформації організаційно-правової структури суб'єктів аграрної сфери відбулися істотні зміни в обсягах підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів у навчальних закладах сільськогосподарського профілю за державним контрактом.

Так, за 1990–2014 рр. чисельність студентів вищих навчальних закладів сільськогосподарського профілю I–II акредитації скоротилася на 29,7 тис. осіб, причому на денній формі навчання на 14,3%, а на заочній – більш ніж у 4 рази – на 60,5%. Відповідної зміни зазнали і вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації.

Особливої уваги потребує система підвищення кваліфікації керівного складу та спеціалістів. Незважаючи на те, що потреба в нових знаннях з оновлення фахової компетенції постійно зростає, спостерігається скорочення чисельності такої категорії працівників: у 2014 р. підвищили кваліфікацію лише 19,1 тис. осіб, що менше порівняно з 2005 р. на 18,6 тис., або на 49,3%.

Сучасне індустріалізоване сільськогосподарське виробництво важко уявити без трактористів-машиністів, водіїв автомобілів та робітничих кадрів високої кваліфікації. Особливо гостро постала ця проблема у зв'язку з придбанням

суб'єктами господарювання складної в експлуатації, енергонасиченої та капіталомісткої техніки зарубіжного виробництва. Проте кількість підготовлених трактористів-машиністів і водіїв автомобілів у навчально-курсній мережі з року в рік зменшується. Так, у 2014 р. підготовлено 2,2 тис. осіб, тоді як у 1995 р. – 28 тис. осіб. Така тенденція спостерігається і стосовно підготовки робітничих кадрів у навчально-курсній мережі. Наприклад, у 2014 р. підготовлено 8,3 тис. осіб проти 62,6 тис. у 1995 р., або менше майже на 86,7%.

Аналіз стану кадрового забезпечення сільського розвитку буде неповним без висвітлення ситуації з кадрами спеціалістів вищої кваліфікації. Як відомо, основними формами підготовки наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації є аспірантура й докторантура. Підготовка кандидатів і докторів наук здійснюється вищими аграрними навчальними закладами III–IV рівнів акредитації та науково-дослідними установами Національної академії аграрних наук України (НААН України).

У 2014 р. у 32 інститутах НААН України за 52 спеціальностями здійснювалася підготовка 830 аспірантів, у 18 інститутах НААН України за 18 спеціальностями – підготовка 34 докторантів.

У системі НААН України захист кандидатських і докторських дисертацій здійснювався в 21 установі за 33 спеціальностями у 24 спеціалізованих вчених радах, з них 14 мали повноваження з присудження вченого ступеня доктора наук. У 2014 р. прийнято до захисту і захищено 151 дисертація кандидата і 19 докторів наук, зокрема у відділенні економіки і земельних відносин відповідно – 7 і 32, рослинництва – 2 і 35, зоотехнії – 5 і 33, землеробства, меліорації й агроекології – 4 і 8.

Отже, навчання, підготовка кадрів та підвищення їх кваліфікації для галузей сільського господарства є одним із найважливіших заходів активної державної політики зайнятості, що виступає засобом досягнення стабільного економічного зростання, активно впливає на зниження рівня безробіття серед зайнятого населення, забезпечує збереження та розвиток трудового потенціалу на селі.

Таким чином, дослідження демографічної ситуації, економічної активності населення та кадрового забезпечення аграрної сфери свідчать про необхідність пошуку дійових форм і методів стабілізації чисельності населення, поліпшення демографічної ситуації та становища економічно активного населення на ринку праці, підвищення рівня людського капіталу на найближчий період та перспективу.

Збереження та розвиток демографічного і трудових ресурсного потенціалу в сільській місцевості, подолання кризових демографічних процесів, вжиття заходів щодо відновлення фізичного і духовного здоров'я населення, поліпшення ситуації на ринку праці та зменшення безробіття сприятимуть забезпеченню національної безпеки держави в соціальній сфері.

Питання для самоконтролю

1. Що таке “демографічна ситуація”?
2. Якими показниками характеризується (вимірюється) демографічна
3. ситуація?
4. Якими показниками вимірюється природний рух населення?
5. У чому полягає специфіка трудових ресурсів порівняно з іншими чинниками економічного розвитку регіону?
6. Охарактеризуйте поняття “трудові ресурси”.
7. Здійсніть порівняльний аналіз понять “трудові ресурси” та “економічно активне населення”.
8. У чому полягає специфіка трудових ресурсів порівняно з іншими чинниками економічного розвитку сільських територій?
9. Охарактеризуйте режими відтворення населення.
10. Що таке трудовий потенціал і які компоненти його характеризують?
11. Які показники характеризують трудовий потенціал підприємства?
12. Сформулюйте визначення поняття “людський капітал”.
13. Дайте оцінку доцільності інвестицій у людський капітал,
14. Назвіть та охарактеризуйте основні елементи ринку праці.
15. Що таке кон’юнктура ринку праці та якою вона буває?
16. У чому відмінність між зовнішнім та внутрішнім ринками праці?
17. Назвіть функції ринку праці, розкрийте їх зміст.
18. У чому полягає гнучкість ринку праці?
19. У чому полягає соціально-економічна сутність зайнятості?
20. Якими показниками можна оцінити рівень зайнятості?
21. Проаналізуйте можливі шляхи розв’язання основних проблем зайнятості в регіоні.
22. Назвіть види безробіття. Які з них потребують особливої уваги?
23. Які основні причини і наслідки безробіття в Україні?
24. Які види безробіття особливо яскраво виявляються у вашому регіоні?
25. Які існують критерії якості трудового життя?
26. Якими об’єктивними чинниками зумовлене підвищення вимог до якості робочої сили?
27. У яких закладах аграрної освіти здійснюються підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації фахівців?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. *Богиня Д. П.* Основи економіки праці : навч. посіб. / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – К. : Знання-Прес, 2000. – 313 с.
2. *Бородіна О. М.* Людський капітал на селі : наукові основи, стан, проблеми розвитку / О. М. Бородіна. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
3. *Буряк П. Ю.* Економіка праці й соціально-трудова відносини : навч. посіб. / П. Ю. Буряк, Б. А. Карпінський, М. І. Григор'єва. – К. : Центр навч. л-ри, 2004. – 438 с.
4. *Бутов В. И.* Демография : учеб. пособие / под ред. В. Г. Игнатова. – Второе изд., перераб. и доп. – М. : ИКЦ “МарТ”, Ростов н/Д : Издат. центр “МарТ”, 2005. – 576 с. – (Серия “Учеб. курс”).
5. *Васильченко В. С.* Ринок праці : теоретичні основи і державна політика : посіб. для працівників держ. служби зайнятості : у 2 т. / В. С. Васильченко, П. М. Василенко. – К. : [б. в.], 2000. – Т. 1. – 318 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
7. *Горелова Н. А.* Политика доходов и качество жизни населения / Н. А. Горелова. – СПб. : [б. и.], 2003. – 319 с.
8. Демографический понятийный словарь. – М. : ЦСП, 2003. – 352 с.
9. Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей. – М. : Совет. энцикл., 1985. – 608 с.
10. Демографический энциклопедический словарь/ гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Совет. энцикл. –1972. – Т. 10. – 592 с.
11. Демография и статистика населения / И. И. Елисеєва, Э. К. Васильєва, М. А. Клуп и др. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 688 с.
12. Демография : навч. посіб. / Г. В. Назарова та ін. ; Харк. нац. екон. ун-т. – Х. : Вид-во ХНЕУ, 2011. – 220 с.
13. Державна політика в соціогуманітарній сфері : навч. посіб. / В. П. Трощинський, П. К. Ситнік, В. А. Скуратівський та ін. ; за заг. ред. : О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна, А. О. Чемериса та ін. ; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, каф. соц. та гуманіт. політики, упр. орг. фундамент. та приклад. дослідж. – К. : НАДУ, 2007. – 94 с.
14. *Джаин И. О.* Оценка трудового потенциала : моногр. / И. О. Джаин. – Сумы : ИТД “Университ. кн.”, 2002. – 212 с.

15. Дігтяр А. О. Теоретико-методологічні засади розробки та реалізації державної демографічної політики в Україні / А. О. Дігтяр // Публічне управління : теорія та практика. – 2012. – № 2 (10). – С. 196–200 с.

16. Дмитренко Г. А. Управління людськими ресурсами : навч. посіб. / Г. А. Дмитренко; Н. Г. Протасова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К. : Олді-плюс, 2006. – 253 с.

17. Долгушкин Н. К. Категории “трудоые ресурсы”, “рабочая сила”, “кадры” – сущность и содержание / Н. К. Долгушкин, В. Г. Новиков // Аграрная наука. – 2001. – № 4.

18. Думанська В. П. Освіта як чинник поліпшення демографічної ситуації : автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.07 / Думанська В. П. – К., 2010. – 20 с.

19. Економіка праці та соціально-трудоі відносини : навч. посіб. / за ред. проф. Є. П. Качана. – Тернопіль : ТДЕУ, 2006. – 373 с.

20. Економіка праці та соціально-трудоі відносини : підручник / А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. Герасименко та ін.; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. – К. : КНЕУ, 2010. – 711 с.

21. Економічна активність населення України 2014 : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2015. – 207 с.

22. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2001. – Т. 1. – 864 с.

23. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2001. – Т. 2. – 847 с.

24. Єдина інформаційно-аналітична система державної служби зайнятості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp.gov.ua/>

25. Єсінова Н. І. Економіка праці та соціально-трудоі відносини : навч. посіб. / Н. І. Єсінова. – К. : Кондор, 2006. – 462 с.

26. Жінки і чоловіки в Україні : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2015. – 114 с.

27. Каліна А. В. Економіка праці : навч. посіб. / А. В. Каліна. – К. : МАУП, 2004. – 268 с.

28. Качан Є. П. Управління трудовими ресурсами : навч. посіб. / Є. П. Качан – К. : Видавн. дім “Юрид. кн.”, 2005. – 358 с.

29. Кодекс законів про працю України (затверджений Законом України від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII) // Відом. Верхов. Ради України. – 1971. – № 50. – Ст. 375.

30. Конвенція ООН про права дитини від 20 листоп. 1989 р. № 44/25 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

31. Конституція України : Закон України : прийнята 28 черв. 1996 р. № 254к/96 // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

32. *Копылов В. А.* География населения : учеб. пособие. / В. А. Копылов. – М. : [б. и.], 2005. – 164 с.
33. *Кравченко М. В.* Проблеми та перспективи розвитку трудового потенціалу України : регіональний вимір [Електронний ресурс] / М. В. Кравченко // Державне будівництво : [електрон. наук. фах. вид. Харків. регіон. ін-ту держ. упр. НАДУ при Президентіві України]. – 2007. – № 1. – Ч. 2. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua
34. *Краснов Ю. М.* Економічна стратегія ефективної зайнятості / Ю. М. Краснов. – К. : Знання України, 2001. – 253 с.
35. *Крушельницька О. В.* Управління персоналом : навч. посіб. / О. В. Крушельницька, Д. П. Мельничук. – К. : Кондор, 2003. – 294 с.
36. *Лукашевич В. М.* Економіка праці та соціально-трудова відносини : навч. посіб. / В. М. Лукашевич. – Львів : Нов. світ-2000, 2004. – 246 с.
37. Людський розвиток регіонів України : аналіз та прогноз (кол. моногр.) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. – 328 с.
38. Людський розвиток регіонів України : методика оцінки та сучасний стан / за ред. Е. М. Лібанової, Н. С. Власенко, О. С. Власюка та ін. ; Рада з вивчення продукт. сил України НАНУ. – К. : [б. в.], 2002. – 123 с.
39. *Малиновська О. А.* Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.
40. *Маршавін Ю. М.* Регулювання ринку праці України: теорія і практика системного підходу : монографія / Ю. М. Маршавін. – К. : Альтерпрес, 2011. – 396 с.
41. *Медков В. М.* Демографія : учеб. / В. М. Медков. – М. : ИНФРА–М, 2004. – 576 с.
42. Молодь та молодіжна політика в Україні : соціально-демографічні аспекти / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
43. *Муромцева Ю. І.* Демографія : навч. посіб. / Ю. І. Муромцева. – К. : Кондор, 2008. – 300 с.
44. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М. : Изд-во БРЭ, 1994. – 640 с.
45. Населення і трудові ресурси села : навч. посіб. / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Ін-т аграр. економіки УААН, 2002. – 277 с.
46. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів : монографія / / І. О. Курило, Е. М. Лібанова, В. С. Стешенко та ін. ; Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, Держ. ком. статистики України. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.

47. Населення України. Трудова еміграція в Україні : монографія / Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, Держ. ком. статистики України, Укр. центр соц. реформ ; редкол. : Е. М. Лібанова (відп. ред.), О. В. Позняк, О. А. Малиновська. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 265 с.
48. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. : В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : [б. в.], 1998. – Т. 1 – 911 с.
49. *Олейник А.* Институциональная экономика : учеб.-метод. пособие. Тема 12 / А. Олейник // *Вопр. економіки.* – 1999. – № 12. – С. 125.
50. Основи регіонального управління в Україні : підручник / авт.-упоряд. : В. М. Вакуленко, М. К. Орлатий, В. С. Куйбіда та ін.; за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, Фенікс, 2012. – 576 с.
51. *Осовська Г. В.* Управління трудовими ресурсами : навч. посіб. / Г. В. Осовська, О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2003. – 224 с.
52. *Паламарчук М. М.* Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.
53. *Пашко Л. А.* Людські ресурси у сфері державного управління : теоретико-методологічні засади оцінювання : монографія / Л. А. Пашко. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 235 с.
54. *Пирожков С. И.* Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков. – М. : [б. и.], 1976. – 136 с.
55. *Пирожков С. И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К. : Наук. думка, 1992. – 177 с.
56. *Підгорний А. З.* Демографічна статистика : навч. посіб. / А. З. Підгорний. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 165 с.
57. *Піскунов В. П.* Про необхідність розвитку теорії сучасної демографічної кризи / В. П. Піскунов // *Демографія та соц. економіка.* – 2007. – № 2. – С. 234–246.
58. Праця України у 2014 році : стат. зб. – К. : ТОВ Вид-во “Консультант” 2015. – 280 с.
59. *Прибиткова І. М.* Основи демографії : посіб. для студ. гуманіт. і сусп. ф-тів вищ. навч. закл. / І. М. Прибиткова. – К. : АртЕк, 1997. – 256 с.
60. Про зайнятість населення : Закон України від 1 берез. 1991 р. № 803-ХП // *Відом. Верхов. Ради України.* – 1991. – № 14. – С. 146–170.
61. Про імміграцію : Закон України від 7 черв. 2011 р. № 2491 // *Відом. Верхов. Ради України.* – 2001. – № 41. – С. 197.
62. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-111 // *Відом. Верхов. Ради України.* – 2001. – № 30. – С. 142.

63. Прогнозування розвитку територій. Демографічне прогнозування : навч. посіб. / Н. І. Балди, О. В. Берданова, Н. М. Гринчук та ін. ; за заг. ред. М. М. Зілинської. – К. : НАДУ, 2013. – 120 с.
64. Регіональний людський розвиток : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2015. – 50 с.
65. Рівень життя населення України / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держ. ком. статистики України ; за ред. Л. М. Черенько. – К. : ТОВ “Вид-во “Консультант”, 2006. – 428 с.
66. Розподіл постійного населення України за статю та віком [Електронний ресурс] : стат. зб. // Офіц. веб-сайт Держ. служби статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.u0>
67. *Ростиш В. С.* Ринок праці та зайнятість / В. С. Ростиш. – К. : КНЕУ, 2003. – 540 с.
68. Сім'я та сімейні відносини в Україні : сучасний стан і тенденції розвитку / Е. М. Лібанова, С. Ю. Аксьонова, В. Г. Бялковська та ін. – К. : ТОВ “Основа-Принт”, 2009. – 248 с.
69. Смертність населення України у трудоактивному віці : кол. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін.-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. – 211 с.
70. Социальная энциклопедия. – М. : Большая Рос. энцикл., 2000. – 640 с.
71. Соціальні індикатори рівня життя населення : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – 204 с.
72. Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України. – К. : Академпрес, 1998. – 152 с.
73. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження життя домогосподарств). – К. : Держ. ком. статистики України, 2015. – 92 с.
74. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2014. – 53 с.
75. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.
76. Стеценко С. Г. Демографічна статистика з основами демографії: підруч. для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за освітньо-проф. програмою бакалавра зі спец. “Економічна статистика” / С. Г. Стеценко. – К. : Вища шк., 2005. – 416 с.
77. *Стешенко В. С.* Демографічне пізнання : сучасний стан і перспективи розвитку / В. С. Стешенко, В. П. Піскунов // Демографія та соц. економіка. – 2012. – № 1. – С. 33–42.

78. *Стешенко В. С.* Дослідження народжуваності й плідності у реальних поколінь / В. С. Стешенко // Демографія та соц. економіка. – 2010. – № 1. – С. 3–14.

79. *Тертишна Л. С.* Прогнозування природного руху населення України / Л. С. Тертишна // Управління розвитком. – 2012. – № 16 (137). – С. 112–113.

80. *Топчієв О. В.* Основи суспільної географії / О. В. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2001. – 560 с.

81. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / М. І. Долішній, С. М. Злупко, Т. С. Злупко та ін. – Львів : [б. в.], 1997. – 340 с.

82. *Тумакова С. В.* Государственное регулирование национального рынка рабочей силы : институциональные предпосылки и направления развития : моногр. / С. В. Тумакова ; НААН Украины ; Ин-т экономики пром-сти. – Донецк : [б. и.], 2008. – 454 с.

83. *Харченко Л. П.* Демография : учеб. пособие / Л. П. Харченко. – М. : Омега-Л, 2006. – 360 с.

84. Чисельність наявного населення України [Електронний ресурс] : стат. зб. // Офіц. веб-сайт Держ. служби статистики України. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

85. *Шаульська Л. В.* Забезпечення комплексності розвитку трудового потенціалу на підставі врахування соціально-психологічних складових / Л. В. Шаульська // Социально-экономические аспекты промышленной политики : сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти ; редкол. : А. И. Амоша (отв. ред.) и др. – Донецк : [б. и.], 2002. – С. 330–339.

86. *Шевчук Л. Т.* Втрати людського капіталу в Україні : понятійно-категорійний апарат і концептуальні положення / Л. Т. Шевчук // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. – Львів : ІРД НАН України, 2007. – Вип. 3 (65). – С. 9–27.

87. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні / Е. Лібанова, С. Аксьонова, О. Балакірева та ін. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

88. *Якуба К. І.* Жінки в трудовому потенціалі села / К. І. Якуба. – К. : Аграрна наука, 1998. – 280 с.

89. *Якуба К. І.* Поліпшення використання трудових ресурсів села / К. І. Якуба. – К. : Урожай, 1989. – 99 с.

ТЕМА 5

ДОБРОБУТ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

- *Поняття та загальна оцінка добробуту сільського населення*
- *Грошові доходи і сукупні ресурси домогосподарств*
- *Сукупні витрати домогосподарств*
- *Заробітна плата і пенсії*
- *Грошова та натуральна допомога*
- *Надання населенню кредитів і субсидій*
- *Рівень бідності та злиденності за місцем проживання*
- *Споживання населенням матеріальних благ*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо сучасних умов поліпшення добробуту та соціального захисту сільських жителів.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні *знати*:

- теоретичні основи формування соціальної політики в сільській місцевості, її завдання та цілі;
- визначення категорій “добробут”, “доходи та витрати домогосподарств”, “заробітна плата”, “пенсії”, “соціальне страхування”, “соціальна допомога”;
- сутність, функції, складові добробуту сільських жителів;
- механізми надання державної соціальної допомоги через упорядкування пільг і субсидій, що отримують найменш захищені верстви населення;
- заходи щодо стабілізації доходів сільських працівників, реформування системи пенсійного та соціального страхування;

вміти:

- застосовувати теоретичні знання в практичній діяльності та оцінювати фактори, що впливають на підвищення рівня добробуту селян;
- визначати оптимальні шляхи реформування системи соціальної підтримки вразливих верств населення;
- використовувати механізм призначення пенсій, послуг та дотацій;
- визначати стратегічні цілі, спрямовані на впровадження системи соціального страхування, яка могла б запобігти втраті доходу через безробіття, захворювання чи в похилому віці;
- застосовувати положення нормативно-правової бази, що регулює економічне зростання реальних доходів населення.

Серед основних чинників, які визначають рівень соціально-економічного розвитку села, важливе місце займає добробут селян.

У звіті Міжнародної комісії з вимірювання економічного та соціального прогресу добробут розглядається як комплексний показник, який включає:

– матеріальні життєво необхідні стандарти (дохід, споживання та багатство);

– здоров'я;

– освіту;

– особисті інтереси та види діяльності, включаючи працю;

– право політичного голосу та управління;

– соціальні зв'язки та взаємовідносини;

– навколишнє природне середовище (сучасний та майбутній стан);

– безпеку (як в економічному сенсі, так і у фізичному).

Інакше кажучи, поняття “добробут” має дві складові – економічну та соціальну, що дає підстави стверджувати про існування відповідно економічного та суспільного добробуту.

Категорія “економічний добробут” враховує насамперед економічні фактори забезпеченості населення необхідними для життя матеріальними благами, зокрема харчовими продуктами, промисловими товарами, послугами, та умови, що задовольняють певну потребу людини і відповідають її інтересам.

Категорія “соціальний (суспільний) добробут” – це загальний добробут, який включає суму життєвих благ економічного та соціального характеру. До соціальної частини добробуту включають такі показники якості життя, як умови праці та відпочинку, забезпеченість житлом, стан довкілля, доступність освіти і медичного обслуговування, громадський порядок тощо.

Питання забезпеченості населення необхідними матеріальними благами завжди були пріоритетними в публічній політиці розвитку сільських територій, оскільки добробут, крім іншого, виступає важливим індикатором політичної діяльності. Аналізуючи ринок харчових продуктів, промислових товарів і послуг, можна об'єктивно оцінити економічну ситуацію в країні, а також вжити дійових заходів щодо її поліпшення.

Добробут відображає рівень та якість життя сільського населення і слугує надійним вимірником стану розвитку виробничих відносин та прин-

ципів розподілу результатів праці, економічного розвитку сільських територій у цілому.

Рівень життя – рівень задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб населення, що гарантується соціально-правовим забезпеченням умов життєдіяльності населення і обмежується рівнем економічного розвитку держави.

Структура оцінювання рівнів життя населення залежить від підходів до диференціювання міри задоволення потреб. Для оцінки рівня життя населення використовується система показників, які можна класифікувати на такі групи:

- *соціально-демографічні показники* (кількість населення, його склад, динаміка та структура за статтю, віком і соціальним станом; показники міграції населення і трудових ресурсів);
- *узагальнюючі показники* (ВВП на душу населення, реальні доходи на душу населення, структура населення за рівнем середньодушового сукупного доходу тощо);
- *показники рівня оплати праці та доходів населення* (середня та мінімальна заробітна плата, середня та мінімальна пенсія, середня грошова допомога тощо);
- *показники рівня споживання* населенням товарів і послуг;
- *показники, які характеризують стан соціальної сфери;*
- *показники споживчих настроїв домогосподарств* тощо.

Одним з найбільш значимих індикаторів економічного розвитку сільських територій, найважливішим показником добробуту населення є доходи населення.

Якість життя відображає два аспекти оцінки добробуту: об'єктивний і суб'єктивний. Критерієм його об'єктивної оцінки служать науково обґрунтовані нормативи потреб та інтересів людей, за співвідношенням з якими можна об'єктивно судити про ступінь задоволення цих потреб та інтересів. Разом з тим потреби та інтереси людей індивідуальні, і ступінь їх задоволення можуть оцінити тільки самі суб'єкти. Суб'єктивно виокремлюються раціональна (загальна задоволеність життям і оцінка ступеня задоволеності його складовими) та емоційна (баланс позитивних та негативних емоцій) компоненти оцінки добробуту. Вони не фіксуються ніякими статистичними даними і практично існують лише у свідомості людей і, відповідно, в їх особистих судженнях та оцінках.

Рівень та якість життя населення тривалий час залишаються основними соціально-економічними категоріями, що характеризують не лише добробут окремої людини, а й визначають узагальнений результат діяльності економіки країни, регіону, сільських і міських територій за певний період.

Категорія “добробут населення” характеризує рівень доходів і витрат домогосподарств, джерела засобів існування та забезпеченість споживчих потреб населення, зокрема споживання продуктів харчування і наявність товарів тривалого користування.

Доходи домогосподарства включають грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних витрат на її виробництво), в порядку самозаготівель, вартість грошової допомоги і подарованих родичами та іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, суму пільг і субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива, а також суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Залежно від форми отримання розрізняють грошові та негрошові доходи.

Грошові доходи домогосподарства складаються із суми грошових та натуральних (у грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком прибуткового податку та обов'язкових відрахувань), доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів, надходжень від продажу продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих у порядку самозаготівель, пенсій, стипендій, соціальних допомог (пільг та субсидій готівкою на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, компенсаційних виплат за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян тощо), грошових допомог від родичів, інших осіб та інших грошових доходів.

Негрошові доходи домогосподарства включають вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком точних витрат на її виробництво: на насіння, посадковий матеріал, добрива, сільськогосподарський реманент, паливо, мастильні матеріали, худобу, птицю та бджіл, корми та медикаменти для худоби і птиці, на оплату транспортних, сільськогосподарських та інших послуг тощо), в порядку самозаготівель, вартість подарованих родичами та іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, суми пільг та безготівкових субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, а також суму безготівкових пільг на оплату товарів і послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту та зв'язку.

Добробут населення характеризується сукупними доходами і враховує всі види грошових доходів, а також вартість натуральних надходжень, отриманих від особистого підсобного господарства і використаних на особисте (домашнє) споживання. Крім того, в сукупний дохід входить вартість без-

оплатних послуг, що отримуються за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів і фондів підприємств, послуги охорони здоров'я, освіти, дотації на житло, транспорт, харчування тощо.

Важливими джерелами грошових доходів в умовах ринкової економіки є оплата праці, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходи від власності, продажу особистого і домашнього майна, доходи від продажу нерухомості.

Оплата праці – заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, отримані за основним і додатковими місяцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати за винятком прибуткового податку та інших відрахувань відповідно до чинного законодавства.

Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості – особисті доходи від підприємницької, фермерської та самостійної господарської діяльності громадян (тобто без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю).

Доходи від власності – отримані дивіденди по акціях та інших цінних паперах, відсотки по вкладах у банківські установи, доходи від здачі в оренду нерухомості (житла, гаражів, дач, земельних ділянок тощо).

Доходи від продажу нерухомості – грошові доходи, отримані від продажу квартир, дач, гаражів, будинків, частини будинку, земельних ділянок.

Доходи від продажу особистого і домашнього майна – грошові доходи, отримані від продажу особистого та домашнього майна (автомобіля, ювелірних прикрас, одягу, меблів тощо) незалежно від вартості їх початкової купівлі.

Якщо порівнювати розміри грошових доходів сільських домогосподарств, їх відставання від міських стає разючим: 3788,50 грн у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство проти 3939,86 грн у малих містах і 4617,32 грн у великих містах, а в розрахунку на одну особу – 1745,85 грн проти 1903,31 грн у малих містах і 2230,59 грн у великих містах.

У 2015 р. тенденції дещо змінилися: грошові доходи сільських домогосподарств (4822,16 грн) у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство були вищими порівняно з 4534,78 грн у малих містах, але залишилися меншими, ніж у великих містах – 5211,05 грн.

Така ситуація пов'язана з особливостями формування загальних доходів та ресурсів сільських домогосподарств, адже для них важливим джерелом засобів існування залишаються негрошові доходи і, насамперед, особисте підсобне господарство.

Грошові та негрошові доходи в сумі становлять загальні доходи домогосподарства. Усі види грошових, натуральних доходів, а також усі види соціальної допомоги, включаючи субсидії на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, подарунки, доходи від продажу особистого та нерухомого майна, використані заощадження тощо формують ресурси домогосподарства.

Ресурси домогосподарства – це всі види грошових, натуральних доходів, а також усі види соціальної допомоги, включаючи субсидії на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, подарунки, доходи від продажу особистого та нерухомого майна, використані заощадження тощо. Не включаються в доходи та ресурси домогосподарства кошти, отримані одним членом домогосподарства від іншого (наприклад дітям на кишенькові витрати), безготівкові дотації держави на виховання дітей у дошкільних закладах та навчання в загальноосвітніх школах, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, на лікування, безкоштовний проїзд у громадському транспорті окремих категорій громадян.

Сукупні ресурси домогосподарства складаються із загальних доходів, використаних заощаджень, приросту в досліджуваному періоді позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством, а також повернутих домогосподарству боргів. Цей показник віддзеркалює потенційні ресурси домогосподарства, отримані в досліджуваному періоді, незалежно від джерел їх надходження.

Аналіз доходів сільського населення враховує, крім того, й потенційні ресурси домогосподарства.

Потенційні ресурси домогосподарства незалежно від джерел їх надходження формують сукупні ресурси домогосподарства, які складаються із загальних доходів, використаних заощаджень, приросту в обстежуваному періоді позик, кредитів, боргів, узятих домогосподарством, а також повернутих домогосподарству боргів. За останні роки у зв'язку із ускладненням суспільно-політичної ситуації в Україні поглибилися негативні тенденції у сфері формування і розподілу доходів населення України та її регіонів, що визначають рівень добробуту всього суспільства.

За останні роки у зв'язку із ускладненням суспільно-політичної ситуації в Україні поглибилися негативні тенденції у сфері формування і розподілу доходів населення України та її регіонів, що визначають рівень добробуту всього суспільства.

У цілому грошові доходи становили лише 85% у структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств, тоді як у малих містах – 92,1%, у великих – 95,3%.

На сьогодні ситуація у сфері доходів населення характеризується не тільки зниженням їх рівня, а й необґрунтованою розбалансованістю у розпо-

ділі доходів населення міських і сільських територій. Станом на III кв. 2015 р. сукупні ресурси сільських домогосподарств становили в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство 5575,05 грн, що на 676,81 грн більше від аналогічного показника по малих містах (4898,24 грн), і на 1428 грн вище порівняно з показником по великих містах (5560,77 грн). Оскільки традиційно кількість членів сільських домогосподарств більша (у 2015 р. середня еквівалентна кількість членів сільських домогосподарств становила 2,68 особи, тоді як у великих і малих містах – 2,54 особи), в розрахунку на одну особу сукупні ресурси сільських домогосподарств становлять 2080,24 грн і є меншими, ніж у великих містах (2189,28 грн), але вищими, ніж у малих містах (1928,44 грн).

Серед головних причин нижчого рівня добробуту сільських домогосподарств слід назвати обмеженість вибору сфери та форми зайнятості на сільському ринку праці і, як наслідок, нижчий рівень доходів від зайнятості (передусім заробітної плати) та загалом грошових доходів.

Найбільшу частку доходів сільського населення становить дохід від трудової діяльності – заробітна плата.

Заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, в грошовому виразі, яку за трудовим договором роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Оплата праці – це механізм визначення розміру заробітної плати за відпрацьований робочий час та інших виплат, які гарантовані договірними угодами за невідпрацьований час: оплата чергових, додаткових і навчальних відпусток; часу проходження профперенавчання, підвищення кваліфікації з відривом від основної роботи; оплата браку та простоїв не з вини працівника та інші, які передбачені законами України, виплати.

Фонд оплати праці складається з фонду основної заробітної плати, фонду додаткової заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат.

Основна заробітна плата – винагорода за виконану роботу відповідно до встановлених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування, посадові обов'язки); встановлюється у вигляді тарифних ставок (окладів) і відрядних розцінок для робітників і посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата – винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови праці; включає доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати, передбачені чинним законодавством, та премії, пов'язані з виконанням виробничих завдань і функцій (за високу кваліфікаційну майстерність, за класність водія, персональні надбавки, за знання іноземної мови).

Інші заохочувальні та компенсаційні виплати – виплати у формі винагород за підсумками роботи за рік, премії за спеціальними системами й положеннями, компенсаційні та інші грошові і матеріальні виплати, які не передбачені актами чинного законодавства або які провадяться понад установлені зазначеними актами норми та визначені в колективному договорі підприємства.

Не включаються до фонду оплати праці доходи (дивіденди, проценти) від акцій і внесків у майно підприємства, установи, організації, нараховані працівникам, які є членами акціонерного товариства та перебувають у їх обліковому складі.

Правове регулювання оплати праці відбувається трьома способами: державним, локальним, договірним.

Державне регулювання оплати праці здійснюється шляхом установлення: а) мінімальної заробітної плати; б) норм і гарантій в оплаті праці, міжгалузевих співвідношень в оплаті праці, умов визначення частини прибутку, що спрямовується на оплату праці, умов і розмірів оплати праці в бюджетних організаціях, максимальних розмірів посадових окладів керівників державних підприємств і т.ін.

Локальне регулювання оплати праці передбачає: формування фонду заробітної плати; встановлення фонду заробітної плати по окремих категоріях працівників; використання державних тарифних ставок та окладів для диференціації оплати праці залежно від професії, кваліфікації працівників; вибір системи оплати праці; введення надбавок до заробітної плати; встановлення посадових окладів керівникам підрозділів, спеціалістам; затвердження положень про преміювання та ін.

Договірне регулювання оплати праці найманих працівників підприємств здійснюється на основі системи тарифних угод, що укладаються на міжгалузевому (генеральна тарифна угода), галузевому, виробничому (тарифна угода як складова частина колективного договору) рівнях.

При обчисленні показників добробуту сільського населення важливо розрізняти номінальну і реальну заробітну плату.

Номінальна заробітна плата – нарахування працівникам у грошовій і натуральній формах за відпрацьований час або виконану роботу: тарифні ставки (посадові оклади), премії, доплати, надбавки тощо, а також оплату за невідпрацьований час; включає також податок з доходів фізичних осіб та єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що сплачуються працівником. До номінальної заробітної плати не відносять: грошове забезпечення кадрових військовослужбовців і осіб рядового та начальницького складу, виплати, що здійснюються за рахунок коштів фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, оплата перших п'яти днів тимчасової непрацездатності за рахунок коштів під-

приємства, а також суми єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що сплачується роботодавцем.

Реальна заробітна плата – кількість споживних вартостей (товарів і послуг), яку працівник може придбати за свій заробіток за існуючого рівня цін після вирахування податків.

У вітчизняній статистичній практиці середньомісячна номінальна заробітна плата штатного працівника розраховується шляхом ділення нарахованого фонду оплати праці штатних працівників за звітний період на середньооблікову кількість штатних працівників і на кількість місяців у цьому періоді.

В Україні використовується тарифна система оплати праці. Вона передбачається для розподілу робіт і працівників залежно від їх складності та кваліфікації за розрядами тарифної сітки і є основою формування та регулювання заробітної плати.

При тарифній системі діють дві форми оплати праці: відрядна і погодинна, які включають низку систем для різних організаційно-технічних умов виробництва.

Форма виплати заробітної плати може бути різною: в грошових знаках, банківськими чеками, частково натурою, крім спиртних напоїв та наркотичних речовин.

Мінімальна заробітна плата – це встановлений державою розмір заробітної плати, нижче від якого не може здійснюватися оплата за фактично виконану найманим працівником повну місячну норму праці. До мінімальної заробітної плати не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати.

Заборгованість із виплати заробітної плати – це сума своєчасно не виплаченої заробітної плати всім категоріям працівників: як штатним працівникам, так і особам, які не перебувають в обліковому складі підприємства – сумісникам та особам, які працюють за договорами, а також звільненим працівникам. Заборгованою вважається сума, яка включає всі нарахування в грошовій та натуральній формах з фонду оплати праці, за винятком обов'язкових для всіх працівників відрахувань (податок з доходів фізичних осіб, єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування), строк виплати якої минув до кінця місяця, в якому вона повинна бути виплачена. Дані узгоджуються з показником простроченої кредиторської заборгованості з оплати праці на відповідну дату.

Частка зарплати у 2014 р. в структурі доходів сільського населення становила лише трохи більше від третини (34,4%), в той час як у малих містах частка зарплати в сукупних ресурсах домогосподарств – 51,2%, у містах – 58,3%. Причому в міських домогосподарствах чітко простежується прямий взаємозв'язок між часткою оплати праці в сукупних ресурсах і розміром до-

ходу, тобто оплата праці відіграє провідну роль у формуванні загальних доходів міських домогосподарств. У сільських домогосподарствах частка оплати праці в сукупних ресурсах практично не впливає на розмір загальних доходів. Істотно менше значення оплати праці у формуванні сукупних ресурсів та доходів сільських домогосподарств пояснюється не лише меншим поширенням оплачуваної праці, а й нижчим рівнем заробітної плати на сільськогосподарських підприємствах, про що докладніше йтиметься далі.

Упродовж 2015 р. частка зарплати в структурі доходів сільського населення була ще меншою. Зокрема, у III кварталі 2015 р. оплата праці становила вже лише 33,2% від загального доходу. Решту доходів сільського населення становили доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості – 4,6%, доходи від продажу сільськогосподарської продукції – 11,7%. Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, виплачені готівкою, становили 23,8%, грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи – 13,2%, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, – 10%, пільги та субсидії – 0,4%, інші надходження – 3,1%.

У 2014 р. середня заробітна плата штатних працівників сільськогосподарських підприємств становила 2476 грн на місяць, що на 1004 грн, або на 28,9% менше від середньої заробітної плати по всій економіці України. За секціями видів економічної діяльності нижчі, ніж у сільському господарстві, заробітні плати спостерігалися лише у працівників тимчасового розміщення й організації харчування (2261 грн) і охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (2441 грн).

Низький розмір заробітної плати працівників сільського господарства значною мірою зумовлений “спрощеною” структурою фонду заробітної плати, де 83,3% припадає на основну заробітну плату (оклади, ставки, відрядні розцінки), 15,4% – на додаткову (надбавки, доплати, премії, передбачені законодавством) і лише 1,3% – на заохочувальні та компенсаційні виплати. Загалом по економіці частка основної заробітної плати у фонді оплати праці значно менша – 60,8%, за видами економічної діяльності вона коливається в межах 53–63%, у будівництві – 73,6%. Частка необов'язкових заохочувальних та компенсаційних виплат загалом по економіці становила 5%, за видами економічної діяльності – 4–10%, у будівництві – 3,2%. Однак сільськогосподарські підприємства виплачують своїм працівникам переважно “голі” оклади та ставки, і очевидно, що це пов'язано не лише з об'єктивно обмеженими можливостями аграрного сектора продукувати доходи, а й з намаганням керівників зекономити на оплаті праці, користуючись скрутним становищем сільськогосподарських працівників.

Незважаючи на дещо вищий від середнього рівень охоплення працівників колективними договорами (78,6% проти 76,1% по економіці загалом),

серед видів діяльності реального сектора в сільському господарстві найменша частка працівників, для яких колективним договором встановлено вищий розмір мінімальної тарифної ставки (окладу) відносно законодавчо встановленої мінімальної зарплати: 12,2%, тоді як у промисловості – 51,7%, будівництві – 31,7%, транспорті – 54,4% (тобто роботодавці сільськогосподарського сектора економлять навіть на основній заробітній платі своїх працівників).

У грудні 2014 р. понад половина працівників сільського господарства, які відпрацювали 50% від встановленої норми робочого часу і більше, отримували заробітну плату не вище від 2000 грн, і лише 7,2% – понад 5000 грн. Серед інших видів економічної діяльності така велика частка низькооплачуваних працівників спостерігалася лише в торгівлі і тимчасовому розміщенні й організації харчування, а менша частка високооплачуваних працівників була тільки у сферах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги.

Загалом низька оплата праці в сільському господарстві зумовлює досить помірний рівень її диференціації в регіональному та гендерному розрізах.

У 2014 р. в чотирьох областях середньомісячна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств становила менше від 2000 грн (Закарпатська – 1733 грн, Одеська – 1918 грн, Рівненська – 1928 грн, Чернівецька – 1966 грн.), а найвищі показники були в Київській (2994 грн) та Хмельницькій (2762 грн) областях.

У деяких областях сільськогосподарські підприємства забезпечували рівень оплати праці, близький до середнього регіонального показника: у Хмельницькій області заробітна плата в сільському господарстві становила 96,0% від розміру середньої заробітної плати по регіону, Черкаській – 94,1%, Івано-Франківській – 92,6%, Вінницькій – 92,5%. Щоправда, частково це було пов'язано із загалом невисоким розміром зарплат у названих регіонах.

Значною мірою через загалом низький рівень заробітних плат у сільському господарстві спостерігається один з найнижчих розривів в оплаті праці жінок і чоловіків, особливо якщо взяти до уваги, що в цьому виді економічної діяльності жінки становлять лише 31,1% від загальної чисельності штатних працівників (зазвичай низький гендерний розрив спостерігається у видах економічної діяльності, де жінки становлять переважну більшість працівників і рівень оплати праці загалом низький). Гендерний розрив в оплаті праці на сільськогосподарських підприємствах становить лише 14%, тобто середня заробітна плата жінок на 14% нижча від середньої заробітної плати чоловіків, тоді як загалом по економіці України гендерний розрив сягає 23,7%, а, наприклад, у промисловості – 29%.

Закономірним є те, що більше значення у структурі добробуту сільського населення мають натуральні доходи, отримані від особистого підсобного господарства.

Доходи від особистого підсобного господарства включають:

- грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством у порядку самозаготівель;*
- вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. При розрахунку цієї статті доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрива, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). В цей показник також включається вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв і тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також вартість спожитих продуктів, отриманих у порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.*

Особисте підсобне господарство відіграє істотну роль у формуванні грошових доходів сільських домогосподарств: вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та самозаготівель, становила 11,1% від сукупних ресурсів сільських домогосподарств; доходи від продажу сільськогосподарської продукції забезпечували 9,2% від сукупних ресурсів і 10,8% від усіх грошових доходів сільських домогосподарств. Сумарно натуральні та грошові надходження від особистого підсобного господарства становили 20,3% від сукупних ресурсів сільських домогосподарств, а якщо до них додати доходи від власності, які сільські домогосподарства одержують переважно у формі орендної плати за користування земельними паями, ця частка досягне 22,6%, що цілком можна порівняти з часткою пенсій (24,5% від сукупних ресурсів сільських домогосподарств).

Своєрідно на стані добробуту сільського населення позначається його демографічна структура. Так, питома вага осіб сільської місцевості у віці 0–15 років становить 17,5%, у віці понад 60 років – 23,1%, що перевищує ці показники для мешканців міських поселень (відповідно 15,2 та 21,3%), тоді як частка населення працездатного віку (15–59 років) серед сільських мешканців становить 59,4%, що нижче порівняно з часткою населення такого віку в структурі міського населення (63,5%).

Унаслідок більшого демографічного навантаження на працююче населення в сільській місцевості та одночасно нижчого рівня соціально-трудового забезпечення мешканців сільських територій порівняно велику частку в структурі їх доходів становлять соціальні трансферти, до яких належать соціальні допомоги, стипендії, страхові компенсації, відшкодування витрат інвалідам, а також збитків репресованим громадянам, пенсії та ін.

Низька оплата праці в сільському господарстві є однією з головних причин меншого розміру виплат із загальнообов'язкового державного соціального страхування сільському населенню. Передусім ідеться про пенсії, які за вагомістю як джерела доходів домогосподарств України посідають друге місце (на першому місці – оплата праці).

Пенсія – щомісячна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого Законом України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї.

Право на призначення пенсії за віком мають особи після досягнення віку 60 років та наявності страхового стажу не менше від 15 років. Для жінок, які народилися раніше 1 квітня 1961 р., пенсійний вік визначається згідно зі ст. 26 Закону України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”:

- 55 років – які народилися до 30 вересня 1956 р. включно;
- 55 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1956 р. по 31 березня 1957 р.;
- 56 років – які народилися з 1 квітня 1957 р. по 30 вересня 1957 р.;
- 56 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1957 р. по 31 березня 1958 р.;
- 57 років – які народилися з 1 квітня 1958 р. по 30 вересня 1958 р.;
- 57 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1958 р. по 31 березня 1959 р.;
- 58 років – які народилися з 1 квітня 1959 р. по 30 вересня 1959 р.;
- 58 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1959 р. по 31 березня 1960 р.;
- 59 років – які народилися з 1 квітня 1960 р. по 30 вересня 1960 р.;
- 59 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1960 р. по 31 березня 1961 р.;
- 60 років – які народилися з 1 квітня 1961 р. по 31 грудня 1961 р.

Нині існують такі види трудових пенсій: за віком; з інвалідності; в разі втрати годувальника; за вислугу років.

Згідно з чинним законодавством право на пільгове пенсійне забезпечення мають: трактористи-машиністи, безпосередньо зайняті на виробництві сільськогосподарської продукції, підприємствах сільського господарства; жінки, які працюють доярками (операторами машинного доїння), свинарками в підприємствах сільського господарства; крім того, жінки, зайняті протягом повного сезону на вирощуванні, збиранні й післязбиральній обробці тютюну, а також жінки, які працюють у сільськогосподарському виробництві й виховали п'ятеро та більше дітей.

Для певних соціальних груп визначаються суми та середній розмір призначених місячних пенсій за віком – відношення загальної суми призначених

пенсій пенсіонерам, які перебувають на обліку в органах соціального захисту, до загальної чисельності пенсіонерів.

Мінімальним розміром пенсії за віком вважається мінімальна грошова сума з урахуванням компенсаційних виплат у зв'язку із зростанням споживчих цін, отримання яких гарантоване умовами, передбаченими чинним пенсійним законодавством.

Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а в жінок – 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного указаним законом. За наявності страхового стажу меншої тривалості, ніж передбачено, пенсія за віком встановлюється в розмірі, пропорційному до наявного страхового стажу виходячи з мінімального розміру пенсії за віком.

Пенсія по інвалідності призначається в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату працездатності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства,) за наявності необхідного страхового стажу. З початку 2015 р. до солідарної системи передано також виплату пенсій по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання та пенсій у зв'язку з втратою годувальника, який помер унаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання. Розмір пенсії по інвалідності визначається у відсотках від пенсії за віком залежно від ступеня втрати працездатності: I група – 100%, II група – 90%, III група – 50%.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника призначається утриманням померлого годувальника – дітям віком до 18 років або чоловікові (дружині), матері, батькові, якщо вони досягли пенсійного віку або є інвалідами, за наявності в годувальника на день смерті необхідного страхового стажу. Розмір пенсії у зв'язку з втратою годувальника визначається у відсотках від пенсії за віком залежно від кількості утриманців: на одного – 50%, на двох і більше – 100% пенсії за віком померлого годувальника; якщо утриманців двоє чи більше, пенсія розподіляється між ними рівними частками.

Згідно зі ст. 28 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється на рівні прожиткового мінімуму, встановленого (для осіб, які втратили працездатність). Відповідно до Закону України “Про Державний бюджет України на 2016 рік” прожитковий мінімум для зазначеної категорії осіб становить:

- з 1 січня 2016 р. – 1074 грн (з 1 січня мінімальний розмір пенсії за віком не змінюється, оскільки цей розмір був установлений ще з 1 вересня 2015 р.);
- з 1 травня 2016 р. – 1130 грн (підвищується на 5,2%);
- з 1 грудня 2016 р. – 1208 грн (підвищується на 6,9%).

У зв'язку із цим з 1 травня і 1 грудня 2016 р. було підвищено мінімальний розмір пенсії (крім працюючих пенсіонерів), обчислений відповідно до ст. 28 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” (а також підвищення до пенсій за понаднормовий стаж). Пенсіонерам, які працюють (здійснюють діяльність, пов’язану з отриманням доходу, що є базою нарахування єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування), після звільнення з роботи або припинення такої діяльності пенсія перераховується з урахуванням прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом на дату звільнення з роботи або припинення такої діяльності.

Відповідно до Закону України “Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» встановлено обмеження розміру пенсій або щомісячного довічного грошового утримання (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткових пенсій, цільової грошової допомоги, сум індексації та інших доплат до пенсій, установлених законодавством, крім пенсій за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсій, установлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною), призначених з 1 жовтня 2011 р., на рівні десяти прожиткових мінімумів, установленого для осіб, які втратили працездатність (у 2016 р. – 10740,00 грн).

На початок 2015 р. кількість пенсіонерів у сільській місцевості становила 3,8 млн осіб, тобто 28,5% від загальної чисельності сільського населення. Найчисленніші контингенти сільських пенсіонерів проживали у Вінницькій (258,6 тис. осіб), Львівській (253,9 тис. осіб), Київській (223,3 тис. осіб), Одеській (207,8 тис. осіб), Івано-Франківській (205,5 тис. осіб) областях. За часткою пенсіонерів у загальній чисельності сільського населення всі регіони значно випереджає Чернігівська область (39,6%); у Київській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській областях пенсіонери становлять понад третину сільського населення.

У січні 2015 р. середня пенсія сільських жителів становила 1269,88 грн, що на 515,69 грн, або на 28,9% менше, ніж у міських пенсіонерів. Різниця в розмірах виплат сільським і міським пенсіонерам формується не лише через нижчий рівень заробітної плати в сільському господарстві. Значною проблемою також є поширеність неформальної зайнятості серед сільського населення: у 2014 р. 43,4% зайнятого сільського населення мали неформальну зайнятість, тоді як серед міського населення рівень залучення до неформальної зайнятості становив 17,5%. Масштабна неформальна зайнятість у сільській місцевості пов’язана з веденням частково товарних особистих підсобних господарств (до зайнятих відносять осіб, які працювали в особистому селянському господарстві з метою ринкової реалізації виробленої продукції), а також поширеністю

самозайнятості, малих і мікропідприємств та сезонним характером діяльності аграрного сектора, що значно полегшує уникнення оформлення трудових відносин належним чином. Як наслідок значна частина працівників сільського господарства не охоплена загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і не може здобути необхідний страховий стаж.

У загальній структурі доходів сільського населення значну частку складають *державні соціальні допомоги*: сім'ям з дітьми; малозабезпеченим сім'ям; інвалідам з дитинства і дітям-інвалідам; особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам; компенсаційні виплати і допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; тимчасова державна допомога дітям; соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам; допомога на догляд; компенсація як фізичній особі, яка надає соціальні послуги; компенсаційна виплата особі, яка здійснює догляд за інвалідом I групи або особою, яка досягла 80 років; грошова компенсація замість санаторно-курортної путівки; компенсація вартості самостійного санаторно-курортного лікування; пільги на придбання твердого палива; пільга на придбання скрапленого газу; одноразова винагорода жінці, якій присвоєно почесне звання України "Мати-героїня"; одноразова матеріальна допомога особі, яка постраждала від торгівлі людьми; допомога на поховання.

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям – щомісячна допомога, яка надається малозабезпеченим сім'ям у грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї. Метою допомоги є забезпечення рівня життя найменш соціально захищеним сім'ям, не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги.

З січня 2016 р. рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум) для призначення допомоги відповідно до Закону України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" відносно прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення становить: для працездатних осіб – 21%, для дітей – 85%, для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів 100% відповідного прожиткового мінімуму.

З огляду на зазначене рівні забезпечення прожиткового мінімуму для призначення державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям з січня 2016 р. становитимуть:

- для працездатних осіб – 21% від прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів – 100%;
- для дітей – 85%.

Державна соціальна допомога сім'ям з дітьми – гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям надається у розмірі, що дорівнює різниці між рівнем забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом (гарантований мінімум):

– для працездатних осіб (21% прожиткового мінімуму для працездатних осіб) – 289,38 грн;

– для осіб, які втратили працездатність та інвалідів (100%) – 1074,00 грн;

– для дітей (85%): віком до шести років – 991,95 грн; від шести до 18 років – 1236,75 грн; від 18 до 23 років – 1171,30 грн.

Доплата до розміру допомоги:

– на кожну дитину віком від 0 до 13 років – 250 грн;

– на кожну дитину віком від 13 до 18 років – 500 грн.

У структурі доходів населення функціонують також інші грошові доходи – грошові надходження, які не згадувалися раніше. До них належать заощадження, позики та повернені домогосподарству борги – сума використаних в обстежуваному періоді готівкових заощаджень, та зменшення вкладів у банківських установах тощо. Також по цій статті враховуються позичені гроші та гроші, повернені домогосподарству.

Певний вплив на стан добробуту окремих категорій населення справляють натуральні надходження у вартісній оцінці, які містять різного роду соціальні пільги.

Соціальна пільга – повне або часткове звільнення певних категорій громадян від сплати за отримані послуги, при цьому розмір доходів цих громадян не враховується як критерій належності до пільгової категорії.

Соціальні пільги у вартісній оцінці становлять:

– пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива – сума грошових нарахувань відповідно до відсотків пільг на оплату окремих житлово-комунальних послуг різним категоріям населення (інвалідам, учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій, багатодітним сім'ям, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тощо) та сума нарахованих субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого (побутового) палива;

– пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку – частина вартості путівки на оздоровлення та відпочинок,

оплачена підприємством, організацією, органом соціального захисту тощо, сума пільг на оплату телефону та проїзд у міжміському транспорті окремих категорій населення та ін.

Варто зауважити, що за 2014–2016 рр. у системі державних соціальних пільг відбулися суттєві зміни шляхом скасування низки пільг, зменшення кількості отримувачів соціальних пільг унаслідок їх обмеження за сукупним доходом сім'ї, передачі низки пільгових зобов'язань держави на місцевий рівень та ін.

Зміни не стосувалися порядку надання пільг таким категоріям громадян:

- інвалідам війни;
- учасникам бойових дій;
- інвалідам армії;
- реабілітованим громадянам;
- ветеранам військової служби, органів внутрішніх справ, їх вдовам;
- учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС I та II категорій.

З урахуванням доходів сім'ї пільговика з 1 січня 2016 р. надаються пільги громадянам таких категорій:

- учасникам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”;

- особам, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною; вдовам (вдівцям) та батькам померлих (загиблих) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною;

- жертвам нацистських переслідувань;

- дітям війни;

- особам, звільненим зі служби за віком, хворобою або вислугою років працівникам міліції, особам начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, служби цивільного захисту;

- дітям (до досягнення повноліття) працівників міліції, осіб начальницького складу податкової міліції, рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, загиблих або померлих у зв'язку з виконанням службових обов'язків, а також непрацездатним членам сімей, які перебували на їх утриманні;

- особам, звільненим зі служби цивільного захисту, за віком, через хворобу або за вислугою років, а також тим, які стали інвалідами під час виконання службових обов'язків;

- батькам та членам сімей осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які загинули (померли), зникли безвісти під час виконання службових обов'язків;

– дружинам (чоловікам) та опікунам (на час опікунства) дітей померлих громадян з числа учасників ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС III категорії, смерть яких пов'язана з Чорнобильською катастрофою;

– сім'ям, які мають дитину-інваліда, інвалідність якої пов'язана з наслідками Чорнобильської катастрофи.

Пільги для цих категорій громадян надаються протягом шести місяців, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї пільговика в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу. З 1 січня 2016 р. розмір податкової соціальної пільги становить 1930 грн.

При визначенні права на отримання пільг до сукупного доходу сім'ї включаються нараховані:

- пенсія;
- заробітна плата;
- грошове забезпечення;
- стипендія;

– соціальна допомога (крім частини допомоги при народженні дитини, виплата якої здійснюється одноразово, частини допомоги при усиновленні дитини, виплата якої здійснюється одноразово, допомоги на поховання, одноразової допомоги, яка надається відповідно до законодавства або за рішеннями органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій незалежно від форми власності);

- доходи від підприємницької діяльності.

У цілому середні показники доходів порівнюються із встановленими в країні поточними стандартами малозабезпеченості та бідності. Такими стандартами є: межа малозабезпеченості, прожитковий мінімум, розмір доходу, який дає право на отримання допомоги.

Межа малозабезпеченості – це вартісна величина середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання найнеобхідніших продовольчих, непродовольчих товарів та отримання послуг на мінімальному рівні, встановленому чинним законодавством. Причому межу малозабезпеченості розраховують на основі нормативно-статистичного методу: набір продовольчих товарів визначають відповідно до соціальних норм споживання для осіб непрацездатного віку, а вартість непродовольчих товарів та послуг і вартість утримання житла – відповідно до фактичних витрат сімей з низькими доходами.

Мінімальний споживчий бюджет з початку 1990-х рр. розраховувався щорічно нормативним методом на основі системи споживчих кошків для 13 статево-вікових груп населення. Згідно зі ст. 46 Конституції України визнано, що всі види соціальних виплат та допомоги, які є основним дже-

релом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого чинним законодавством.

Прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору харчових продуктів, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Прожитковий мінімум визначається в розрахунку на місяць у середньому на душу населення і для основних соціально-демографічних груп населення. Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 затверджено набори відповідних товарів і послуг.

Величина державних соціальних гарантій (мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії, соціальних допомог тощо) визначається щороку відповідно до встановленого Законом України “Про Державний бюджет” розміру прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць.

З 1 січня 2016 р. встановлено розмір прожиткового мінімуму на одну особу у розрахунку на місяць 1330 грн, з 1 травня – 1399 грн, з 1 грудня – 1496 грн.

Прожитковий мінімум установлюється також для основних соціальних і демографічних груп:

- дітей віком до шести років: з 1 січня 2016 р. – 1167 грн, з 1 травня – 1228 грн, з 1 грудня – 1313 грн;*
- дітей віком від шести до 18 років: з 1 січня 2016 р. – 1455 грн, з 1 травня – 1531 грн, з 1 грудня – 1637 грн;*
- працездатних осіб: з 1 січня 2016 р. – 1378 грн, з 1 травня – 1450 грн, з 1 грудня – 1550 грн;*
- осіб, які втратили працездатність: з 1 січня 2016 р. – 1074 грн, з 1 травня – 1130 грн, з 1 грудня – 1208 грн.*

Установлені законом розміри прожиткового мінімуму для працездатних осіб дорівнюють розмірам мінімальної зарплати.

Такі види соціальних трансфертів, як пенсійне забезпечення, захист на випадок безробіття, тимчасової втрати працездатності, нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, ґрунтуються на страховому принципі. Інакше кажучи, громадяни можуть розраховувати на соціальний захист та відповідний рівень матеріального забезпечення лише в тому разі, коли вони протягом певного часу сплачували внески у Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Негативний вплив на ситуацію щодо соціального захисту від безробіття справляє введення на законодавчому рівні норми про відмову в наданні статусу безробітного членам особистих селянських домогосподарств, для яких робота у господарстві є основною. Це положення суттєво скоротило обсяги зареєстрованого сільського безробіття, з одного боку, та обмежило можливості отримання підтримки від держави в разі відсутності іншої роботи – з другого. У цілому несприятливі умови стосовно можливостей покращання власного матеріального добробуту призводять до поширення бідності серед сільського населення.

Бідність – складне соціально-економічне явище, вимір якого супроводжується низкою проблем, насамперед щодо критерію виміру бідності. В Україні прийнятий відносний критерій виміру бідності, за яким межа бідності встановлюється як 75% від медіани сукупних еквівалентних витрат. Еквівалентні витрати – це витрати на одного умовного дорослого, тобто еквівалентність виходить з того, що в домогосподарстві відбувається певна економія витрат на масштабі – деяка частка витрат здійснюється незалежно від розміру домогосподарства (на товари тривалого користування, житлово-комунальні послуги тощо). Таким чином, бідність вимірюється щодо витрат на умовного дорослого у домогосподарстві.

Частка населення, що має середньодушові доходи, нижчі за прожитковий мінімум, є показником *рівня бідності*.

Для визначення рівня монетарної бідності за абсолютним критерієм як межа бідності в національних дослідженнях часто використовують законодавчо встановлений розмір прожиткового мінімуму (1176 грн у 2014 р.). Частка населення із середньодушовими еквівалентними грошовими доходами нижче від прожиткового мінімуму становила в сільській місцевості 20,2%, (тобто кожен п'ятий перебував за межею бідності), у великих містах – 7,0%, у малих – 17,3%. Унаслідок істотно вищого рівня бідності сільські мешканці становили майже половину (48,6%) від загальної чисельності бідних за цим критерієм.

Якщо брати не грошові, а загальні доходи, які включають, зокрема, надходження з особистих підсобних господарств, ситуація дещо змінюється: частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами нижче від прожиткового мінімуму в сільській місцевості становить 9,3%, у великих містах – 5,8%, у малих містах – 11,9%. У цьому разі найвищим рівень бідності є у мешканців малих міст, у яких грошові доходи дещо вищі, ніж у селян, проте значно менші надходження від особистих підсобних господарств. Проте навіть за цим показником у структурі бідного населення частки сільського населення і мешканців малих міст майже однакові: близько 37%.

Для визначення рівня монетарної бідності за національним відносним критерієм як межі бідності береться 75% від медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат. За цим критерієм понад третина (34,1%)

сільського населення перебуває за межею бідності; у великих містах рівень бідності становить 15,9%, у малих – 26,9%. Відносний критерій враховує не лише номінальний рівень досягнутих показників сукупних витрат, а й диференціацію населення за рівнем цих витрат, тому рівень бідності за цим критерієм наочно демонструє дистанцію між сільським населенням і мешканцями великих міст за фактичним рівнем добробуту.

Дослідження свідчать, що сільське населення має набагато вищий рівень бідності і за іншими критеріями, зокрема за структурним критерієм (до бідних відносять членів домогосподарств, які витрачають на харчування 60% своїх доходів і більше), а також за ознаками депривації (позбавлення, тобто відсутності доступу до необхідних товарів, послуг). З цього можна зробити висновок, що для підвищення рівня добробуту сільського населення ключову роль має відігравати наближення умов життя селян до умов життя міського населення, зокрема розширення можливостей працевлаштування та вибору робочих місць, розвиток інфраструктури, прищеплення споживчої культури та здорового способу життя.

Високий рівень бідності на селі притаманний як переважно сільськогосподарським західним регіонам, так і індустріальним східним, тобто сільська бідність є загальноукраїнською проблемою, що потребує нагального розв'язання. Одним з напрямів вирішення цієї проблеми, поряд із забезпеченням селян належною оплатою праці, має стати розвиток соціальної інфраструктури (дороги, громадський транспорт, економічне та соціальне середовище).

Порівняно з показниками доходів та ресурсів обсяги і структура витрат більш повно відображають стан добробуту домогосподарств, оскільки характеризують не лише їх споживчий та фінансовий потенціал, а й рівень споживчої та економічної культури.

Витрати – це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, спрямованих ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески. Для всебічного аналізу використання ресурсів домогосподарств вивчаються грошові витрати, які відповідають вищеведеному визначенню, основна складова яких – споживчі витрати, а також обраховується зведений показник сукупних витрат.

Грошові витрати складаються із суми споживчих та неспоживчих грошових витрат, фактично сплачених домогосподарством, і не враховують вартість натуральних надходжень, безготівкові пільги та субсидії.

Споживчі грошові витрати – це грошові витрати домогосподарства на купівлю продуктів харчування, алкогольних та тютюнових виробів, товарів і послуг (одягу та взуття, оплату житла, води, газу, електроенергії й

інших видів палива; предметів домашнього вжитку, побутової техніки та поточного утримання житла; витрати на охорону здоров'я, транспорт, зв'язок, відпочинок, культуру, освіту тощо). На ці цілі включаються всі витрати домогосподарств незалежно від місця їх здійснення (у торговельній мережі, зі складу підприємства, організації, на ринку чи в окремих громадян), а також вартість куплених товарів та продуктів харчування для домашніх тварин-улюбленців (котів, собак, папуг тощо).

Споживчі грошові витрати групуються відповідно до міжнародної класифікації індивідуального споживання за цілями (COICOP–HBS), рекомендованої Євростатом, їх структура використовується, зокрема, при обчисленні індексу споживчих цін як вагових коефіцієнтів для відповідних груп товарів та послуг.

Неспоживчі грошові витрати включають поточні витрати, пов'язані з веденням особистого підсобного господарства (купівля насіння, добрив, сільськогосподарського реманенту, палива та мастильних матеріалів тощо), грошову допомогу родичам та іншим особам, витрати на купівлю нерухомості, будівництво та капітальний ремонт житла і господарських будівель, купівлю великої рогатої худоби, коней та багаторічних насаджень для особистого підсобного господарства, придбання акцій, сертифікатів, валюти, поповнення вкладів у банківських установах, аліменти, обов'язкові податки (крім прибуткового), збори та внески, а також інші грошові витрати, які не згадувалися раніше.

Сукупні витрати складаються із суми споживчих та неспоживчих сукупних витрат, включаючи фактично сплачені грошові витрати домогосподарства, вартість натуральних надходжень, суми пільг та безготівкових субсидій, а також вартість подарованих домогосподарством родичам та іншим особам продуктів харчування, отриманих з особистого підсобного господарства.

Споживчі сукупні витрати складаються з грошових витрат, а також вартості спожитих домогосподарством продовольчих товарів, отриманих з особистого підсобного господарства та в порядку самозаготівель або подарованих родичами та іншими особами, суми отриманих пільг та безготівкових субсидій на оплату житла, комунальних продуктів та послуг, суми пільг на оплату телефону, проїзду в транспорті, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату ліків, вітамінів, інших аптекарських товарів, медичних послуг (у тому числі стоматологічних послуг, проведення обстеження та отримання процедур, лікування в стаціонарі тощо).

Неспоживчі сукупні витрати складаються з грошових та негрошових витрат домогосподарства на допомогу родичам та іншим особам, витрат на купівлю нерухомості, капітальний ремонт, спорудження житла та господарських будівель, на купівлю великої рогатої худоби, коней та багаторічних насаджень для особистого підсобного господарства, на придбання акцій,

сертифікатів, валюти, вклади до банківських установ, аліментів, податків (крім прибуткового), зборів, внесків та інших грошових платежів, використаних заощаджень, позик та повернутих домогосподарством боргів.

Сукупні витрати сільських домогосподарств у 2014 р. становили в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство 3759,49 грн, що менше від аналогічного показника малих міст на 63,47 грн, великих міст – на 680,79 грн. При обчисленні сукупних витрат у середньому на одну особу (тобто з урахуванням середнього еквівалентного розміру домогосподарств) різниця стає ще більшою: 1732,48 грн. порівняно з 1846,84 грн у малих містах та 2145,06 грн у великих містах.

Розрив за поселенською ознакою між показниками сукупних витрат істотно більший, ніж за показниками сукупних ресурсів, оскільки сільські домогосподарства найменше використовують власні ресурси. Сукупні витрати сільських домогосподарств становлять лише 84,4% від суми їх сукупних ресурсів, тоді як у малих містах домогосподарства витрачають 89,4%, у великих містах – 91,7% своїх сукупних ресурсів. Така “заощадливість” сільських домогосподарств сама по собі може вважатися свідченням нижчого рівня добробуту, зокрема меншої впевненості в надійності й стабільності своїх доходів та занижених потребах.

Крім меншого розміру сукупних витрат, сільські домогосподарства меншу їх частину спрямовують на власне споживання: 88,9% порівняно з 90,5% у малих містах та 94,1% у великих містах. Причому вища частка неспоживчих сукупних витрат сільських домогосподарств пояснюється не лише необхідністю витрат на ведення особистого підсобного господарства (що у великих містах практично відсутні), а й більшими обсягами допомоги родичам та іншим особам, яка надається не лише натуральними продуктами власного виробництва, а й грошима.

У 2014 р. одне сільське домогосподарство щомісяця передавало в середньому 155,66 грн грошової допомоги родичам та іншим особам, тоді як по міських домогосподарствах аналогічний показник становив 112,06 грн. Вочевидь нерівноцінний обмін допомогами між сільськими й міськими домогосподарствами пов'язаний з впливом сільської молоді до міст на навчання та обмеженими можливостями зайнятості, і свідчить про намагання батьків, які залишилися жити в селі, підтримувати своїх дорослих дітей – городян, у тому числі за рахунок обмеження власного споживання.

До новітніх особливостей формування неспоживчих витрат сільських домогосподарств слід віднести стабільність витрат на капітальний ремонт та будівництво житла, купівлю акцій, валюти, вклади до банків. У 2014 р. на такі цілі одне сільське домогосподарство щомісяця витрачало в середньому 158,67 грн, тоді як домогосподарства в малих містах – 143,35, у великих містах –

лише 101,53 грн. У 2013 р. ці суми становили 160,40 грн у сільських домогосподарств, 161,10 грн у малих містах та 176,10 грн – у великих містах, тобто у 2014 р. в умовах розгортання кризи, зокрема девальвації гривні і банкрутства низки банків, міські домогосподарства різко скоротили свою інвестиційну активність, натомість сільське населення майже не зреагувало на це. Така поведінкова відмінність частково може бути пов'язана з інфраструктурним чинником (більша віддаленість сільського населення від фінансових ринків, нижчий рівень обізнаності тощо) та меншою залежністю витрат сільських домогосподарств від зростання цін на продукти харчування (завдяки продукції особистого підсобного господарства) і житлово-комунальні послуги (зокрема через відсутність значної кількості таких послуг). Проте очевидно також, що сільські домогосподарства навіть під час кризи налаштовані робити заощадження, в тому числі за рахунок обмеження поточного власного споживання.

У структурі споживчих витрат частка витрат на непродовольчі товари майже не вирізняється за поселенською ознакою (22,3% у сільських домогосподарств, 21,9% у малих містах і 21% – у великих), але існують дуже істотні відмінності у споживанні продовольчих товарів та послуг. Сільські домогосподарства значно більше витрачають на продовольчі товари (58,2% усіх споживчих сукупних витрат, тоді як у малих містах – 55,5%, у великих – 53%), і, відповідно, менше – на послуги (8,4% від усіх споживчих сукупних витрат, у малих містах – 13,1%, у великих – 20,1%).

Найбільшою є різниця за часткою сукупних витрат на житлово-комунальні послуги (у півтора раза менша порівняно з малими містами і вдвічі – з великими), відпочинок і культуру (вдвічі менша порівняно з малими містами і втричі – з великими) та на ресторани й готелі (у півтора раза менша порівняно з малими містами і майже втричі – з великими). Причому в сільських домогосподарствах частка витрат на послуги не демонструє такої чіткої прямої залежності від рівня загальних доходів, як по міських домогосподарствах.

Істотні відмінності в структурі споживчих витрат свідчать не лише про нерозвинутість інфраструктури у сільській місцевості та меншу доступність послуг для сільського населення, а й загалом про нижчий рівень добробуту сільських домогосподарств, адже вища частка витрат на продовольчі товари сама по собі вважається ознакою невисокого рівня статків. Важливо також зауважити, що в сільських домогосподарствах близько третини сукупних витрат на харчування забезпечує продукція особистого підсобного господарства, без якої рівні їх споживання та сукупних витрат могли бути ще нижчими.

Державне регулювання оплати праці передбачає індексацію грошових доходів відповідно до рівня цін та компенсацію втрати частки заробітної плати через затримку її виплати.

Відповідно до Закону України “Про індексацію грошових доходів населення” і Постанови Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1078 затверджено Порядок проведення індексації грошових доходів громадян, згідно з яким підвищення грошових доходів громадян у зв’язку з індексацією здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому офіційно опубліковано індекс споживчих цін, що обчислюється з наростаючим підсумком (з березня 2003 р.) у разі, коли він перевищив величину порога індексації – 101%.

Індексації підлягають грошові доходи, а саме: пенсії; стипендії; оплата праці (грошове забезпечення); суми виплат, що здійснюються відповідно до законодавства про загальнообов’язкове державне соціальне страхування; суми компенсації шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров’я, а також суми, що виплачуються особам, які мають право на компенсацію шкоди в разі втрати годувальника.

Життєвий рівень населення знижується також через несвоєчасну виплату заробітної плати. Відповідно до Положення про порядок компенсації працівникам втрати частини заробітної плати у зв’язку з порушенням термінів її виплати (Постанова Кабінету Міністрів України від 20 грудня 1997 р. № 1427) дія його поширюється на підприємства, установи та організації всіх форм власності й господарювання та застосовується в усіх випадках порушення встановлених термінів виплати заробітної плати, у тому числі з вини власника або уповноваженого ним органу (особи).

Компенсація працівникам втрати частини заробітної плати у зв’язку з порушенням термінів її виплати провадиться в разі затримки більше ніж на один календарний місяць виплати заробітної плати, нарахованої працівникові за період роботи, починаючи з 1 січня 1998 р., якщо індекс цін на споживчі товари і тарифів на послуги за цей період зріс більш як на 1%.

Незважаючи на дуже низький розмір заробітної плати, сільськогосподарські підприємства допускають затримку з її виплати. Упродовж 2014 р. сума заборгованості з виплати заробітної плати зросла майже в півтора рази і досягла на 1 січня 2015 р. 18,7 млн грн. Порівняно з іншими видами економічної діяльності суми і масштаби заборгованості в сільському господарстві не такі великі (загалом по економіці заборгованість зросла в 3,2 рази, досягнувши 2,4 млрд грн на 1 січня 2015 р.), і майже 60% заборгованості припадає на підприємства-банкрути (загалом по економіці 83,4% заборгованості зосереджено на економічно активних підприємствах). Проте враховуючи, що в 2014 р. сільське господарство було чи не єдиним видом економічної діяльності, де обсяги виробництва та валової доданої вартості зросли, збільшення заборгованості з виплати заробітної плати на сільськогосподарських підприємствах (у тому числі через банкрутство роботодавців) свідчить про нестабільне становище працівників цього сектора.

Сільське господарство залишається однією з найважливіших галузей економіки України. Тому особливого значення набуває його розвиток, важливим фактором якого є матеріальне стимулювання працівників сільськогосподарських підприємств. Вирішення проблем матеріального стимулювання аграріїв потребує комплексного підходу і життя відповідних заходів як на державному рівні, так і на рівні конкретного сільськогосподарського підприємства.

Зниження рівня реальних доходів населення України та його розширення вимагає від державних органів влади забезпечення адекватних державних соціальних стандартів та соціальних гарантій як необхідної умови вдосконалення соціального захисту сільського населення.

Соціальний захист населення – це система заходів, які захищають будь-якого громадянина чи жителя країни від економічної та соціальної деградації внаслідок безробіття, втрати чи суттєвого зменшення доходу, хвороби, народження дитини, виробничої травми або професійної хвороби, інвалідності, старості, втрати годувальника. Крім того, до заходів соціального захисту відносять надання медичних послуг та допомогу сім'ям з малими дітьми і багатодітним сім'ям.

Відповідно до ст. 25 Декларації прав людини сучасна правова держава повинна гарантувати право на такий рівень життя, що враховує забезпечення людей їжею, одягом, житлом, медичним обслуговування, яке необхідне для підтримки здоров'я, а також на соціальне забезпечення.

Соціальне забезпечення – система матеріального забезпечення та обслуговування громадян у разі повної або часткової втрати працездатності, настання старості, а також членів сімей, які втратили годувальника.

Особливістю соціального забезпечення є адресна спрямованість. Основними видами соціального забезпечення населення є:

- пенсійне забезпечення;
- соціальне страхування;
- пільги ветеранам війни та праці, ветеранам військової служби й органів внутрішніх справ;
- допомога сім'ям з дітьми;
- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- пенсії військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ;
- утримання непрацездатних у будинках для літніх людей та інвалідів.

Соціальна захищеність громадян поєднує, по-перше, надання всім громадянам рівних можливостей забезпечувати своєю працею гідний рівень життя; по-друге, державну підтримку непрацездатних і соціально незахищених громадян.

Система соціального захисту передбачатиме:

- становлення допустимих параметрів життя (розмір прожиткового фізіологічного і соціального мінімуму, мінімальної пенсії, соціальної допомоги);
- захист населення від зростання цін і товарного дефіциту для гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму громадянам;
- вирішення проблем безробіття і забезпечення ефективної зайнятості, перепідготовки кадрів;
- пенсійне забезпечення (людей похилого віку, інвалідів, сімей, що втратили годувальника);
- утримання дитячих будинків, інтернатів, будинків для людей похилого віку тощо;
- соціальні трансферти (допомога з безробіття, одноразові або щомісячні виплати на дітей, з материнства, з хвороби та інших причин, житлові субсидії тощо);
- соціальне обслуговування (надання соціальних послуг окремим категоріям громадян та ін.);
- надання необхідної медичної допомоги тощо.

Побутові і фінансові пільги різного виду найменш захищеним категоріям населення надаються у вигляді соціальної допомоги.

Соціальні допомоги – це щомісячні грошові виплати із спеціальних державних фондів у встановлених законом випадках непрацездатним особам, які не працюють і не мають права на трудові пенсії та інші види грошового забезпечення (крім сімейних допомог). Вони, як правило, надаються у формі: грошовій, натуральній, надомного обслуговування, медичної реабілітації інвалідів, соціально-педагогічної реабілітації дітей-інвалідів.

Соціальна допомога поділяється на такі основні види:

- державну допомогу сім'ям з дітьми;
- субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива;
- щомісячну грошову допомогу малозабезпеченим сім'ям;
- державну допомогу дітям-інвалідам та інвалідам з дитинства;
- допомогу на поховання.

Серед грошових соціальних трансфертів важливе значення для сільських домогосподарств мають сімейні та дитячі допомоги, адже рівень народжуваності в сільській місцевості традиційно вищий, ніж у містах.

Законом України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” передбачалося:

- сімейні допомоги, допомогу у зв’язку з вагітністю та пологами – надається всім жінкам (у тому числі неповнолітнім), які не застраховані в системі загальнообов’язкового державного соціального страхування; розмір допомоги дорівнює 100% від середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги по безробіттю тощо) жінки, але не менше 25% від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму для працездатної особи із розрахунку на місяць;
- допомога при народженні дитини – надається одному з батьків дитини (опікуну), який постійно проживає разом з дитиною; призначається у розмірі 41280 грн, виплата допомоги здійснюється одноразово у сумі 10320 грн, решта суми допомоги виплачується протягом наступних 36 місяців рівними частинами (860 грн, допомога до досягнення дитиною трирічного віку – 130 грн);
- допомога при усиновленні дитини – надається особі, яка є громадянином України, постійно проживає на її території та усиновила дитину з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування (якщо усиновлювачами є подружжя – один з них на їх розсуд); надається в розмірі, встановленому для виплати допомоги при народженні дитини;
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, надається особам, призначеним в установленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, які позбавлені батьківського піклування; надається в розмірі, що становить два прожиткових мінімуми для дитини відповідного віку (до шести років – 2334 грн; від шести до 18 років – 2910 грн);
- допомога на дітей одиноким матерям – надається одиноким матерям (які не перебувають у шлюбі), одиноким усиновлювачам, якщо у свідоцтві про народження дитини (рішенні про усиновлення дитини) відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку органом державної реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновлювача) дитини (до шести років (від 350,10 до 583,50 грн); від шести до 18 років (від 436,50 до 727,50 грн); від 18 до 23 років (від 413,40 до 689,00 грн).

Право на цей вид допомоги мають також мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або соціальну пенсію. Допомога призначається на кожную дитину віком до 18 років (якщо діти навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних, а також вищих навчальних закладах I-IV рівнів акредитації, – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років), надається в розмірі, що дорівнює різниці між 100% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім’ї в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців.

Право на державну соціальну допомогу мають інваліди з дитинства I і II групи, непрацюючі інваліди з дитинства III групи, а також діти-інваліди віком до 16 років. Державну соціальну допомогу призначають у таких розмірах:

- інвалідам з дитинства I групи – 100% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- інвалідам з дитинства II групи – 70% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- непрацюючим інвалідам з дитинства III групи – 50% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність;
- на дітей-інвалідів віком до 16 років – 70% прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Інвалідам з дитинства, які мають одночасно право на державну соціальну допомогу і пенсію, призначають державну соціальну допомогу або пенсію інвалідам з дитинства за їхнім вибором. Державну соціальну допомогу або пенсію інвалідам з дитинства, яких визнано недієздатними, а також на дітей-інвалідів призначають за вибором їхніх батьків, усиновителів, опікуна або піклувальника.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України “Про надання щомісячної грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним” допомогу тим, хто доглядає психічно хворих, надають у розмірі одного неоподаткованого мінімуму доходу громадян, якщо середньомісячний сукупний дохід сім’ї є нижчим від прожиткового мінімуму для сім’ї.

Адресна соціальна допомога спрямована на підтримку найменш забезпечених груп населення. Особливістю цієї допомоги є те, що для її призначення обчислюють сукупний сімейний дохід, і якщо він виявляється нижчим за визначену межу, то сім’я може розраховувати на отримання допомоги.

Закон України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям” надає право на державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям, які постійно проживають на території України. Малозабезпеченою вважається сім’я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід, нижчий від прожиткового мінімуму для сім’ї (останній визначається як сума прожиткових мінімумів залежно від складу сім’ї). Розмір державної соціальної допомоги визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім’ї та її середньомісячним сукупним доходом, але цей розмір не може бути більшим 75% від прожиткового мінімуму для сім’ї. Розмір державної соціальної допомоги визначається з урахуванням рів-

ня забезпечення прожиткового мінімуму, який затверджується одночасно з прийняттям закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

З огляду на істотно нижчий рівень грошових та загальних доходів сільських домогосподарств вони частіше звертаються за державною соціальною допомогою. У 2014 р. 346,2 тис. малозабезпечених сімей, яким було призначено допомогу, проживали в сільській місцевості (61,4% загальної кількості сімей – одержувачів допомоги). Понад 60% цих сімей мали у своєму складі 4 і більше осіб, тобто це були сім'ї з двома і більше дітей, у тому числі 40% – багатодітні (троє і більше дітей). Загалом діти віком до 18 років становили понад 60% мешканців сільських сімей, які отримували допомогу як малозабезпечені. Середній розмір державної соціальної допомоги в сільських сімей становив 2131,88 грн на місяць, що на третину більше, ніж у міських сімей. Більший розмір допомоги з малозабезпеченості пов'язаний з тим, що сільські домогосподарства порівняно з міськими мають більше дітей у своєму складі і нижчий рівень грошових доходів.

Відповідно до ст. 3 Закону України “Про державну допомогу сім'ям з дітьми” існують такі види державної допомоги:

- допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;
- допомога при народженні дитини;
- допомога при усиновленні дитини;
- допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- допомога на дітей самотнім матерям.

Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам – матеріальне забезпечення інвалідів з дитинства та дітей-інвалідів за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальна захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму

Державною соціальною допомогою інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам передбачено такі види допомог:

- допомога інвалідам з дитинства I групи;
- допомога інвалідам з дитинства II групи;
- допомога інвалідам з дитинства III групи;
- допомога на дітей-інвалідів віком до 18 років;
- надбавка на догляд за інвалідом з дитинства підгрупи А I групи;
- надбавка на догляд за інвалідом з дитинства підгрупи Б I групи;
- допомога самотнім інвалідам з дитинства II і III груп, які за висновком ЛКК закладу охорони здоров'я потребують постійного стороннього догляду;
- надбавка на догляд за дитиною-інвалідом віком до шести років;
- надбавка на догляд за дитиною-інвалідом віком від шести до 18 років.

Щомісячна грошова допомога особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, становить 1378 грн.

Державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам – щомісячна державна допомога, що надається у грошовій формі особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам

Державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам включає:

- допомогу інвалідам I групи;
- допомогу жінкам, яким присвоєно звання “Мати-героїня”;
- допомогу інвалідам II групи;
- допомогу інвалідам III групи;
- допомогу священнослужителям, церковнослужителям;
- допомогу особам, які досягли віку, що дає право на призначення допомоги;
- допомогу на догляд самотнім малозабезпеченим особам, які за висновком ЛКК закладу охорони здоров’я потребують постійного стороннього догляду (крім інвалідів I групи) ;
- допомогу на догляд малозабезпеченим інвалідам підгрупи А I групи;
- допомогу на догляд малозабезпеченим інвалідам підгрупи Б I групи.

Тимчасова державна допомога дітям – це допомога дітям віком до 18 років., батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме (дорівнює 30% від прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку: до шести років – 350,10 грн; від шести до 18 років – 436,50 грн).

Тимчасова допомога призначається, коли:

- рішення суду про стягнення аліментів з одного з батьків не виконується у зв’язку з ухиленням від сплати аліментів або відсутністю у боржника коштів та іншого майна, на які за законом може бути звернено стягнення;
- стосовно одного з батьків здійснюється кримінальне провадження або він перебуває на примусовому лікуванні, в місцях позбавлення волі, якого визнано в установленому порядку недієздатним, а також перебуває на строковій військовій службі;
- місце проживання (перебування) одного з батьків не встановлено.

Державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, включає:

- грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім’ях за принципом “гроші ходять за дитиною”;

- *видатки на сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за батьків-вихователів і прийомних батьків.*

Соціальна допомога на дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування надається в розмірі, що дорівнює різниці між двома прожитковими мінімумами для дитини відповідного віку та розміром призначених пенсії, аліментів, стипендії, державної допомоги на дітей віком:

- до шести років – 2334 грн;
- від шести до 18 років – 2910 грн;
- від 18 до 23 років – 2756 грн.

Соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошове забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам призначається в грошовій формі батькам-вихователям на кожну дитину-вихованця і прийомним батькам на кожну прийомну дитину.

Призначення соціальної допомоги та грошового забезпечення здійснюється з моменту влаштування дитини у дитячий будинок сімейного типу або прийомну сім'ю включно до дня досягнення дитиною 18-річного віку, а в разі навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, за денною формою у вищих навчальних закладах I–IV рівня акредитації та професійно-технічних навчальних закладах – до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів.

Допомога на догляд – щомісячна грошова допомога особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, надається відповідно до ст. 5 Закону України “Про психіатричну допомогу”.

Допомога на догляд надається дієздатній особі, яка зареєстрована або постійно проживає на одній житловій площі з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, і здійснює догляд за ним.

В останні роки визначились основні види послуг, які надаються одиноким особам службою соціальної допомоги вдома залежно від ступеня рухомої активності, зокрема: забезпечення хлібом та іншими харчовими продуктами, доставка води, заготівля палива (вугілля, дров тощо) на день, прибирання житлової кімнати та місць постійного користування (коридор, кухня), приготування їжі, прання білизни, низки санітарно-гігієнічних послуг, доставка ліків.

Крім того, надаються послуги, що мають *разовий або посезонний* характер: забезпечення паливом на сезон (8 год на рік), допомога в забезпеченні зерном (4 год на рік), заготівля овочів на зиму (2 год на рік), допомога в проведенні ремонту житла (1 раз на рік побілка кімнати, 2 рази – кухні) – від 4 до 6 год на рік.

Організація соціальної допомоги відбувається шляхом:

- *аналізу стану надання встановлених законодавством пільг непрацездатним громадянам, вжиття відповідних заходів щодо їх забезпечення;*
- *координації діяльності підприємств, господарств та установ з виконання комплексних програм;*
- *виявлення необхідності оформлення документів та організація надомного обслуговування одиноких та осіб, які самотньо проживають, що згідно з медичним висновком потребують цього;*
- *сприяння громадським, релігійним організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у наданні соціальної допомоги малозабезпеченим;*
- *обліку потреб у наданні допомоги (види, кількість, термін);*
- *внесення пропозицій до районного управління з питань влаштування до будинків-інтернатів, медичних обстежень, виділення санаторно-курортних путівок, протезування та ін.;*
- *проведення роз'яснювальної роботи в трудових колективах та за місцем проживання.*

Житлово-комунальна субсидія – це зниження щомісячної плати за житлово-комунальні послуги сім'ям у разі, якщо нарахована плата за житло та комунальні послуги в межах норм споживання перевищує встановлений Кабінетом Міністрів України відсоток їхнього сімейного сукупного доходу.

Шляхом надання адресної грошової (безготівкової) допомоги малозабезпеченим сім'ям держава сплачує за рахунок бюджетних коштів житлово-комунальні послуги, а також отримання скрапленого газу, твердого палива.

Першою в Україні програмою адресної соціальної допомоги були житлові субсидії, впроваджені в 1995 р. Право на отримання субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг (далі – субсидія) поширюється на осіб, які проживають:

- у державному та громадському житловому фонді, включаючи гуртожитки, на оплату за користування житлом;
- у приватизованому житловому фонді та фонді житлово-будівельних (житлових) кооперативів – на оплату за утримання житла;
- у житловому фонді незалежно від форм власності – на оплату за комунальні послуги (водо-, тепло- і газопостачання, вивезення побутового сміття та рідких нечистот), придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Законом України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” визначено, що малозабезпеченою є така сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї. Прикладом можуть бути сім'ї, до складу яких входять особи, які доглядають за дітьми (час догляду за якими

зараховується до трудового стажу), особи, які мають трьох і більше дітей віком до 16 років і зайняті доглядом за ними; особи, зареєстровані в державній службі зайнятості як безробітні; студенти денних відділень вищих та професійно-технічних закладів та ін.

Крім державних соціальних допомог, додаткові види допомоги населенню всіх вищезазначених та інших категорій можуть запроваджувати та встановлювати місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян, родичів та інших осіб.

Окремим видом соціальних допомог є недержавні допомоги, які найчастіше включають:

1) допомогу грошима – гроші, отримані в подарунок від родичів, знайомих, інших осіб;

2) допомогу від родичів та інших осіб продовольчими товарами у вартісній оцінці, яка здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Вирішення сучасних соціальних проблем передбачає розробку системи державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій.

На базі державних соціальних стандартів, які встановлюються чинним законодавством, визначаються рівні основних державних гарантій. Законом України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” визначені основні цілі встановлення соціальних стандартів і нормативів, зокрема:

- механізм реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України;*
- пріоритети державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсах для їх реалізації;*
- розміри видатків Державного бюджету України та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.*

На основі соціальних стандартів визначаються розміри основних соціальних гарантій: законодавчо встановлені мінімальні розміри заробітної плати та пенсії за віком, неоподаткований мінімум доходів громадян, розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат, які забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму.

Соціальні гарантії – це законодавчо закріплені норми, які стосуються вирішення конкретних питань щодо соціального забезпечення населення, які визначаються:

- у грошовій формі, зокрема законодавчо визначені розміри мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії за віком, інші види соціальної допомоги та стипендії;
- у формі безоплатного отримання послуг – освіта, медичне обслуговування тощо;
- у формі дотацій, що спрямовуються на зниження цін і тарифів на продовольчі та непродовольчі товари, а також на послуги масового попиту.

Одним із видів соціального забезпечення є надання пільг, переваг, гарантій і компенсацій, що являють собою правові засоби забезпечення реалізації особою своїх прав, передбачених Конституцією України та іншими законами держави. Ці правові засоби спрямовані передусім на захист громадян, більш повну, ґрунтовну реалізацію ними трудових, майнових, соціальних, особистих та інших прав.

Система соціальних гарантій містить таку категорію, як “соціальні пільги”. За змістом ця категорія справляє значний вплив на регулювання життєвого рівня населення, зокрема малозабезпечених категорій громадян. Залежно від категорій отримувачів соціальні пільги поділяють на такі види: пільги, переваги (привілеї), гарантії, компенсації та привілеї.

Пільга – це передбачене законодавством повне або часткове звільнення певних категорій громадян (за ознакою віку, статі, посади, заслуг, місця проживання тощо) від дотримання встановлених законом загальних вимог і правил, виконання певних обов’язків.

Перевага (привілей) – це передбачене законодавством виняткове, особливе право окремої групи осіб з конкретної категорії громадян на звільнення від дотримання чи виконання загальних вимог, правил, обов’язків.

Гарантії – це передбачені законодавством умови, засоби та заходи, спрямовані на забезпечення й охорону прав та інтересів громадян у галузі трудових, житлових, земельних, кредитно-фінансових та інших відносин.

Компенсації – це передбачене законодавством фінансове або майнове (натуральне) відшкодування громадянину зазнаних ним витрат або втрат (у зв’язку з виконанням трудових обов’язків, переїздом на роботу в іншу місцевість, використанням власного транспортного засобу при виконанні службових обов’язків, втратою житла і майна внаслідок техногенних або природних катастроф тощо).

Відповідно до ст. 25 Декларації прав людини сучасна правова держава повинна гарантувати право на такий рівень життя, що враховує забезпечення людей їжею, одягом, житлом, медичним обслуговуванням, яке необхідне для підтримки здоров’я, а також на соціальне забезпечення, в тому числі й пенсійне. Проте в Україні це не здійснюється не на належному рівні.

Зазначена проблема також істотно ускладнює доступ сільського населення до послуг державної служби зайнятості, зокрема отримання допомоги по безробіттю чи проходження професійного навчання. Згідно із Законом України “Про зайнятість населення” статусу безробітного може набути:

- 1) особа працездатного віку до призначення пенсії (зокрема на пільгових умовах або за вислугу років), яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів, готова та здатна приступити до роботи;*
- 2) інвалід, який не досяг встановленого ст. 26 Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” пенсійного віку та отримує пенсію по інвалідності або соціальну допомогу відповідно до законів України “Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам” та “Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”;*
- 3) особа, молодша 16-річного віку, яка працювала і була звільнена у зв’язку із змінами в організації виробництва і праці, зокрема припиненням або перепрофілюванням підприємств, установ та організацій, скороченням чисельності (штату) працівників.*

Для зареєстрованих безробітних Закон України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” передбачає такі види матеріального забезпечення та соціальних послуг:

- допомогу по безробіттю, в тому числі її одноразову виплату для організації безробітним підприємницької діяльності;
- допомогу на поховання у разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні;
- професійну підготовку або перепідготовку, підвищення кваліфікації у професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у тому числі в навчальних закладах державної служби зайнятості, на підприємствах, в установах, організаціях;
- професійну орієнтацію;
- пошук підходящої роботи та сприяння у працевлаштуванні, в тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних;
- інформаційні та консультаційні послуги, пов’язані з працевлаштуванням.

Право на матеріальне забезпечення та соціальні послуги мають застраховані особи, а також молодь, яка закінчила або припинила навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і яка потребує сприяння в працевлаштуванні на перше робоче місце в разі реєстрації в установленому порядку відповідних осіб як безробітних.

Працюючі пенсіонери та інші категорії громадян у разі звернення до державної служби зайнятості мають право на соціальні послуги щодо пошуку

роботи, яка відповідає їхнім запитам, перенавчання та підвищення кваліфікації, а також на інформаційні та консультаційні послуги.

Право на допомогу по безробіттю залежно від страхового стажу мають застраховані особи, визнані в установленому порядку безробітними, страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, становить не менше ніж шість місяців за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Застраховані особи з меншим стажем або звільнені з останнього місяця роботи з певних підстав (через систематичне невиконання своїх трудових обов'язків, прогул, появу на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння, вчинення за місцем роботи розкрадання майна власника тощо), а також молодь, яка закінчила або припинила навчання чи звільнилася із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і яка потребує сприяння в працевлаштуванні на перше робоче місце, в разі реєстрації в установленому порядку відповідних осіб як безробітних мають право на допомогу по безробіттю в мінімальному розмірі.

Для першої категорії зареєстрованих безробітних розмір допомоги по безробіттю визначається з урахуванням заробітної плати, тривалості страхового стажу (але не менше ніж мінімальний розмір допомоги по безробіттю, встановлений для цієї категорії осіб):

- страховий стаж до двох років – 50% заробітку;
- страховий стаж від двох до шести років – 55% заробітку;
- страховий стаж від шести до 10 років – 60% заробітку;
- страховий стаж понад 10 років – 70% заробітку.

Допомога по безробіттю виплачується залежно від тривалості безробіття у відсотках до визначеного розміру:

- перші 90 календарних днів – 100%;
- протягом наступних 90 календарних днів – 80%;
- у подальшому – 70%.

Для застрахованих осіб, яким допомога по безробіттю призначається залежно від страхового стажу, мінімальний розмір допомоги встановлюється у відсотках до прожиткового мінімуму для працездатних осіб (з 1 грудня 2013 р. – 76,9%, з 1 вересня 2014 р. – 80%, тобто 974,40 грн), для решти – як фіксована грошова величина (544 грн, не змінювалася з 1 грудня 2011 р.).

Допомога по безробіттю виплачується з 8-го дня після реєстрації застрахованої особи в установленому порядку в державній службі зайнятості. Особам, які звільнилися з останнього місяця роботи за власним бажанням без поважних причин, виплата допомоги по безробіттю починається з 91-го календарного дня. Допомога по безробіттю не може перевищувати чотирикратного розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого законом. Загальна тривалість виплати допомоги по безробіттю не може пере-

вищувати 360 календарних днів протягом двох років, для осіб передпенсійного віку (за 2 роки до настання права на пенсію) – 720 календарних днів.

Відповідно до ч. 3 ст. 6 Закону України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” члени особистого селянського та фермерського господарства, якщо вони не є найманими працівниками, мають право на забезпечення згідно із цим Законом за умови сплати страхових внесків. Оскільки Закон України “Про особисте селянське господарство” передбачає для членів особистих селянських господарств участь у державному соціальному страхуванні на добровільних засадах (тобто воно не є обов’язковим), внески вони зазвичай не сплачують.

Порядком реєстрації, перереєстрації та ведення обліку громадян, які шукають роботу, і безробітних (затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2013 р. № 198), передбачено, що для реєстрації безробітними члени особистого селянського господарства, для яких така робота була основною (крім осіб, які закінчили або припинили навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, звільнилися із строкової військової або альтернативної (невійськової) служби і вперше приймаються на роботу та звернулися для реєстрації до центру зайнятості протягом шести місяців з дня закінчення або припинення навчання чи звільнення із служби), мають подати довідку про припинення ведення особистого селянського господарства або вихід з такого господарства, видану сільською, селищною або міською радою за місцезнаходженням земельної ділянки. При цьому ведення особистого селянського господарства вважається основною роботою для члена такого господарства за умови, що протягом 12 місяців, які передували дню звернення до центру зайнятості, він провадив лише таку діяльність чи одночасно перебував у трудових відносинах або був зайнятим менше від шести місяців.

Обмежені можливості зайнятості по найму на сільському ринку праці, добровільність участі в державному соціальному страхуванні, а отже, несплата страхових внесків поряд з фактичною неможливістю вийти зі складу особистого селянського господарства без зміни місця проживання істотно ускладнюють отримання офіційного статусу безробітних для сільських мешканців.

Навіть з огляду на це на кінець 2014 р. чисельність зареєстрованих безробітних, які мешкають у сільській місцевості, становила 207,2 тис. осіб, у міській – 305 тис. осіб, тобто сільські мешканці становили 40,5% від загальної чисельності зареєстрованих безробітних.

Порівняно з чисельністю безробітних за методологією Міжнародної організації праці (особи, які одночасно відповідають трьом основним умовам: не мали роботи, прибуткового заняття; шукали роботу або намагались організувати власну справу впродовж останніх чотирьох тижнів; були готові приступити до роботи впродовж двох найближчих тижнів) у 2014 р. серед-

ня чисельність сільських зареєстрованих безробітних становила 31,5%, тоді як для міських безробітних аналогічне співвідношення становило 22,1%. Це свідчить про більш широкі можливості міського населення працевлаштуватися самостійно, без допомоги державної служби зайнятості, а, можливо, і про меншу зацікавленість міських безробітних в одержанні допомоги по безробіттю через її низький розмір.

У процесі життєвої та суспільно-трудової діяльності у людини виникає необхідність у задоволенні фізичних, духовних та соціальних потреб за рахунок предметів споживання та послуг. Під “споживанням” у широкому розумінні мається на увазі споживання матеріальних благ та послуг.

Споживання має різні форми і може виступати як природне біологічне, фізичне, духовне, економічне та соціальне явище.

Категорія “споживання” характеризується рівнем споживання, який відображає її якісну та кількісну характеристику. Аналіз споживання матеріальних благ різними соціальними категоріями населення потребує використання такої групи показників:

- *обсяги споживання основних продуктів харчування (обсяг, структура, калорійність харчових продуктів, раціональність харчування, вміст у продуктах вітамінів, амінокислот тощо);*
- *рівень задоволення потреб у товарах масового споживання (одяг, взуття, предмети культурно-побутового призначення, гігієни, санітарії, косметики та товари тривалого вжитку).*

Виходячи з об’єктивних, мінімально необхідних потреб, що забезпечують просте відтворення людини, а також враховуючи її статево-вікову групу, визначають норми споживання, зокрема:

- мінімальні норми споживання – норми, що відокремлюють межу ризику, за якою настають надзвичайно шкідливі наслідки для здоров’я людини;
- оптимальні норми споживання – добовий асортимент харчових продуктів для дітей та дорослих, обмежений як кількісно, так і в якісно порівняно з нормами фізіологічних потреб;
- раціональні норми споживання – норми, за яких забезпечується надходження до організму необхідних поживних речовин.

Частка споживання населенням матеріальних благ більш як на 80% формується за рахунок продовольства і товарів, які виготовляються із сільсько-господарської сировини.

За останні роки через постійне зростання цін на харчові продукти та зниження купівельної спроможності населення виникла ситуація, коли населення стало менше купувати не тільки непродовольчі товари та отримувати послуг, а й споживати окремі продукти харчування, що може позначитися на

біологічних параметрах людей, завдати шкоди їхньому здоров'ю; низька купівельна спроможність сільського населення створює приховану форму “перевиробництва” окремих видів сільськогосподарських продуктів. Для того щоб якось вижити в умовах продовольчої кризи, населення змушене витратити майже всі свої доходи на придбання продуктів харчування. Унаслідок цього рівень споживання продуктів харчування населенням різко знизився.

Важливим напрямом немонетарного дослідження рівня життя є показники середньодушового споживання продуктів харчування, оскільки вони дають змогу проаналізувати не лише кількісну забезпеченість, а і якість харчування. Програмою обстеження умов життя домогосподарств до спожитих продуктів харчування віднесено продукти, які були у звітному періоді куплені, отримані з особистого підсобного господарства, від самозаготівель (на полюванні, рибалці, у лісі тощо), а також у подарунок та з інших джерел. Крім показників середньодушового споживання в натуральних одиницях виміру (кг, шт. за місяць), у цій програмі наводяться також показники енергетичної цінності і вмісту поживних речовин у середньодобовому раціоні однієї особи: енергетична цінність (кКал); білки (г); жири (г); вуглеводи (г).

Аналіз натуральних середньодушових показників споживання продуктів харчування засвідчує, що основу раціону сільських домогосподарств України становлять переважно продукти, які вони самостійно виробляють в особистих селянських господарствах. Порівняно з городянами сільські мешканці значно більше споживають картоплі та овочів, причому 83,3% спожитої картоплі і 59,7% овочів вирощено у власному господарстві. Обсяги споживання м'яса і м'ясопродуктів, яєць, фруктів та ягід істотно відстають від показників міських домогосподарств, але й за цими видами продуктів частка власного виробництва досягає більше від третини (по яйцях – 69,1%). Отже, можна припустити, що в разі відсутності чи менших обсягів виробництва в особистих селянських господарствах споживання сільським населенням цих видів продуктів може ще більше скоротитися.

Аналіз структури харчування за 2014 р. свідчить, що в домогосподарствах сільської місцевості споживання хліба і хлібопродуктів на 2,4 кг, молока і сиру – на 1,6 кг, овочів, включаючи картоплю, – на 3,8 кг більше, ніж у домогосподарствах міських поселень.

За більшістю груп харчових продуктів рівень реального споживання нижчий від нормативного. Так, фактичне споживання фруктів, ягід, горіхів, винограду в сільських домогосподарствах становить лише 33,4% від нормативу, м'яса – 52,2%, молока та молочних продуктів – 47%, яєць та яйцепродуктів – 75%. Лише рівень споживання хліба та хлібопродуктів, картоплі та картоплепродуктів перевищує нормативи відповідно на 26,2 та 29,9%. Загалом для України характерне надмірне споживання хліба та хлібопродуктів, картоплі та

картоплепродуктів і постійний дефіцит у споживанні овочів, фруктів, молока, риби та м'яса.

Найгірша ситуація щодо відповідності реального споживання нормативному спостерігається в сільських домогосподарствах з дітьми, де раціон складається переважно з картоплі (фактичне споживання перевищує нормативне на 10%), картоплепродуктів, хліба та хлібопродуктів, а вживання м'яса, риби, молока, овочів та фруктів суттєво відрізняється від нормативних значень. Так, фруктів споживається лише 30% від норми, м'яса – половину від необхідної кількості.

Споживання основних продуктів харчування населенням України має певну регіональну специфіку, яка залежить від природно-кліматичних умов окремих регіонів. Так, найбільше риби споживають у Черкаській, Київській, Одеській і Херсонській областях (близько 16 кг на особу за рік), де добре розвинуте рибальство, вдвічі менше – у західних регіонах (Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Хмельницькій), у яких вилов риби не перевищує 1% від загального обсягу по країні.

За споживанням м'яса серед регіонів такої суттєвої диференціації не спостерігається. На загальному фоні помітно вирізняються Київська та Івано-Франківська області (68,5 та 43,6 кг на особу проти 54,1 кг у середньому по країні). Безумовним лідером у споживанні овочів та баштанних культур є Полтавська область, де традиційно їх вирощують (189,5 кг на особу проти 163,2 кг у середньому по країні), найменше ж овочів споживають в Івано-Франківській області (131,8 кг на особу).

У цілому українцям притаманна висока калорійність харчового раціону, що зумовлено традиційними уподобаннями. В 2014 р. енергетична цінність добового раціону сільських домогосподарств дорівнювала 4395 кКал на особу, що на 259 од. більше порівняно із середньоукраїнським рівнем. При цьому добовий раціон включав 95 г білків, 147 г жирів та 457 г вуглеводів.

Найбільш калорійним харчовим продуктом є м'ясо та м'ясопродукти. Однак фонд його споживання по Україні в 2014 р. зменшився у 1,5 раза порівняно з 1990 р. Споживання м'яса та м'ясопродуктів однією особою за 2014 р. знизилось у 1,3 раза проти 1990 р. Аналіз споживання цього продукту по регіонах України свідчить, що у 2014 р. найбільший фонд споживання був у Київській (315,7 тис. т), Донецькій (257,1 тис. т), Дніпропетровській (200,3 тис. т) та Харківській (153,8 тис. т) областях, найменший – у Чернівецькій (40,8 тис. т) області, що майже у 8 разів менше, ніж у Київській області.

Найбільш цінним продуктом харчування є молоко. Фонд його споживання по Україні за останні 20 років, а також споживання молока та молокопродуктів (у перерахунку на молоко на одну особу за рік) знизилися вдвічі. Це пояснюється тим, що скорочення поголів'я худоби в господарствах населен-

ня мало наслідком не лише збільшення частки витрат сільських домогосподарств на купівлю молока та молокопродуктів, а й зменшення обсягів його споживання.

Найбільший фонд споживання молока та молочних продуктів за 2014 р. у Київській (1042,2 тис. т), Донецькій (864,6 тис. т), Харківській (648,7 тис. т), Дніпропетровській (675 тис. т), Львівській (627,8 тис. т) областях, найменший – у Кіровоградській (205,2 тис. т) та Херсонській (225,8 тис. т).

Високий рівень споживання молока та молокопродуктів (у перерахунку на молоко на одну особу за рік) спостерігався в Чернівецькій (249,6 кг), Чернігівській (243,6 кг), Закарпатській (247,7 кг), Львівській (247,4 кг) областях, низький – у Луганській (190,6 кг) та Запорізькій (194,6 кг).

У раціоні харчування населення значне місце займають курячі яйця. Протягом останніх років багато птахофабрик припинили існування або скоротили обсяг виробництва яєць. Тому фонд споживання яєць зменшився в 2014 р. на 5,6% порівняно з 1990 р., а споживання яєць на одну особу за рік зросло в 1,3 раза. Найбільший фонд споживання був у Київській (1636 млн шт.), Донецькій (1322,1 млн шт.), Дніпропетровській (1067,5 млн шт.), Львівській (754,8 млн шт.), низький – у Чернівецькій (280,4 млн шт.), Волинській (300,1 млн шт.) та Чернігівській (306,5 млн шт.) областях.

Високим рівень споживання яєць на одну особу за рік був у Київській (355 шт.), Полтавській (333 шт.), Донецькій (327 шт.), Вінницькій (317 шт.) та Хмельницькій (315 шт.), низьким – у Закарпатській (280 шт.) та Івано-Франківській (283 шт.) областях.

Основою харчування кожної людини є хліб. Хліб і хлібопродукти – практично єдиний виняток, коли сільські домогосподарства споживають значно більші обсяги продукту не власного виробництва, а куповані. У середньому за місяць одна особа у сільській місцевості споживає 10,6 кг хліба, тоді як у великих містах – 7,6 кг, у малих – 9 кг. Раніше вищі показники споживання хліба пояснювалися тим, що в сільській місцевості частина купленого хліба згодовується худобі та птиці, проте за сучасних цін на хліб це стає дедалі менш поширеним явищем. Скоріше високі показники споживання хліба, який все ж залишається одним з найдоступніших видів продуктів, є відображенням вищого ризику бідності сільського населення.

Фонд споживання хлібних продуктів у 2014 р. знизився у 1,6 раза порівняно з 1990 р. Споживання хлібних продуктів на одну особу за рік скоротилося на 23,1% порівняно з 1990 р. Аналіз тенденцій фонду споживання цього продукту по регіонах свідчить, що найбільший фонд споживання був у Донецькій (487,4 тис. т), Київській (396,1 тис. т), Дніпропетровській (320,6 тис. т), Харківській (278,9 тис. т) областях, найменший – у Кіровоградській (107,5 тис. т) та Чернівецькій (105,8 тис. т).

Найбільшим було споживання хлібних продуктів на одну особу за 2014 р. у Волинській і Закарпатській (по 122,4 кг), Черкаській (123,5 кг), Херсонській (122,4 кг) областях, найнижчим – у Київській (86 кг) та Дніпропетровській (97,6 кг).

Важливе значення в харчуванні населення має картопля, фонд споживання якої в 2014 р. зменшився на 10,9% порівняно з 1990 р. Споживання картоплі на одну особу за 2014 р. знизилося на 10,9% порівняно з 1990 р. Найбільший фонд споживання був у Київській (573,4 тис. т), Донецькій 493,3 тис. т), Львівській (442,9 тис. т), Дніпропетровській (393,2 тис. т) областях, найменший – у Чернівецькій (134,7 тис. т) та Миколаївській (137,4 тис. т).

Найбільшим було споживання картоплі на одну особу за 2014 р. в Сумській (191,4 кг), Івано-Франківській (183,1 кг), Волинській (181,2 кг), Житомирській (177,3 кг) областях, найнижчим – у Запорізькій (91,9 кг) та Миколаївській (92 кг).

Фонд споживання овочів та баштанних продовольчих культур збільшився у 1,3 раза в 2014 р. порівняно 1990 р. Їх споживання на одну особу за 2014 р. зросло у 1,6 раза проти 1990 р. Аналіз споживання цих продуктів по регіонах свідчить, що найбільший фонд споживання був у Київській (630,9 тис. т), Донецькій (687,2 тис. т), Дніпропетровській (593,2 тис. т), Харківській (460,2 тис. т) областях, найменший – у Чернівецькій (156,3 тис. т) та Волинській (158,5 тис. т).

Найбільшим було споживання овочів та баштанних продовольчих культур на одну особу за 2014 р. в Полтавській (189,5 кг), Миколаївській (188 кг), Херсонській (185,3 кг), Дніпропетровській (180,6 кг), Запорізькій (174,8 кг) областях, найнижчим – у Івано-Франківській (131,8 кг) та Хмельницькій (138,4 кг).

Цінними продуктами харчування є плоди і ягоди. Фонд споживання плодів, ягід і винограду зменшився в 2014 р. на 8,6% порівняно 1990 р. Їх споживання на одну особу за 2014 р. зросло на 10,3% проти 1990 р. Аналіз фонду споживання цих продуктів по регіонах свідчить, що найбільшим він був у Київській (324,6 тис. т), Донецькій (237,6 тис. т), Дніпропетровській (194 тис. т), Харківській (142,5 тис. т) областях, найнижчий – у Тернопільській (44,5 тис. т) та Чернігівській (44,7 тис. т).

Найбільшим споживання плодів, ягід і винограду на одну особу за 2014 р. було в Київській (70,5 кг), Дніпропетровській (59,1 кг), Одеській (58 кг), Донецькій (55 кг) областях, найнижчим – у Луганській (38,8 кг) та Рівненській (40,6 кг).

Риба та рибні продукти містять незамінні жирні кислоти, білки, а також різноманітні вітаміни та мінеральні речовини. Фонд споживання цих продуктів зменшився в 1,4 раза порівняно з 1990 р. Їх споживання на одну особу за 2014 р. зменшилося на 47,1% порівняно з 1990 р.

Аналіз споживання зазначених продуктів по регіонах свідчить, що найбільший фонд споживання був у Київській (66,9 тис. т), Донецькій (50,2 тис. т), Дніпропетровській (38,8 тис. т), Одеській (37,7 тис. т) областях, найменший – у Чернівецькій (8,1 тис. т) та Кіровоградській (9,7 тис. т).

Найбільшим споживання риби та рибних продуктів на одну особу за 2014 р. було в Одеській (15,7 кг), Київській (14,5 кг), Житомирській (13,1 кг), Херсонській (12,7 кг) областях, найменшим – у Тернопільській (7,7 кг) та Івано-Франківській (8,2 кг).

Фонд споживання цукру у 2014 р. зменшився на 39,9% проти 1990 р. Споживання цукру на одну особу за 2014 р. скоротилося на 27,4% проти 1990 р. Аналіз фонду споживання цього продукту по регіонах показав, що найбільшим він був у Донецькій (152,1 тис. т), Київській (136,8 тис. т), Дніпропетровській (114,3 тис. т), Львівській (96,7 тис. т), Харківській (98,2 тис. т) областях, найменшим – у Чернівецькій (32,7 тис. т) та Кіровоградській (39 тис. т).

Найбільшим споживання цукру на одну особу за 2014 р. було в Черкаській (45,6 кг), Волинській (40,8 кг), Херсонській (41 кг) та Кіровоградській (39,6 кг) областях, найменшим – у Тернопільській (31 кг) та Дніпропетровській (34,8 кг).

Серед основних видів харчування велику увагу приділяють олії, яка має велике біологічне значення. Фонд споживання олії у 2014 р. зменшився на 6,6% порівняно з 1990 р., а її споживання на одну особу – на 12,9%. Аналіз споживання цього продукту по регіонах свідчить, що найбільший фонд споживання був у Київській (61,7 тис. т), Донецькій (56,6 тис. т), Дніпропетровській (43,7 тис. т), Львівській (34,5 тис. т) областях, найнижчий – у Чернівецькій (11,9 тис. т) та Кіровоградській (12,2 тис. т).

Найбільшим споживання олії на одну особу за 2010 р. було в Черкаській (15 кг), Миколаївській (14,4 кг), Вінницькій (13,6 кг) та Одеській (14,1 кг) областях, найменшим – у Сумській (11,5 кг) та Рівненській (11,6 кг).

Аналіз споживання основних продуктів харчування більшості сільських жителів свідчить, що порівняно з раціональною нормою споживання такий раціон низький за якістю, не збалансований за білками та вітамінами. Це насамперед залежить від матеріального добробуту сімей, асортименту продуктів, які виробляються в особистому селянському господарстві, тощо. У зв'язку із цим раціон має дефіцит мікроелементів та комплексу вітамінів.

Велика частина сільського населення, зокрема люди похилого віку, багатодітні сім'ї, безробітні (із статусом прихованого безробіття) перебувають у скрутному матеріальному становищі. Такі малозабезпечені соціальні верстви змушені обмежувати свій раціон харчування.

Зменшення фондів споживання основних харчових продуктів загострило продовольчу проблему в Україні. Зменшення частки вітчизняних продо-

вольчих товарів на ринку, скорочення пропозиції аграрної продукції, зростання цін на промислову продукцію, що споживається в сільському господарстві, а також підвищення попиту на аграрну сировину на світових ринках спровокувало підвищення ринкових цін.

Продовольчу проблему в Україні можна розв'язати за рахунок не тільки збільшення власного виробництва сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів, а й імпорту. У зв'язку із зменшенням їх власного виробництва в Україні зріс імпорт зерна, борошна, цукру, овочів і фруктів, м'яса і м'ясопродуктів, молочних продуктів та інших видів продовольчої продукції. Низка товарів, які раніше були недоступними для українського споживача, з'явилася на внутрішньому продовольчому ринку (оливкова олія, ананаси, банани, лимони, апельсини та ін.). Однак їх імпорт далеко не компенсує великих втрат продовольства, яких зазнала Україна протягом останніх років. Крім того, навіть збільшення обсягів імпорту не може задовольнити потреби України в продовольстві. Тому вона повинна розвивати власний продовольчий комплекс з тим, щоб збільшити власний продовольчий фонд до розмірів, які б могли повністю забезпечити країну власними продуктами харчування. Але поки що існує зворотна тенденція.

Крім показників споживання продуктів харчування, важливу немонетарну характеристику рівня життя становлять показники забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування. Вибіркове опитування щодо наявності в домогосподарствах товарів тривалого користування є тематичним модулем обстеження умов життя в них, проводиться один раз на два роки. У розрахунках за результатами опитування беруться до уваги фактична наявність цих товарів незалежно від терміну експлуатації, джерел надходження (куплені, подаровані тощо) і стану (враховуються як справні, так і тимчасово несправні товари, які перебувають у поточному ремонті або мають бути здані в ремонт). Не належать до наявних лише несправні товари, які не підлягають ремонту, або домогосподарство не планує цього робити.

Незважаючи на поступове зменшення, розрив за рівнем забезпеченості товарами тривалого користування міських і сільських домогосподарств залишається дуже великим. Виняток становлять дві невеликі групи товарів. Перша – найбільш необхідні й давно поширені товари, такі як холодильник, кольоровий телевізор та електропраска, які є в наявності у 94–98% домогосподарств незалежно від місця проживання. Друга – товари, які об'єктивно більш необхідні в сільській місцевості, ніж у містах (морозильники, велосипеди, супутникові антени), по яких рівень забезпеченості у сільських домогосподарств в 2–3 рази перевищує аналогічні показники міських домогосподарств.

Серед усіх товарів можна окремо виділити товари тривалого використання, які становлять велику частку в структурі непродовольчих товарів. Їх

купають нечасто, оскільки вони мають високу вартість і розраховані на тривале користування.

Найбільше відставання сільських домогосподарств залишається за рівнем забезпеченості комп'ютерною технікою: персональний комп'ютер мають лише 19,5%, ноутбук – 11,3%, тоді як у великих містах – відповідно 49 і 35,3%, у малих – 37,9 і 24% домогосподарств. Поряд з гіршим розвитком загальної інфраструктури, низька забезпеченість комп'ютерною технікою становить серйозну перешкоду для залучення сільського населення до інформаційно-комунікативних технологій.

За рівнем забезпеченості автомобілями різниці між сільськими та міськими домогосподарствами майже немає (близько 22%), але в сільських домогосподарствах набагато частіше трапляються старі авто (60,3% використовуються домогосподарством понад 10 років, тоді як у великих містах – відповідно 41,5%, у малих містах – 44,9%), і автомобілі, що були в користуванні (49,4%, тоді як у великих містах – 36%, у малих містах – 45,1%).

Аналіз доходів, витрат та споживання сільських домогосподарств засвідчує, що сільське населення порівняно з міським має істотно вищі ризики бідності незалежно від критеріїв виміру. Характерно, що більшість товарів тривалого користування була придбана на початку економічних реформ та інфляційних процесів, тобто населення таким чином намагалося зберегти кошти або раціонально використати свої заощадження.

Останнім часом значно скоротилася мережа закладів і підприємств, які надають сільському населенню соціально-побутові та культурні послуги. Сільському населенню платні послуги, зокрема комунально-побутові, надають сільські ради, сільськогосподарські підприємства, спеціально створені організації та приватні особи. Так, вугіллям і дровами населення в основному забезпечують сільські ради або сільськогосподарські підприємства, скрапленням газом – спеціально створені організації, оранку городів здійснюють сільськогосподарські підприємства та приватні особи, різноманітні роботи – переважно приватні особи. Однак у зв'язку з низькими доходами та платоспроможністю сільського населення обсяг платних послуг продовжує суттєво скорочуватися.

Крім того, надання платних послуг стримується через значне зниження реальних доходів сільських жителів. Фактичний рівень надання цих послуг порівняно з нормативом становить лише 1%.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення поняття “добробут населення”.
2. Якими показниками визначається добробут населення?
3. Назвіть основні джерела формування сукупного доходу жителів села.
4. Які особисті доходи вважаються трудовими?
5. Назвіть складові витрат сукупного доходу.
6. Наведіть визначення поняття “заробітна плата”.
7. Яка різниця між основною та додатковою заробітною платою?
8. Чим відрізняється реальна заробітна плата від номінальної?
9. Що розуміють під поняттям “реальні доходи”?
10. Сформулюйте визначення поняття “соціальний захист” населення.
11. Перерахуйте основні елементи соціального захисту населення на сучасному етапі.
12. Які існують види соціального страхування?
13. Назвіть основні види пенсій.
14. Які особи мають право на трудову пенсію?
15. Який існує механізм призначення пенсій у разі втрати годувальника?
16. Які пільги мають ветерани праці?
17. Назвіть основні види пільг ветеранам війни.
18. Що таке соціальна допомога і яким категоріям населення вона надається?
19. Перерахуйте основні форми соціальної допомоги.
20. Якими є державна допомога сім'ям з дітьми та джерела їх фінансування?
21. Організація адресної допомоги.
22. Що таке межа малозабезпеченості (прожитковий мінімум)?
23. Який набір продуктів включає мінімальний споживчий кошик?
24. Які існують види прожиткового мінімуму?
25. Що характеризують “соціальні пільги”?
26. Що таке платні послуги?
27. Що таке оптимальна структура споживання?
28. Для чого потрібна житлова субсидія та який порядок її призначення?
29. Які існують види житлових субсидій?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Адресная социальная поддержка населения : Уровень местного самоуправления / под ред. А. С. Пузанова. – М. : Фонд “Ин-т экономики города”, 1998. – 104 с.
2. Адресная социальная помощь : теория, практика, эксперимент / под ред. Н. М. Римашевской. – М. : [б. и], 1999. – 124 с.
3. Аналитическая справка “О социально-экономическом положении бездомных” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // www.gibakov.spb.ru/publ/bomz-analit.htm
4. *Байгереев М. С.* Бедность и политика адресной социальной помощи малоимущим семьям / М. С. Байгереев // Человек и труд. – 2001. – № 1. – С. 42–47.
5. *Балян А. В.* Стан та перспективи розвитку особистих підсобних господарств Закарпаття / А. В. Балян, Г. В. Спаский // Економіка АПК. – 2000. – № 7. – С. 15–18.
6. Бідність в Україні : методика та практика аналізу / Нац. акад. наук України, Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України. – К. : [б. в.], 2008.
7. *Бойко М. Д.* Право соціального забезпечення України : навч. посіб. / М. Д. Бойко. – К. : Атіка, 2006. – 193 с.
8. *Болотіна Н. В.* Право соціального захисту України : навч. посіб. / Н. В. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 615 с.
9. *Бондарчук К. П.* Соціальний захист та пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств в Україні / К. П. Бондарчук // Україна : аспекти праці. – 2015. – № 1. – С. 28–33.
10. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. / відп. за вип. І. І. Осипова. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – 380 с.
11. Витрати і ресурси домогосподарств України у III кварталі 2015 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). – К. : Держслужба статистики України, 2016. – 153 с.
12. *Гнибіденко І. Ф.* Соціально-економічні проблеми зайнятості та соціального захисту населення в аграрному секторі економіки України / І. Ф. Гнибіденко. – К. : Соцінформ, 2002. – 327 с.
13. *Горелова Н. А.* Политика доходов и качество жизни населения / Н. А. Горелова. – СПб. : [б. и.], 2003. – 319 с.

14. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів [Електронний ресурс] : затверджено наказом Мінпраці від 17 черв. 2002 р. № 293 відповідно до Постанови Каб. Міністрів України від 17 трав. 2002 р. № 643. – Режим доступу : [http:// rada.gov.ua](http://rada.gov.ua)

15. Деякі питання визначення сукупного доходу сім'ї для окремих видів соціальної допомоги : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 берез. 2009 р. № 198 // Уряд. кур'єр. – 2009. – 17 берез. – № 47. – С. 6.

16. Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 трав. 2008 р. № 530. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>

17. Допомога малозабезпеченим сім'ям та інвалідам // Уряд. кур'єр. – 2009. – 20 січ. – № 8. – С. 5.

18. Європейська соціальна хартія // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 43. – Ст. 418.

19. Зміни в пенсійному забезпеченні з 1 січня 2016 року [Електронний ресурс] // Управління соціального страхування і пенсійного забезпечення апарату ФПУ. – Режим доступу : <http://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialne-strakhuvannya-i-pensijne-zabezpechennya/9385-zmini-v-pensijnomu-zabezpechenni-z-1-sichnya-2016-roku>

20. Інноваційні моделі соціальних послуг: проекти Українського фонду соціальних інвестицій / за ред. Н. В. Кабаченко. – К. : ЗАТ “ВІПОЛ”, 2006. – 320 с.

21. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України [Електронний ресурс] . – Режим доступу : <http://www.idss.org.ua>

22. Історія економічних вчень : навч. посіб. / за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Екон. думка, 2007. – 233 с.

23. Когатько Ю. Л. Бідність сільського населення України / Ю. Л. Когатько // Демографія та соц. економіка. – 2015. – № 1. – С. 32–43.

24. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. / Н. С. Власенко, Е. М. Лібанова, О. В. Макарова та ін. ; Фонд народонаселення ООН ; Ін-т демографії та соц. дослідж. ; Держ. ком. статистики України; Укр. центр соц. реформ. – К. : [б. в.], 2006. – 138 с.

25. Конвенція МОП № 121 “Про допомогу у випадках виробничого травматизму”, “Міжнародне законодавство про охорону праці”, Конвенції та рекомендації МОП. – К. : [б. в.], 1997.

26. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi](http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi)

27. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. : Просвіта, 1996. – 80 с.

28. Концепція (основи) державної безпеки України // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 10. – Ст. 85.
29. Концепція реформування системи соціальних послуг, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13 квіт. 2007 р. № 178-р України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>
30. Концепція соціального забезпечення населення України (1993 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>
31. *Кочемировська О.* Регулювання зайнятості сільського населення в умовах реформування аграрного сектору України [Електронний ресурс] : Аналіт. зап. / О. Кочемировська ; Нац. ін-т стратег. дослідж. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1107/>
32. *Кощев А. А.* Рынок и социальная защита населения / А. А. Кощев, Т. А. Крицук, С. Я. Украинаец. – К. : УкрНИИТИ, 1991. – 68 с.
33. *Кравченко М. В.* Особливості соціального захисту громадян, які потребують сторонньої допомоги / М. В. Кравченко // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2008. – Вип. 16–17.
34. *Кравченко М. В.* Розробка моделей організації управління соціальним захистом населення: національний та зарубіжний досвід : навч. посіб. / М. В. Кравченко, О. М. Петроє. – К. : Асоц. міст України, 2007. – 250 с.
35. *Лавріненко О. В.* Право соціального забезпечення України : у 2 ч. / О. В. Лавріненко. – Донецьк : ВЕБЕР, 2007. – Ч. 1. – 560 с.
36. *Лібанова Е.* Бідність: визначення, критерії і показники / Е. Лібанова // Україна : аспекти праці. – № 7. – С. 4–10.
37. *Лібанова Е.* Рівень життя населення, його складові та індикатори / Е. Лібанова, О. Палій // Ринок праці та соціальний захист. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 494 с.
38. Людський розвиток в Україні : трансформація рівня життя та регіональні диспропорції : кол. моногр. : у 2 т. / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. – 436 с.
39. Людський розвиток регіонів України : аналіз та прогноз : кол. моногр. / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. – 328 с.
40. *Мандибура В. О.* Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В. О. Мандибура. – К. : Парламент. вид-во, 1998. – 256 с.
41. Матеріальний добробут сільських жителів / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : Ін-т аграр. економіки УААН, 2002. – 369 с.
42. Международный опыт организации программ адресной социальной помощи / [А. Л. Александрова, Дж. Л. Галлагер, М. И. Либоракина, К. Г. Чагин]. – М. : ФЭГ, 2001. – 138 с. – (Серия “Соц. политика”).

43. *Надточій Б.* Пенсія в Україні : Коментар до Закону України “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” / Б. Надточій, Л. Демчук. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 510 с.

44. Національна система загальнообов’язкового державного соціального страхування : сучасні проблеми та стратегія розвитку / Е. М. Лібанова, В. М. Новіков, О. В. Макарова та ін. ; відп. ред. Е. М. Лібанова. – К. : Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2006. – 179 с.

45. Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2014 року) : стат. зб. / відп. за вип. І. І. Осипова. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – 158 с.

46. *Невзоров Б. О.* Загальна характеристика статево-вікового складу населення України на 1 січня 2015 року [Електронний ресурс] / Б. О. Невзоров. – Режим доступу : http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2015/dem_zag_0115.pdf

47. *Новиков В.* Модель актуальних розрахунків обов’язкового соціального страхування / В. Новиков // Економіка України. – 1996. – № 1. – С. 62–68.

48. Основи законодавства України про охорону здоров’я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801 // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

49. Основи соціальних знань : навч. посіб. / за заг. ред. Ю. О. Шклярського. – Миколаїв : КВІТ, 2008. – 440 с.

50. *Петроє О. М.* Соціальний діалог у державному управлінні : Європейський досвід та українські реалії : монографія / О. М. Петроє. – К. : НАДУ, 2012. – 304 с.

51. Подолання бідності – справа захисту прав людини [Електронний ресурс] // Форум представництва ООН в Україні та Міжнародного центру толерантності, присвячений Міжнародному Дню захисту прав людини. Київ, 12 груд. 2006 р. – Режим доступу : <http://www.inp.org.ua/ua/news/2006-12-12-2/>

52. *Полякова С. В.* Бідність населення за споживанням : нові виміри / С. В. Полякова, Т. В. Новосільська // Демографія та соц. економіка. – 2015. – № 1. – С. 22–31.

53. Порядок проведення індексації грошових доходів громадян [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 17 лип. 2003 р. № 1078. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>

54. Праця України у 2014 році : стат. зб. / Держстат України. – К. : ТОВ Вид-во “Консультант”, 2015. – 282 с.

55. *Привалов Ю.* Пенсійна реформа в Україні : тенденції та перспективи / Ю. Привалов, Ю. Саєнко, Ю. Сапелкін. – К. : ПЦ “Фоліант”, 2005. – 218 с.

56. Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи та сферу зайнятості населення : Закон України від 25 груд. 2008 р. № 799-VI // Уряд. кур'єр. – 2009. – 13 січ. (№ 3). – С. 5.

57. Про внесення змін до Закону України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям” : Закон України від 24 груд. 2015 р. № 911-VIII // Уряд. кур'єр. – 2009. – 10 січ. (№ 2).

58. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовт. 2000 р. № 2017-II // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 48. – Ст. 409.

59. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21 листоп. 1992 р. № 2811-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 35. – Ст. 290.

60. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 491.

61. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям інвалідам : Закон України від 16 листоп. 2000 р. № 21098-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 1. – Ст. 2.

62. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 1 черв. 2000 р. № 1788-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 35. – Ст. 290.

63. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1058-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 49–51. – Ст. 376.

64. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 2 берез. 2000 р. № 1533-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 22. – Ст. 171.

65. Про зайнятість населення : Закон України від 1 берез. 1991 р. № 803-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 14. – Ст. 170.

66. Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення : Закон України від 12 груд. 1991 р. № 1972-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 11. – Ст. 152.

67. Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 15 груд. 1999 р. № 1573 // Уряд. кур'єр. – 1999. – 17 груд. (№ 237).

68. Про індексацію грошових доходів населення : Закон України від 3 лип. 1991 р. № 1282-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991, № 42. – Ст. 551.

69. Про межу малозабезпеченості : Закон України від 4 жовт. 1994 р. № 190/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 42. – Ст. 382.

70. Про мінімальний розмір допомоги по безробіттю [Електронний ресурс] : Постанова правління Фонду загальнообов'язк. держ. соц. страхування

України на випадок безробіття від 12 квіт. 2012 р. № 327. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0715-12>

71. Про мінімальний споживчий бюджет : Закон України від 3 лип. 1991 р. № 1284-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 42. – Ст. 553.

72. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280 // Уряд. кур'єр. – 1997. – № 107. – С. 11–20.

73. Про надання щомісячної грошової допомоги малозабезпеченій особі, яка проживає разом з інвалідом I чи II групи внаслідок психічного розладу, який за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за ним [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 2 серп. 2000 р. № 1192. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>

74. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листоп. 2015 р. № 848-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 12. – Ст. 165.

75. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України від 9 лип. 2003 р. № 1057-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 47–48. – Ст. 372.

76. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України від 21 берез. 1991 р. № 875-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 21. – Ст. 252.

77. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16 груд. 1993 р. № 3721-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 4. – Ст. 18.

78. Про охорону дитинства : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2402 // Офіц. вісн. України. – № 22. – Ст. 981.

79. Про пенсійне забезпечення : Закон України від 5 листоп. 1991 р. № 1788-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 3. – Ст. 10.

80. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 9 квіт. 1992 р. № 2262-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 29. – Ст. 399.

81. Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни : Закон України від 6 берез. 2004 р. № 1603-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 347.

82. Про порядок справляння збору на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття [Електронний ресурс] : Наказ М-ва праці та соц. політики України від 3 жовт. 1997 р. № 4. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>

83. Про прожитковий мінімум : Закон України від 15 лип. 1999 р. № 966-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.

84. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1489-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 19. – Ст. 143.

85. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України від 21 берез. 1991 р. № 875-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 2–3. – Ст. 36.
86. Про соціальний захист дітей війни : Закон України від 18 листоп. 2004 р. № 2195-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 94.
87. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 15. – Ст. 190.
88. Про соціальні послуги : Закон України від 9 черв. 2003 р. № 966-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
89. Про соціальну роботу з дітьми та молоддю : Закон України від 21 черв. 2001 р. № 2491 // Офіц. вісн. України. – 2001. – Ст. 1293.
90. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовт. 1993 р. № 3551-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 45. – Ст. 425.
91. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28 лют. 1991 р. № 796-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 16. – Ст. 200.
92. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17.
93. Про статус суддів : Закон України від 17 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 8. – Ст. 56.
94. Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне страхування від нещасних випадків на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності : Закон України від 22 лют. 2001 р. № 2272-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 17. – Ст. 80.
95. Рівень життя населення України / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України ; за ред. Л. М. Черенько. – К. : ТОВ Вид-во “Консультант”, 2006. – 428 с.
96. *Скуратівський В.* Соціальна політика / В. Скуратівський, О. Палій, Е. Лібанова. – К. : Вид-во УАДУ, 2003. – 265 с.
97. Соціальна захищеність населення України / О. Ф. Новікова, О. Г. Осауленко, І. В. Калачова та ін. – Донецьк ; К. : ІЕП НАН України, Держкомстат України, 2001. – 360 с.
98. Соціальний захист населення України : монографія / авт. кол. : І. Ф. Гнибіденко, М. В. Кравченко, О. Ф. Новікова та ін. ; за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2009. – 184 с.
99. Соціальний захист населення України : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – 124 с.
100. Соціальні індикатори рівня життя населення : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – 204 с.

101. Соціальні послуги в Україні : сьогодення та перспективи / Т. Семигіна, К. Міщенко, Т. Кіча та ін. – К. : ВК “Зірка”, 2007. – 52 с.
102. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. – К. : Держ. ком. статистики України, 2015. – 79 с.
103. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2015 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. – К. : Держслужба статистики України, 2016. – 87 с.
104. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.
105. Управління соціальним і гуманітарним розвитком : навч. посіб. : у 2 т. / В. П. Трощинський, В. А. Скуратівський, П. К. Ситнік та ін. – К. : НАДУ, 2008. – Т. 1. – 456 с.
106. Управління трудовим потенціалом : навч. посіб. / [В. С. Васильченко, А. М. Гриненко, О. А. Грішнова, Л. П. Керб]. – К. : КНЕУ, 2005. – 403 с.
107. Шклярський Ю. О. Правові основи соціального захисту населення та конституційні гарантії його здійснення в Україні : навч. посіб. / Ю. О. Шклярський. – К. : [б. в.], 2007. – 178 с.

ТЕМА 6

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

- *Загальна характеристика об'єктів соціального призначення на селі*
- *Наявність об'єктів соціального призначення у сільській місцевості*
- *Введення в експлуатацію основних об'єктів соціальної інфраструктури*
- *Галузі соціально-культурного призначення*
- *Галузі соціально-побутового призначення*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо сучасних умов функціонування соціальної інфраструктури села.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні *знати*:

- теоретичні основи формування соціальної політики в сільській місцевості, її завдання та цілі;
- визначення поняття сільської соціальної інфраструктури;
- сутність, функції, складові соціальної інфраструктури села;
- сучасні методологічні підходи щодо формування та розвитку сільської соціальної інфраструктури;

– механізми управління об'єктами соціальної інфраструктури села;

вміти:

- застосовувати теоретичні знання в практичній діяльності та оцінювати фактори, що впливають на формування і розвиток соціальної інфраструктури села;
- визначати оптимальні шляхи розвитку соціальної інфраструктури, упроваджувати нові підходи до її вдосконалення;
- упроваджувати нові форми та методи управління об'єктами соціальної інфраструктури;
- розробляти пропозиції (проекти) щодо покращання функціонування соціальної інфраструктури як у цілому, так і її окремих складових на основі проведення комплексного аналізу діяльності відповідної системи;

- визначати стратегічні цілі соціального розвитку сільських територій, спрямовані на підвищення рівня та якості життя населення, і поточні завдання щодо їх досягнення;
- застосовувати положення нормативно-правової бази, що регулює розвиток соціальної інфраструктури села, а також удосконалювати її;
- забезпечувати ефективне регулювання економічних відносин, що виникають у процесі функціонування сільської соціальної інфраструктури.

Ситуація, яка нині склалася на сільських територіях, а саме: істотне відставання за рівнем забезпечення соціальними послугами порівняно з міськими жителями; нестача робочих місць унаслідок відсутності будь-яких суб'єктів господарювання в більш ніж половині сіл; прискорена депопуляція і міграція сільського населення; нерозвиненість соціальної інфраструктури, погіршення стану довкілля та природно-ресурсного потенціалу тощо – криє в собі низку загроз для безпеки країни, перспектив сталого розвитку її регіонів.

Однією з найважливіших передумов розвитку сільських населених пунктів є функціонування та розвиток соціальної інфраструктури села. Вона покликана задовольняти загальнолюдські потреби населення, які пов'язані з життєдіяльністю, забезпеченням належних умов праці, відпочинку, культурно-освітнього рівня, рівня життя. Проблема розвитку, а точніше, занепаду соціальної інфраструктури села на сьогодні не стоїть дуже гостро.

Унаслідок тривалого реформування в реальності склалася ситуація, коли за створення об'єктів соціального призначення практично ніхто не несе відповідальності. Публічне управління неадекватне існуючій ситуації і не приносить бажаних результатів, а місцеві органи влади на сьогодні не в змозі не тільки вирішити важливі господарські завдання, а й зрозуміти їх сутність. Тому актуальним завданням державної політики є створення рівних можливостей для доступу різних верств і категорій населення до ресурсів і соціально важливих послуг, пов'язаних із розвитком особистості та забезпеченням належного рівня комфортності існування.

Кожній галузі, що входить до складу соціальної інфраструктури, притаманні власна організаційна структура, форми обслуговування населення, механізм функціонування тощо. Все це зумовлює надзвичайну різноманітність і складність проблем розвитку об'єктів соціального призначення, тим більше в умовах реформування економіки. З діяльністю підприємств, організацій та установ соціальної інфраструктури пов'язана життєдіяльність людини відтоді, як вона народилася, потім виховувалася у дошкільному закладі, вчилася у загальноосвітніх школах, спеціальних середніх та вищих закладах освіти або нині працює тощо. Водночас результати діяльності окремих галузей соціальної інфраструктури визначаються рівнем загальної та професійної осві-

ти населення, його культури, станом здоров'я, тривалістю життя, тривалістю вільного часу та його використанням.

Термін “соціальна інфраструктура” в зарубіжній економічній науці почав вживатися із середини 50-х рр. минулого століття, а активне її вивчення в Україні розпочалося у 70-х рр.

Основу соціально-інфраструктурного середовища становлять 16 інтегрованих галузей і понад 50 підгалузей соціальної інфраструктури, що об'єднані в галузі соціально-культурного та соціально-побутового призначення, завдяки яким відтворюються фізичні і духовні сили особистості.

Під соціальною інфраструктурою розуміють мережу підприємств, установ, закладів, а також окремих служб (з їх матеріальною базою, працівниками, господарськими та іншими зв'язками), що забезпечують задоволення життєво важливих потреб людини.

Інакше кажучи, фізичний та духовний розвиток особистості залежить не тільки від задоволення її життєвих потреб у продовольчих, промислових товарах та різноманітних послугах, а, насамперед, від її трудової діяльності.

Основні галузі соціальної інфраструктури можна характеризувати таким чином:

I блок – галузі соціально-побутового призначення – це сукупність об'єктів, діяльність яких спрямована на створення повсякденних умов життєдіяльності населення.

До цього блоку належать: житлове господарство, водопровідно-каналізаційна підгалузь, тепло-, електро-, газопостачання, система сміттєвидалення, шляхове господарство, пасажирський транспорт, готельне господарство, зелене господарство, благоустрій та санітарне очищення, зовнішнє освітлення, системи протизсувних заходів, ритуальне обслуговування; служба побуту (підприємства, ательє, майстерні, пральні, хімічистки, лазні, душові, перукарні, прокатні пункти, послуги з прокату різних предметів, ритуальні послуги тощо); транспорт та шляхи сполучення, а також зв'язок у частині, пов'язаній з обслуговуванням населення (пасажирський транспорт, транспортна мережа, відділення зв'язку, телефонна мережа); торгівля та ресторанне господарство (магазини, рундуки, їдальні, кафе, ресторани, продуктові та речові ринки тощо);

II блок – галузі соціально-культурного призначення, що визначаються рівнем загальної та професійної освіти населення, культури, станом його здоров'я, середньою тривалістю життя, тривалістю вільного часу та його використанням.

До цих галузей відносять: освіту (дитячі дошкільні заклади, загальноосвітні школи, коледжі, ліцеї, гімназії, профтехучилища, вищі навчальні заклади,

науково-дослідні станції, науково-дослідні інститути); культуру і мистецтво (палаці та будинки культури, театри, цирки, концертні зали, картинні галереї, музеї, бібліотеки, культові споруди тощо); охорону здоров'я та соціальне забезпечення (амбулаторно-поліклінічні заклади, лікарні, пологові будинки, фельдшерсько-акушерські пункти, аптеки, станції швидкої допомоги, будинки-інтернати для інвалідів та осіб похилого віку) і обслуговування непрацездатних осіб; фізичну культуру, спорт, туризм і відпочинок (спортивні зали, спортивні майданчики, стадіони, плавальні басейни, санаторії, пансіонати, будинки відпочинку, бази відпочинку, табори відпочинку, турбази тощо).

Об'єкти соціального призначення за видами можна згрупувати за такими ознаками:

- сферами діяльності (житлові, комунальні, побутові, медичні, торговельні, ресторанного господарства, освітні, культурні, спортивно-оздоровчі, поштово-телеграфні, транспорту та зв'язку тощо);
- тривалістю функціонування (постійні, тимчасові, сезонні);
- мобільністю (стаціонарні, пересувні);
- місцем надання послуг (за місцем проживання, вдома, за місцем роботи).

До основних функцій галузевого складу елементів соціальної інфраструктури належать:

- розподіл та обмін (мережа підприємств оптової та роздрібною торгівлі, підприємств ресторанного господарства, заклади кредитної та страхової системи);
- надання споживчих послуг (житлово-комунальне господарство, підприємства побутового обслуговування, пасажирський транспорт, зв'язок);
- охорона здоров'я (заклади медичного, санаторно-курортного обслуговування, фізкультури і спорту, соціального забезпечення населення);
- формування громадянської свідомості та наукового світогляду (мережа культурно-освітніх закладів, мистецтва і релігії);
- управління та охорона громадського порядку (органи державного управління, громадські організації, органи громадського порядку).

Розвиток економіки в Україні вимагає перегляду та переоцінки принципів розвитку та розміщення соціальної інфраструктури, їх переорієнтації і доповнення.

Найважливішим з погляду розміщення об'єктів соціальної інфраструктури та їх розвитку є принцип соціальної орієнтації, який полягає в тому, щоб кожен регіон мав таку соціальну інфраструктуру, яка максимально задовольняє потреби населення у відповідних послугах. Шляхом реалізації цього

принципу відновлюється рівноправне функціонування територій, підвищується соціальний ефект територіального розвитку, що, в остаточному підсумку, приводить до відносно однакових умов формування розвиненої особистості. На першому місці постає людина з її потребами та інтересами. Подальший розвиток і розміщення об'єктів соціальної інфраструктури спрямований на поліпшення соціально-економічних умов життя сільського населення і держави в цілому.

Велике значення має *принцип наближення до споживача*. Саме споживач є домінантом у розвитку і розміщенні соціальної інфраструктури. Він формує попит на послуги і поряд із цим сприяє утворенню трудових ресурсів. Урахування цього принципу дає змогу так розмістити підприємство, щоб скоротити відстань до місця споживання.

Принцип раціонального розміщення соціальної інфраструктури передбачає всебічне врахування економічних, демографічних, соціальних та екологічних передумов і чинників розміщення об'єктів соціальної інфраструктури з пріоритетністю економічних чинників.

Останнім часом набуває актуальності принцип *різноманітності форм господарювання*. Поряд з державними, кооперативно-колективними рівноправно розвиваються кооперативні, орендні, акціонерні, приватні форми господарювання.

Ця обставина вимагає нового підходу до дослідження соціальної інфраструктури, дає змогу поєднувати різні сфери діяльності, форми власності і територіального розміщення.

Принцип провідної ролі самоуправління проявляється у створенні нових форм районування та регіональних об'єднань, і особливо яскраво – в сучасних умовах, коли регіонам надається більше повноважень. Поліпшення управління та планування приводить до позитивних змін у територіальній організації соціальної інфраструктури. Близьким за змістом до вказаного принципу є *принцип обмеженого централізму*, який має на меті поєднання інтересів країни та окремих економічних регіонів. При цьому створюються умови для покращання розвитку соціальної інфраструктури в кожному регіоні, але це не повинно суперечити державній політиці.

Попередній принцип доповнює *принцип вирівнювання рівнів економічного розвитку регіонів*, що передбачає зближення територій за показниками, які характеризують соціальну інфраструктуру. Цей принцип ґрунтується на активній державній регіональній політиці.

Принцип збалансованості та пропорційності спрямований на дотримання збалансованості між кількістю створених послуг і потребами в них, пропорційним розміщенням соціальної інфраструктури та в ширшому розумінні – між виробничою і соціальною інфраструктурами. Передбачається таке

розміщення галузей інфраструктури, за якого їх зв'язок буде оптимальним, а діяльність підприємств – економічно доцільною та задовольнятиме споживчі потреби в послугах.

Соціальна інфраструктура має чітко виражений територіальний характер, оскільки пов'язана з обслуговуванням людей, які мешкають у поселеннях міського та сільського типу і повинні бути забезпечені сприятливими умовами життєдіяльності. Основним суб'єктом управління соціальною інфраструктурою регіонів є територіальні громади.

Держава та органи місцевого самоврядування мають управляти соціальною інфраструктурою на основі таких принципів:

- забезпечення державної підтримки розвитку галузей соціальної інфраструктури на рівні, що дає можливість населенню одержувати послуги в обсягах, які гарантують нормальні умови життєдіяльності;

- максимального залучення недержавних коштів на утримання й розвиток установ соціально-культурного призначення;

- комерціалізації соціальної інфраструктури, діяльності її установ, яка має здійснюватися лише за умови, що впровадження тут ринкових відносин не завдасть шкоди суспільству.

З урахуванням цих принципів реформування та зміна методики управління соціальною інфраструктурою мають бути комплексними відповідно до децентралізації публічного управління. Умовами комплексного розвитку соціальної інфраструктури на місцевому рівні є: врахування місцевих чинників, що визначають обсяг і структуру потреб населення в послугах; розроблення й використання нормативів з огляду на особливості населених пунктів; досягнення оптимальних меж і внутрішньорегіональних пропорцій у розвитку соціальної інфраструктури; обґрунтоване визначення обсягів капітальних вкладень у галузі соціальної інфраструктури та їх розподіл за підгалузями; узгодження будівництва об'єктів соціальної інфраструктури з потужностями будівельних організацій тощо.

За складом соціальна інфраструктура є багатогалузевою, багаторівневою системою. Умовно вона поділяється на два блоки, в які входять галузі соціально-побутового та соціально-культурного призначення.

До основних галузей соціально-побутового призначення соціальної інфраструктури належать: житлове господарство; комунальне господарство; торгівля; ресторанне господарство; побутове обслуговування населення; місцевий транспорт та зв'язок.

Відповідно до Закону України “Про добровільне об'єднання територіальних громад” після проведення децентралізації єдиним суб'єктом місцевого самоврядування в Україні має бути територіальна громада. Безпосередньо громада та утворені нею органи місцевого самоврядування в межах

власних повноважень забезпечують: розробку та реалізацію Генерального плану громади, ведення містобудівного кадастру, створення єдиних умов та обмежень забудови земельних ділянок; будівництво, ремонт та утримання доріг місцевого значення, вулиць, площ, організацію дорожнього руху на них; організацію місцевого громадського транспорту; контроль у сфері експлуатації житла; організацію надання комунальних послуг – тепло-, водопостачання, водовідведення, утилізацію твердих побутових відходів; озеленення та благоустрій території, утримання кладовищ; землеустрій – вирішення питань землевідведення, ведення земельно-кадастрової документації, визначення цільового призначення землі в порядку, встановленому законом, тощо.

Стан житлово-комунального обслуговування населення тією чи іншою мірою впливає на кожну людину. Ця частина соціальної інфраструктури об'єктивно відображає цивілізаційний рівень країни, яка забезпечує життя безпосередньо її громадян. Чи не найважливіша частина соціальної інфраструктури сільських територій – житлово-комунальне господарство. Житло є одним із найважливіших соціальних благ і складових якостей життя населення в цілому і кожної родини зокрема. Тому поліпшення житлових умов сільського населення є невід'ємною і найважливішою частиною соціальної політики соціально орієнтованої держави. Причому наявність житла, що відповідає потребам людини (родини), або відсутність необхідного рівня забезпеченості житлом забезпечує можливість або перешкоджає реалізації інших потреб людини. Наприклад, розміщення всього комплексу сучасних побутових пристроїв, меблів, гардероба вимагає досить великої загальної житлової площі житла. Житлові умови впливають на здоров'я людини, можливість здобуття нею освіти, її працездатність. Сучасне житло повинне забезпечувати можливість користуватися автомобілем (наявність гаража або місця для його паркування), реальну доступність послуг установ і об'єктів соціально-побутової інфраструктури, наявність сучасних засобів зв'язку, включаючи Інтернет. Нарешті, нормальні житлові умови сприяють самореалізації сучасної людини.

Згідно із Законом України “Про житлово-комунальні послуги” державна політика у сфері житлово-комунальних послуг базується на таких принципах:

- забезпечення раціонального використання наявних ресурсів та сталого розвитку населених пунктів;
- створення та підтримання конкурентного середовища при наданні житлово-комунальних послуг, забезпечення контролю у сфері діяльності природних монополій;
- забезпечення функціонування підприємств, установ та організацій, що надають житлово-комунальні послуги, на умовах самофінансування та досягнення рівня економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво;

– регулювання цін/тарифів на житлово-комунальні послуги, перелік яких визначено цим Законом, з урахуванням досягнутого рівня соціально-економічного розвитку, природних особливостей відповідного регіону та технічних можливостей;

– забезпечення рівних можливостей доступу до отримання мінімальних норм житлово-комунальних послуг для споживачів незалежно від соціального, майнового стану, віку, місцеперебування та форми власності юридичних осіб;

– дотримання встановлених стандартів, нормативів, норм, порядків і правил щодо кількості та якості житлово-комунальних послуг;

– забезпечення соціального захисту малозабезпечених громадян.

Житлово-комунальне господарство (ЖКГ) – складний комплекс різноманітних підприємств, організацій, служб, господарств, інженерних споруд і мереж, які розташовані на території населеного пункту та задовольняють потреби населення та інших категорій споживачів у житлово-комунальних послугах, суттєво впливають на розвиток економічних взаємовідносин у державі.

Житлово-комунальне господарство – сукупність галузей, що забезпечують життя та роботу населення країни в нормальних умовах, а також постачання підприємств галузей економіки необхідними ресурсами води, газу, теплоти й електроенергії.

Відповідно до Закону України “Про житлово-комунальні послуги” державна політика у сфері житлово-комунальних послуг базується на таких принципах:

- *раціонального використання наявних ресурсів та сталого розвитку населених пунктів;*
- *створення та підтримання конкурентного середовища під час вироблення та надання житлово-комунальних послуг, організації контролю у сфері діяльності природних монополій;*
- *забезпечення функціонування підприємств, установ та організацій, що виробляють, виконують та/або надають житлово-комунальні послуги, на умовах самофінансування та досягнення рівня економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво;*
- *регулювання цін/тарифів на житлово-комунальні послуги з урахуванням досягнутого рівня соціально-економічного розвитку, природних особливостей території та їх технічних можливостей;*
- *забезпечення рівних можливостей доступу до отримання мінімальних норм житлово-комунальних послуг для споживачів незалежно від соціального, майнового стану, віку, місцеперебування та форми власності юридичних осіб тощо;*
- *дотримання встановлених стандартів, нормативів, норм, порядку і правил щодо кількості та якості житлово-комунальних послуг;*
- *соціального захисту малозабезпечених громадян.*

Житлово-комунальне господарство включає:

- житловий фонд;
- види економічної діяльності з надання комунальних послуг населенню та суб'єкти господарювання (електро-, тепло-, газо-, водопостачання і водовідведення, обслуговування ліфтового господарства і систем внутрішньобудинкових комунікацій);

- підприємства та організації, задіяні в благоустрої та утриманні в прийнятному експлуатаційному стані житлового фонду, нежитлових будівель і споруд, їх прибудинкових територій, населених пунктів і систем розселення в цілому (у сферах прибирання сміття, збирання, вивезення, складування та утилізації відходів, зовнішнього освітлення й озеленення, надання низки послуг з обслуговування внутрішньопоселенської дорожньої інфраструктури, ритуальних послуг тощо).

Система ЖКГ представлена виробниками і споживачами житлово-комунальних послуг. Споживачі цих послуг формують попит, що має забезпечити їм нормальні санітарно-гігієнічні і безпечні умови життя. Попит на житлово-комунальні послуги насамперед залежить від ціни послуг і доходу споживачів.

Згідно з діючим класифікатором галузей економіки України до складу житлово-комунального господарства входять: житлове господарство, водопровідно-каналізаційна підгалузь, тепло-, електро- і газопостачання, шляхове господарство, пасажирський транспорт, готельне господарство, зелене господарство, благоустрій та санітарне очищення, зовнішнє освітлення, система протизсувних заходів, ритуальне обслуговування.

Житлово-комунальне господарство об'єднує:

- житлове господарство: домоуправління, житлово-експлуатаційні контори, житлово-комунальні відділи, житлово-комунальні контори підприємств і організацій, комендатури житлових будинків і гуртожитків (крім гуртожитків для приїжджих), дачні та житлові кооперативи;

- гуртожитки навчальних закладів: ВНЗ, технікумів, училищ, шкіл та інших навчальних закладів.

- житлові будинки, а також житлові приміщення в інших будівлях, що розташовані на території України, утворюють житловий фонд, до складу якого входять житлові будинки і житлові приміщення в інших будівлях, що належать державі (державний житловий фонд);

- житлові будинки і житлові приміщення в інших будівлях, які належать аграрним спілкам, іншим кооперативним організаціям, їх об'єднанням, профспілковим та іншим громадським організаціям (громадський житловий фонд);

- житлові будинки, що належать житлово-будівельним кооперативам (фонд житлово-будівельних кооперативів);

– житлові будинки (частини будинків), квартири, які належать громадянам на правах приватної власності (приватний житловий фонд).

Згідно із Законом України “Про житлово-комунальні послуги” комунальні послуги – це результат господарської діяльності, спрямованої на задоволення потреби фізичної чи юридичної особи у забезпеченні холодною та гарячою водою, водовідведенням, газо- та електропостачанням, опаленням, а також у вивезенні побутових відходів у порядку, встановленому законодавством.

Відповідно до класифікації житлово-комунальні послуги поділяються за функціональним призначенням та порядком затвердження цін/тарифів.

За функціональним призначенням житлово-комунальні послуги поділяються на такі:

– комунальні послуги (централізоване постачання холодної та гарячої води, водовідведення, газо- та електропостачання, централізоване опалення, а також вивезення побутових відходів тощо);

– послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій (прибирання внутрішньобудинкових приміщень та прибудинкової території, санітарно-технічне обслуговування, обслуговування внутрішньобудинкових мереж, утримання ліфтів, освітлення місць загального користування, поточний ремонт, вивезення побутових відходів тощо);

– послуги з управління будинком, спорудою або групою будинків (балансуотримання, укладання договорів на виконання послуг, контроль виконання умов договору тощо);

– послуги з ремонту приміщень, будинків, споруд (заміна та підсилення елементів конструкцій і мереж, їх реконструкція, відновлення несучої спроможності несучих елементів конструкцій тощо).

Залежно від порядку затвердження цін/тарифів на житлово-комунальні послуги вони поділяються на такі, ціни/тарифи на які:

– затверджують спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади;

– затверджують органи місцевого самоврядування для надання на відповідній території;

– визначаються виключно за договором (домовленістю сторін).

Державне регулювання цін/тарифів базується на таких основних принципах:

– доступності житлово-комунальних послуг для всіх споживачів та рівності правових гарантій;

– нормативного регулювання надання житлово-комунальних послуг споживачам за цінами/тарифами, затвердженими в установленому законом порядку;

- відповідності рівня цін/тарифів розміру економічно обґрунтованих витрат на їх виробництво;
- відкритості, доступності та прозорості структури цін/тарифів для споживачів і суспільства;
- відповідності оплати житлово-комунальних послуг їх наявності, кількості та якості;
- відповідальності виконавців/виробників за недотримання вимог стандартів, нормативів, норм, порядків та правил;
- гарантування соціального захисту населення при оплаті за житлово-комунальні послуги та випередження зростання доходів населення над підвищенням цін/тарифів на житлово-комунальні послуги.

Ціни/тарифи на комунальні послуги та послуги з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій формуються і затверджуються центральними органами виконавчої влади, національними комісіями, що здійснюють державне регулювання у відповідних сферах, та органами місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, визначених Законом України “Про житлово-комунальні послуги”.

Сучасний стан житлово-комунального господарства на селі характеризується відсутністю належного матеріального, фінансового, кадрового та ресурсного забезпечення, необхідного для виконання завдань і повноважень місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального господарства і, як наслідок, – кризою в ній, яка проявляється насамперед у сферах утримання об’єктів благоустрою, житлового фонду та енерго-, тепло-, водопостачання населення.

Житлово-комунальне господарство України є складним об’єктом управління, що включає комплекс послуг, спрямованих на задоволення першочергових життєвих потреб населення, і забезпечує комунальними послугами всю інфраструктуру міста, селища й сільського населеного пункту. ЖКГ – це багатогалузеве господарство (включає 12 підгалузей), яке охоплює найважливіші аспекти життя сучасного населеного пункту, налічує кілька тисяч підприємств і організацій, де експлуатується майже 25% основних фондів держави, зайнято до 5% працездатного населення країни. Підприємства ЖКГ щороку надають мешканцям міст, селищ і сіл більш як 40 видів послуг, що в грошовому виразі становить понад 8 млрд грн. До складу житлово-комунального господарства входять такі підгалузі:

Житлове господарство – одна з капіталомістких галузей соціальної інфраструктури (обсяг капіталовкладень становить 75–80% від загального). Його функціональне призначення полягає в обслуговуванні житлового фонду населеного пункту, наданні різноманітних комунальних послуг, виконанні робіт безпосередньо в житлових будинках та на прибудинкових територіях,

ремонтно-будівельних, спеціалізованих і монтажно-налагоджувальних робіт у житловому та нежитловому фонді, належній експлуатації нежитлових будинків, утриманні маневреного житлового фонду, проведенні єдиної технічної політики в житловому господарстві з питань теплофікації, диспетчеризації, модернізації, оснащення їх інженерним устаткуванням.

Водопровідно-каналізаційна підгалузь здійснює водопостачання та водовідведення в населеному пункті, забезпечує функціонування артезіанських свердловин, каналізаційного господарства, яке представлено складним комплексом інженерних споруд, каналізаційних мереж, колекторів, насосних станцій, систем повного та біологічного очищення стічних вод тощо, а також виконує ремонтно-будівельні роботи на об'єктах водопровідно-каналізаційного господарства та роботи з перекладення, будівництва водопровідних і каналізаційних мереж.

Теплопостачання. Об'єкти цієї підгалузі надають послуги централізованого теплопостачання, забезпечують на території населеного пункту функціонування мережі теплопостачання. До їх складу входять централізовані (ТЕЦ) та локальні котельні, інші джерела теплопостачання, а також відомчі об'єкти (бойлерні, водогрійні котли тощо).

Електропостачання забезпечується в населених пунктах, як правило, спеціальним галузевим структурним підрозділом (об'єднанням, управлінням тощо), яке виробляє і розподіляє електричну енергію (або тільки розподіляє), лініями електропередач, мережею підстанцій різної потужності, які забезпечують споживання електроенергії як населенням, так і підприємствами.

Газопостачання. Підприємства цієї підгалузі забезпечують функціонування міського газового господарства, здійснюють газифікацію та газопостачання на території населеного пункту, контролюють його потреби та споживання, виконують будівельно-монтажні та ремонтні роботи в галузі газозабезпечення. Система газового господарства, як правило, являє собою складний комплекс споруд, що складається з газових мереж високого, середнього та низького тиску, газорозподільних станцій, пунктів і установок.

Шляхове господарство. Головні функції підприємств цієї підгалузі – виконання комплексу робіт з утримання, нагляду та ремонту шляхів, мостів та дорожньо-транспортних споруд (шляхопроводів, підземних переходів, підземної каналізації, громадських туалетів тощо), а також утримання техніки для прибирання вулиць та майданів.

Зелене господарство – одна з важливих складових архітектурно-просторової організації та системи оздоровлення навколишнього природного середовища населеного пункту. Як підгалузь житлово-комунального господарства зелене господарство залежить від географічного положення населеного пункту, його природно-кліматичних умов.

Благоустрій та санітарне очищення пов'язані з виконанням різноманітних функцій щодо забезпечення благоустрою та чистоти населеного пункту, прибирання вулиць. Організації підгалузі контролюють утримання будівель і споруд усіх форм власності, а також вживають заходів щодо санітарного очищення території, приймання та перевезення на утилізацію і знешкодження побутових, промислових, будівельних відходів, утримують та ведуть догляд за звалищами та полігонами утилізації відходів.

Зовнішнє освітлення. Підприємства цієї підгалузі забезпечують функціонування мереж зовнішнього освітлення населеного пункту, встановлюють та утримують світлоточки, в тому числі архітектурно-декоративного призначення, основні та повторні шафи керування мережами, проводять диспетчеризацію, керування освітленням та здійснюють будівельно-ремонтні роботи в мережі освітлення.

Система протизсувних заходів визначається природними умовами, рельєфом та геологічною структурою території населеного пункту, метеорологічними умовами, антропогенними чинниками і, відповідно, наявністю та площею територій, які визначаються як зсувонебезпечні. Залежно від цього на рівні населених пунктів функціонує мережа протизсувних гідротехнічних споруд, експлуатаційну діяльність яких забезпечує, як правило, спеціалізоване управління або структурна ланка управління житлово-комунального господарства.

Ритуальне обслуговування. Ця підгалузь складається з мережі підприємств та установ, які надають мешканцям населеного пункту послуги ритуального характеру. До їх складу входять: спеціалізовані підприємства ритуального обслуговування, крематорії, цвинтарі, спеціалізовані РБУ, автотранспортні підприємства.

Важливе завдання галузей соціально-побутового призначення полягає у забезпеченні населення житлом.

Житловий фонд – це сукупність житлових приміщень незалежно від форм власності, включаючи житлові будинки, спеціальні будинки (гуртожитки, притулки, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів – дорослих і дітей, дитячі будинки, інтернати при школах і школи-інтернати), квартири, службові житлові приміщення, інші житлові приміщення в будівлях, придатних для проживання.

Облік житла ведеться за основними формами власності. Житловий фонд поділяється на державний, комунальний, колективний і приватний фонди.

Державний житловий фонд – фонд державних установ, підприємств та організацій, що належить їм на правах повного господарського відання або оперативного управління.

Комунальний житловий фонд – фонд, що належить на правах власності територіальним громадам сіл, селищ, міст.

Колективний житловий фонд – фонд колективних та орендних підприємств, господарських товариств (житлово-будівельні та житлові кооперативи), об'єднань недержавних підприємств (асоціації, корпорації, консорціуми, концерни), релігійних організацій, політичних партій, об'єднань громадян тощо.

Приватний житловий фонд – житлові будинки, приватизовані квартири, власниками яких є фізичні особи (громадяни).

Житло – це одна або кілька кімнат з підсобними приміщеннями, які розміщені в будівлі постійного типу (або в її структурно відособленій частині, призначеній для проживання), оснащені виходом на вулицю. Якщо житло побудоване згідно з будівельними нормами, воно є стандартним.

За типами житлових помешкань виділяють: індивідуальний будинок; окрему квартиру; комунальну квартиру; гуртожиток; інше житлове приміщення.

Кімната – простір житла, обмежений стінами, площа якого не менше від 4 м². Кімнатою вважаються спальня, вітальня, їдальня, житлові мансарди.

Підсобні приміщення – це приміщення кухні, ванної кімнати та душової, санвузла, квартирної коридору або прихожої, вбудованих у квартири кладових чи шаф (у гуртожитках – це також приміщення культурно-побутового призначення і медичного обслуговування).

До складу житлового фонду не включаються дачі, літні садові будинки, спортивні й туристичні бази, будинки відпочинку та інші будинки і приміщення, призначені для сезонного й тимчасового проживання, незалежно від часу проживання в них громадян. Житловий фонд характеризується статистичними показниками загальної і житлової площі приміщень.

Житлова площа приміщень являє собою загальну площу кімнат.

Загальна площа житлових приміщень складається з площі житлових кімнат і підсобних приміщень з урахуванням площі лоджій, балконів, терас.

До загальної площі житлових будівель не включається площа сходових кліток, ліфтових сходів, тамбурів, загальних коридорів, вестибюлів, галерей, а також площа нежитлових приміщень, зайнятих житлово-експлуатаційними організаціями, магазинами, відділеннями зв'язку, дитячими установами, підприємствами служби побуту та ін.

На початок 2015 р. сільський житловий фонд становив 378 млн м² загальної площі житла (39,1% від житлового фонду України). У сільській місцевості розташовано 5779,2 тис. житлових будинків, з яких 95,6% (5522,2 тис.) є індивідуальними (садибними). В індивідуальних будинках проживає 91,7% власників домогосподарств, в окремих квартирах – 5,6%. Із загальної кількості

ті житлових будинків 5,7% (336,7 тис.) використовувалися сезонно, а 10,2% (602,6 тис.) – порожнювали. Кількість таких будинків порівняно з попереднім обстеженням збільшилася відповідно на 28 та 63,1%. У малих селах (з чисельністю жителів до 200 осіб) питома вага будинків, що використовувалися сезонно та порожнювали, значно більша – відповідно 10,1 та 20,8%.

Майже все житло (99,1%) в Україні є приватним (приватизованим, купленим). Сьогодні забезпечення сільського населення житлом є одним з найбільш важливих завдань, від вирішення якого залежить розвиток суспільства, оскільки незабезпеченість житлом призводить до зниження рівня життя населення, поширення бідності, зростання міграції, депопуляції населення та погіршення якості людських ресурсів у цілому. За величиною загальної площі житла в розрахунку на одного жителя сільські населені пункти на 13–19% випереджають відповідні показники міст. На одного жителя села в середньому припадає 27,5 м² загальної площі (міських поселень – 22,1 м²). Існує значна територіальна диференціація рівня забезпеченості житлом (різниця між регіонами перевищує 2,4 раза), зокрема, найвищі показники характерні для Київської (44 м²), Чернігівської (34,6), Вінницької (33,9) областей, найменші – для Херсонської (22,7) та Миколаївської (23,3 м²) областей.

За даними вибіркового обстеження (листопад 2014 р.), 31,7% домогосподарств у сільській місцевості були забезпечені житловою площею нижче від санітарної норми (13,65 м² на одну особу), в тому числі у 6,4% площа житла не перевищує 7,5 м², у 5,8% вона становить від 7,5 до 9 м²; в однокімнатному житлі мешкає 4,6% представників домогосподарств, у двокімнатному – 30%. У розвинених країнах в останні роки як основний використовується показник кількості кімнат у житлі. Саме розподіл житла за кількістю кімнат, відповідність кількості кімнат житлового фонду структурі родин дають у сучасних умовах об'єктивне уявлення про якісну характеристику житлового фонду і його відповідність потребам населення. При порівнянні України з іншими країнами за цим показником особливо наочно помітне її відставання і невідповідність структури споруджуваного житла, обумовленого фінансовими можливостями населення, його перспективним потребам. Це дає змогу визначити напрями вдосконалення житлового фонду.

Практично не реалізуються програми поліпшення житлових умов пільгових категорій населення, зокрема молодих фахівців. Згідно з даними Держслужби статистики України, станом на 1 січня 2015 р. у сільській місцевості на квартирному обліку перебувало понад 12,9 тис. сімей та однаків, з яких 31,3% мають право на першочергове одержання житла. Проте протягом 2014 р. поліпшили свої умови лише 169 сімей.

Для сільських поселень характерна низька якість житла. Так, більше від половини його збудовано у 40–80-х рр. минулого століття, і лише 9,6% – після 1990 р. За даними вибіркового обстеження, в 15 регіонах понад 50% будин-

ків були споруджені до 1970 р., зокрема в Чернігівській області таких будинків близько 63%, а в Одеській області 23,2% будинків побудовано до 1943 р. Фізична зношеність житлового фонду досягає 40%: у 26,4% житла останній капітальний ремонт проводився до 2000 р., а в 30,9% – взагалі не проводився. Найбільша питома вага ветхих і аварійних житлових будинків зафіксована в Сумській, Вінницькій, Одеській і Черкаській областях.

Як наслідок, 4,5% представників сільських домогосподарств є дуже незадоволеними своїми житловими умовами, 16% – незадоволеними та 36% – не дуже задоволеними. На оцінці якості життя негативно позначається також низький рівень благоустрою сільських поселень.

Комунальне обслуговування – підгалузь, особливістю якої є те, що комунальна послуга може бути особистою, виробничою, суспільною. Перший вид послуг має споживчий характер і оплачується населенням (послуги житлового господарства), другий надається як населенню, так і виробничим підприємствам й організаціям, і, відповідно, оплачується як населенням, так і підприємствами (юридичними особами). Суспільні послуги комунальними підприємствами надаються для створення сприятливих умов проживання в населеному пункті та роботи підприємств, організацій і установ.

Комунальне господарство – підрозділ, який забезпечує найважливіші умови життєдіяльності населення, а також функціонування всього господарського комплексу населеного пункту шляхом надання комунальних послуг.

Ураховуючи специфіку та велику різноманітність комунальних підприємств і організацій і залежно від того, які саме послуги вони надають, їх можна (певною мірою умовно) поділити на дві групи:

– комунальні підприємства й організації, що виробляють матеріальну продукцію: цехи, заводи, майстерні тощо. Кількість таких підприємств у житлово-комунальному господарстві кожного окремого населеного пункту зумовлена його конкретними потребами (водопровідні станції, електростанції, організації газового господарства, котельні, підприємства з виробництва ритуальних виробів, окремі підприємства зеленого господарства тощо);

– комунальні підприємства, які надають послуги або виконують певні роботи: пасажирський транспорт, готелі, підприємства санітарного очищення та ін.

До складу комунального господарства входять підприємства, служби та господарства з обслуговування населення міст, селищ і сіл. Підприємства комунального господарства обслуговують також і промислові підприємства, забезпечуючи їх водою, електроенергією, газом та ін. Однак залежно від місцевих умов промислові підприємства мають і власні системи теплозабезпечення, водопостачання, каналізацію та інші споруди комунального призначення.

Дослідження свідчать, що створення комфортних житлових умов, забезпечення водогоним, каналізацією, природним газом, централізованим опаленням збільшує вільний час людини на 40–65%, на 20% зменшуються витрати часу на приготування їжі, на 40% – на прибирання приміщень та інші побутові потреби, на 35–40% знижується захворюваність жителів. Розвинута мережа послуг дає змогу сільським товаровиробникам краще використовувати робочий час, більше уваги приділяти розвитку особистості, брати участь у громадському житті.

За даними вибіркового обстеження (листопад 2014 р.), водопроводом забезпечено 46,3% домогосподарств, каналізацією – 45,5, гарячим водопостачанням – 10,2, централізованим газопостачанням – 61,1, ванною або душем – 39,9%, всі квартири 10,6 тис. сільських населених пунктів не мали центрального опалення, 18,1 тис. – гарячого водопостачання, 10,9 тис. – не забезпечені водопроводом, 11,6 тис. – каналізацією, до 12,3 тис. – природним газом, 5,8 тис. – скрапленим газом, тобто перерахованими видами благоустрою зовсім не забезпечені відповідно 39,1, 67,1, 40,4, 43,1, 45,4% та 21,6% сільських населених пунктів, причому 755 з них не мали жодного з перелічених видів благоустрою, з них 15 – з кількістю жителів 500 і більше осіб. Необхідно наголосити на тому, що сучасний рівень та якість інженерно-технічного облаштування сільського житлового фонду значно поступається аналогічним показникам у містах.

Рівень забезпечення сільських жителів централізованим водопостачанням ще досить низький. В Україні в 2014 р. жителі лише 1616,9 тис. будинків та квартир у сільських населених пунктах користуються водою з водопровідної мережі, що становить 26,3% від загальної кількості.

Високий рівень забезпечення населення водогінними мережами в селах Закарпатської (58%), Херсонської (46,9%), Одеської (46%) та Миколаївської (34%) областей. Проте майже половина з них унаслідок тривалого використання і недосконалої експлуатації працює з перебоями та не забезпечує нормативної якості води.

Так, за даними обстеження в 2014 р., 112,4 тис. жителів 442 сільських населених пунктів користувалися привозною водою (на 28 населених пунктів більше порівняно з попереднім обстеженням). Найбільша кількість сільських населених пунктів, жителі яких користувалися привозною водою, у Дніпропетровській – 154, у Миколаївській – 114 та Запорізькій області – 80.

На сьогодні простежується тенденція до скорочення кількості сіл, які мають водопровід і каналізацію, що пов'язано з відсутністю коштів на їх ремонт і утримання. Крім соціального невдоволення, це призводить до погіршення стану довкілля. Найкраще обладнаний житловий фонд у Дніпропетровській, Харківській, Закарпатській, Запорізькій, Донецькій і Луганській областях (у двох останніх слід очікувати значного руйнування інженерної інфраструктури

внаслідок бойових дій), найгірше – в Житомирській, Хмельницькій, Івано-Франківській, Вінницькій. Обладнання житла зручностями, як і забезпеченість житлом, безпосередньо залежить від розміру населеного пункту. У більшості малих сіл відсутні будь-які інженерні мережі, що спричиняє їх занепад і вимирання.

Серйозною проблемою залишається газифікація сільських населених пунктів. Із загальної кількості квартир сільських населених пунктів 50,9% забезпечені природним газом (3256,8 тис. од.) і 30,5% – скрапленим газом (1873,4 тис. од.). У 2014 р. в Київській області було забезпечено природним газом 84,3% квартир, Полтавській та Тернопільській – 75,5, Львівській – 70,5%. Водночас на сільських територіях Кіровоградської області обладнано природним газом лише 23,1% квартир, Донецькій – 26,4, Херсонській – 28,5%. На сьогодні 12,3 тис. сільських населених пунктів не забезпечені природним газом та 5,8 тис. – скрапленим. Зокрема, лише в Житомирській області кількість таких сіл становить відповідно 1025 та 118 од.

Головна причина стримування темпів сільської газифікації – недостатній обсяг капітальних вкладень. Крім того, не використовуються повністю наявні резерви, адже газові мережі прокладені, як правило, лише по центральних вулицях сіл, до більшості споживачів блакитне паливо не підведене через брак коштів на придбання труб та виконання монтажних робіт.

Газифікація сільських населених пунктів дає змогу не просто покращити умови опалення та приготування їжі, вона відкриває можливість організувати весь комплекс послуг для задоволення побутових потреб населення на якісно новому рівні. Адже, підвівши до будинку природний газ, селяни хочуть провести водопровід, що дає змогу забезпечити постачання гарячої води, відповідно мати ванну, а це, у свою чергу, передбачає будівництво каналізації тощо. Інакше кажучи, газифікація дає поштовх до наближення сільських умов життя до міських стандартів.

Підґрунтям підвищення самодостатності територіальних громад в умовах децентралізації місцевих бюджетів виступає розмежування повноважень між різними рівнями управління органів місцевого самоврядування, перерозподіл доходів і видатків, застосування вертикального та горизонтального бюджетного вирівнювання. Особливого значення набуває впровадження інноваційних підходів для надання якісних житлово-комунальних послуг мешканцям територіальної громади. Рівень задоволення населення станом житлово-комунального обслуговування є критерієм оцінки діяльності органів влади та органів місцевого самоврядування. Головна відмінність ринку житлових послуг України та країн Західної Європи і США полягає в наявності в останніх розвиненого конкурентного середовища. Свої послуги споживачам пропонують фірми різних форм власності, що дає змогу вибирати їм підприємства, які

забезпечують більш високу якість послуг і вигідні тарифні схеми та умови платежів. Тому одним з ключових напрямів реформування галузі має стати розвиток публічно-приватного партнерства у цій сфері.

Важливу роль у формуванні та соціально-економічному розвитку населених пунктів, а також забезпеченні ефективного функціонування системи обігу споживчих товарів відіграють галузі соціально-побутового призначення – торгівля та ресторанне господарство.

Торгівля – це сфера діяльності соціальної інфраструктури, що безпосередньо впливає на всі сфери життя населення. Торгівля являє собою будь-які операції, що здійснюються за договором купівлі-продажу, міни, поставки та іншими цивільно-правовими договорами, які передбачають передачу прав власності на товари; це продаж без перероблення будь-яких видів товарів і надання допоміжних послуг, пов'язаних із реалізацією товарів; торгівля є кінцевим етапом у реалізації (розподіленні, дистрибуції) товарів. На рівні підприємництва торгівля розглядається як вид діяльності, пов'язаний з отриманням прибутку, де об'єктом дій є товарообмін, купівля-продаж товарів, а також обслуговування покупців у процесі продажу товарів, їх доставки, зберігання і підготовки до продажу.

Галузь торгівлі забезпечує процес обміну товарами, послугами, цінностями і грошима. У широкому розумінні – це вид підприємницької діяльності, пов'язаний з купівлею-продажем товарів.

Торгівлю можна умовно поділити на зовнішню і внутрішню.

Зовнішня торгівля забезпечує обіг товарів однієї країни з іншими країнами, а внутрішня – обіг товарів усередині однієї країни. Торгівля різних країн між собою в сукупності являє собою міжнародну торгівлю. У рамках однієї країни торгівля виконує суспільно необхідну функцію – доведення товарів від виробника до споживача.

Внутрішня торгівля, у свою чергу, поділяється на оптову та роздрібну.

Послугами роздрібною торгівлі населенням користується щодня. Максимальне задоволення потреб населення в різноманітних товарах є основним завданням закладів торгівлі. Торгівля є заключною фазою обігу, що виділяє її серед інших за значимістю. Розвиток торгівлі передбачає: задоволення потреб населення в товарах і відповідних послугах; вплив на якість продукції через вивчення попиту на товар; нарощування темпів зростання товарообігу; прискорення просування товару від виробника до споживача; підвищення рівня і технічної оснащеності галузі; вдосконалення форм обслуговування споживачів.

Як елемент сільської соціальної інфраструктури торгівля являє собою мережу закладів роздрібною та оптовою торгівлі на селі. До її складу входять магазини (продуктових та промислових товарів, спеціалізовані, універсальні тощо), павільйони, кіоски, лотки, рундуки, крамниці, ринки, їдальні, кафе,

ресторани, бари, продовольчі та промислові ринки та інші торговельні заклади, які задовольняють потреби сільського населення у продовольчих та промислових товарах, а також виконують необхідні види робіт з доведення товарів до споживачів, організації їх продажу.

Торгівля, крім безпосереднього впливу на умови проживання населення міста, є одним з головних факторів формування споживчого ринку, підрозділ галузі соціально-побутового призначення, який забезпечує зв'язок виробництва товарів з їх споживанням.

Основні принципи господарювання у сфері внутрішньої торгівлі:

– організаційно-господарська незалежність (самостійність і свобода вибору суб'єктами господарювання організаційно-правових форм та видів торговельної діяльності, характеру відносин з іншими суб'єктами ринку, спеціалізації та асортиментного профілю торговельних підприємств, методів обслуговування покупців);

– відкритість (доступність торговельних послуг для всіх категорій споживачів, пріоритетне врахування їхніх інтересів, запобігання дискримінації покупців);

– цивілізованість (відповідне реагування торговельної сфери на вплив координуючих і коригуючих зовнішніх чинників через систему правових, наукових, інвестиційних, соціально-політичних, інших механізмів державного регулювання; високий рівень торговельного обслуговування);

– самоокупність (відшкодування суб'єктами господарювання витрат у процесі торговельної діяльності, запобігання банкрутству і фінансовій неспроможності);

– конкурентоспроможність суб'єктів господарювання (ефективне функціонування в умовах конкурентного середовища і конкурентної боротьби за умов дотримання антимонопольного законодавства);

– регульованість (відповідне реагування торговельної сфери на вплив координуючих і коригуючих зовнішніх чинників через систему правових, наукових, науково-технічних, інвестиційних, соціально-політичних та інших механізмів державного регулювання);

– контрольованість і профілактика порушень та зловживань і запобігання їм.

Роздрібна торгівля – це процес обміну товарів на гроші (чи інший еквівалент вираження ціни товару) з метою задоволення потреб споживачів та отримання прибутку; будь-яка діяльність з продажу товарів чи послуг кінцевим споживачам для їх домашнього використання.

Для роздрібною торгівлі характерні такі ознаки: вона є самостійною, ініціативною, здійснюваною на власний ризик діяльністю юридичних осіб та громадян з метою отримання прибутку, головним змістом якої є продаж

товарів, при цьому можуть виконуватися супутні роботи й надаватися різноманітні послуги. До супутніх робіт належать фасування, пакування, підгонка тощо; товари реалізуються безпосередньо громадянам або іншим кінцевим споживачам для особистого некомерційного використання; товари реалізуються за готівку або за іншими прирівняними до неї платіжними засобами (кредитні картки банків, перерахування з рахунків вкладників банків тощо); у роздрібній торгівлі можуть продавати лише товари певного асортименту (продовольчі та непродовольчі товари, горілчані та тютюнові вироби, лікарські засоби та вироби медичного призначення, деякі хімічні речовини, транспортні засоби та номерні агрегати, ювелірні вироби, окремі види зброї, боєприпасів і спеціальних засобів, деякі інші товари); для роздрібно́ї торгівлі важливою є наявність торговельного місця. Під торговельним місцем розуміють відокремлене, спеціально обладнане місце для здійснення роздрібно́го продажу товарів з обов'язковим дотриманням чинних правил торговельного обслуговування населення та порядку розрахунків із покупцями; роздрібна торгівля чітко регламентована законодавчими та нормативно-правовими актами; договори купівлі-продажу в роздрібній торгівлі мають публічний характер.

До підприємств роздрібно́ї торгівлі відносять магазини з повним обсягом послуг, продовольчі магазини, магазини самообслуговування, магазини товарів за зниженими цінами та ін.

Роздрібна торговельна мережа є основою матеріально-технічної бази торгівлі та сукупністю пунктів торговельного обслуговування споживачів на певній території (адміністративному районі, місті, області, країні). Її роль і завдання в процесі товарного звернення зумовлені постійним збільшенням обсягів виробництва споживчих товарів та потребують постійного вдосконалення.

У складі мережі підприємств роздрібно́ї торгівлі власне роздрібну її частину становлять магазини і палатки, тоді як до дрібно-роздрібно́ї частини торговельної мережі належать кіоски, ятки, автомати, пункти пересувної торгівлі, нестационарні торговельні одиниці тощо.

Аналіз статистичних даних свідчить, що протягом 2000–2014 рр. загальна кількість діючих об'єктів роздрібно́ї торгівлі, які розташовані в селі, скоротилася втричі і на сьогодні представлена 10,9 тис. од. За останні 15 років у сільській місцевості майже всі об'єкти роздрібно́ї торгівлі перейшли у приватну власність. Така ситуація зумовлена, насамперед, скороченням зайнятості в галузях сільського господарства та стрімким зростанням зайнятості у сфері роздрібно́ї торгівлі, що останнім часом стало основним джерелом забезпечення життєдіяльності більшості населення цих територій.

У сільській місцевості триває скорочення кількості об'єктів роздрібно́ї торгівлі. Це відбувається в основному через зменшення кількості магазинів,

причому переважно продовольчих. Протягом 2000–2014 рр. кількість магазинів у сільській місцевості скоротися на 70,5%, а їх торговельна площа – на 60% та становила 8,8 тис. од. з торговельною площею 732 тис. м². Найбільша кількість магазинів на кінець зазначеного періоду зосереджена в Київській (838 од.) та Вінницькій (822 од.) областях, але і вони порівняно навіть з 2012 р. втратили відповідно 12,4 та 15,7% своїх потужностей.

Сьогодні на один сільський населений пункт припадає 0,3 об'єкта торгівлі, тобто населення двох сіл з трьох позбавлено можливості користуватися послугами роздрібною торгівлі за місцем проживання. Для порівняння: у 2000 р. забезпеченість сільських населених пунктів об'єктами торгівлі була 1,2 од. з найвищим показником 2,4 од. в Закарпатській області та найнижчим 0,8 од. – Луганській. Із цим показником тісно пов'язаний радіус доступності до об'єктів торгівлі, який у селі на сьогодні становить 3,7 км, що на 54,9% більше, ніж у 2000 р. Це підтверджує погіршення територіальної доступності до об'єктів торгівлі в сільській місцевості.

Така ситуація досить негативно впливає на соціальні настрої сільського населення, яке не може задовольнити елементарні потреби в товарах першої необхідності, не беручи вже до уваги одяг, побутову техніку, меблі тощо. В кращому разі закриття магазину супроводжується відкриттям кіоску, де якість товарів, що пропонуються, є сумнівною (невідповідні умови зберігання товарів, відсутність документації щодо їх походження). Здебільшого сільські мешканці взагалі поступово позбавляються можливості придбання товарів у своєму населеному пункті.

Щодо забезпечення сільських мешканців магазинами, то в розрахунку на 10 тис. населення їх кількість становить 7 од. з найнижчими показниками в Херсонській області (2 од. на 10 тис. населення). Лідером у цьому є Чернігівська область, де цей показник дорівнює 12 од., хоча таке лідерство можна поставити під сумнів, оскільки цей регіон не виділяється ні високими показниками за кількістю об'єктів торгівлі, ні за чисельністю населення. Загалом проблема як територіальної, так і цінової доступності, є досить актуальною для сільської місцевості. Вплив територіального чинника зумовлює формування цінової політики в сільських об'єктах торгівлі.

Як уже зазначалося, за останні 30 років визначальним для сільських об'єктів торгівлі є потужний розвиток приватного сектору, який, проте, орієнтується не стільки на потреби споживача, скільки на отримання максимального прибутку. Негативною тенденцією розвитку сільських об'єктів торгівлі є те, що їх кількість обмежена (часто на все село припадає один магазин або одна палатка), а це практично унеможливорює вплив сільського жителя на асортимент та ціну товару, і, як наслідок, житель села змушений купувати те, що пропонує власник торговельного об'єкта.

Більшість товарів, представлених у таких об'єктах, – це продукти харчування, тоді як асортимент товарів широкого вжитку, побутової хімії, товарів для дітей тощо є досить обмеженим або вони взагалі відсутні. Для придбання таких товарів сільські жителі змушені їхати до іншого села або навіть до районного чи обласного центру, а це не завжди можливо, оскільки транспортне сполучення у більшості сільських населених пунктів України вкрай незадовільне (наприклад, один автобус курсує, двічі на тиждень) або взагалі відсутнє.

Незабезпеченість сільського населення необхідними соціальними послугами і товарами першої необхідності призводить до вимирання сільських населених пунктів, формування зон соціальної незаселеності. Інакше кажучи, відбувається знелюднення сільської місцевості, зняття з обліку населених пунктів і, як наслідок, деградація сільської поселенської мережі.

З огляду на зазначене можна стверджувати, що основним завданням розвитку роздрібною торгівлі на селі є формування оптимальної мережі роздрібною торгівлі з урахуванням споживчих вимог селян.

Перехід до системи вільного переміщення товарів поки що не забезпечив формування повноцінного споживчого ринку. Децентралізація системи управління торгівлею за умови недосконалості організаційних механізмів та нормативно-правової бази державного регулювання підприємницької діяльності, жорсткість податкової політики та її порушення значною мірою зумовили зниження ефективності торгівлі, яка в системі деформованої галузевої економіки частково навіть стала джерелом тіньових доходів.

Значно погіршилася якість торговельного обслуговування, звужився асортимент товарів вітчизняного виробництва та супутніх послуг, посилилися тенденції до необґрунтованого завищення цін, недобросовісної конкуренції.

Перехід до ринкових відносин став підґрунтям для розподілу раніше існуючої системи громадського харчування на підсистеми громадського та масового харчування (кафе, ресторани, закусочні).

Ресторанне господарство як галузь сільської соціальної інфраструктури – це загальнодоступна мережа, діяльність якої спрямована на задоволення потреб споживачів у харчуванні, різноманітних продуктах харчування, а також на раціональне використання вільного часу людини. Заклади ресторанного господарства поділяють на такі види: ресторани; бари; кафе, кафетерії; їдальні, в тому числі їдальні на підприємствах, у навчальних закладах тощо; закусочні; буфети, магазини кулінарних виробів; фабрики-кухні, фабрики-заготівельні.

Терміном “ресторанне господарство” замінено термін “громадське харчування”, який ще вживається в багатьох нормативних документах.

Ресторанне господарство – це вид економічної діяльності суб'єктів господарювання щодо надання послуг для задоволення потреб споживачів у харчуванні з організацією дозвілля або без такої організації.

Заклади ресторанного господарства надають споживачам комплекс різноманітних послуг, які за характером можна поділити на такі: послуги харчування; послуги з виготовлення кулінарної продукції, кондитерських виробів; послуги з реалізації продукції; послуги організації обслуговування споживачів (реалізація продукції та організація її споживання); послуги з організації дозвілля; інформаційно-консультативні та інші послуги.

Ресторанне господарство – організація надання послуг, які забезпечують задоволення гастрономічних потреб споживача у спеціально відведених для такого обслуговування приміщеннях, що відповідає санітарно-гігієнічним та нормативно-законодавчим вимогам. Організація послуг харчування забезпечує задоволення не тільки гастрономічних потреб, а й організацію відпочинку і розваг, тобто задоволення соціокультурних потреб.

Підприємства ресторанного господарства мають низку особливостей галузевого, організаційно-економічного та соціального характеру. Галузеві особливості полягають у тому, що в процесі діяльності заклади ресторанного господарства виконують одночасно три взаємопов'язані і взаємозалежні функції: виробництво кулінарної продукції; її реалізацію; організацію її споживання.

Мережа ресторанного господарства на селі у 2014 р. включала 6,5 тис. об'єктів на 346 тис. місць, що в 1,6 раза менша, ніж у 2000 р. Забезпеченість сільського населення об'єктами ресторанного господарства у 2014 р. становила 5 од. у розрахунку на 10 тис осіб. У розрізі регіонів простежується значна диференціація: від одного закладу в Одеській області до 12 од. у Сумській.

Нині на споживчому ринку триває зникнення багатьох асортиментних груп товарів вітчизняного виробництва, спричинене витісненням їх імпортованими товарами, просування яких до споживача інтенсивно фінансується іноземним капіталом. Це призвело фактично до монополізації окремих сегментів споживчого ринку іноземними виробниками.

Побутове обслуговування населення – служба побуту, підгалузь, що є частиною сфери обслуговування, яка надає побутові послуги суб'єктами підприємницької діяльності (ремонт житла, прання, хімчистка речей, ремонт одягу, взуття, автотехобслуговування, прокат речей, послуги лазень тощо). Мережа закладів цієї сфери складається з будинків побуту, ательє, майстерень, салонів та інших сервісних установ.

Побутове обслуговування населення являє собою мережу різноманітних організацій, що надають населенню послуги господарського та побутового

характеру і тим самим поліпшують побутові умови життєдіяльності громадян, збільшують їх вільний час.

Послуги у сфері побутового обслуговування – це послуги, які пов’язані з веденням домашнього господарства, виконанням різноманітних ремонтних робіт, забезпеченням санітарно-гігієнічних та інших потреб населення, а також з виготовленням за індивідуальними замовленнями особистих речей та предметів господарського призначення.

Побутова послуга – вид діяльності суб’єктів підприємницької діяльності, пов’язаної із задоволенням конкретної побутової потреби індивідуального замовника.

Замовники – особи, яким надаються побутові послуги.

Соціальне значення побутового обслуговування населення полягає в тому, що воно забезпечує суттєве скорочення витрат часу і праці населення на ведення домашнього господарства, особисту гігієну, а також організоване задоволення індивідуальних потреб громадян, які не можна забезпечити за допомогою серійно вироблених товарів.

Ця галузь належить до ланок соціальної інфраструктури, де обсяг виробництва збільшується переважно за рахунок зростання чисельності працюючих. Здебільшого тут неможливо використовувати переваги концентрації, механізації, автоматизації виробництва.

В останні роки викликає занепокоєння стрімке зменшення кількості закладів сільської мережі побуту. Закриття побутових підприємств пов’язане із зниженням якості та значущості побутових послуг, неспроможністю сільського населення задовольняти свої потреби в побутовому обслуговуванні внаслідок низького життєвого рівня.

У 2014 р. лише в 162 селах працювали будинки побуту, в 164 – комплексні приймальні пункти, 381 сільський населений пункт був забезпечений лазнями, тобто 99,3% сільських населених пунктів не були забезпечені будинками побуту (наприклад у Кіровоградській та Івано-Франківській областях вони відсутні взагалі).

Побутове обслуговування на селі не можна вважати внутрішньою справою окремого населеного пункту чи (як це було раніше) сільськогосподарського підприємства. Стабільність та ефективність зазначеної служби пов’язані з налагодженням зв’язків з постачальниками або спорідненими підприємствами з ремонту устаткування, спеціалізованими кооперативами чи малими підприємствами тощо, а також з взаємодопомогою і взаємопідтримкою.

Певний внесок у розвиток побутового обслуговування мають зробити приватні, кооперативні, орендні та сімейні підприємства і майстерні, що б надавали такий асортимент послуг, який не в змозі надавати державні підприємства. При цьому необхідно вирішити низку невідкладних проблем. Серед них,

зокрема, з одного боку, складність самої організації такого обслуговування в умовах малолюдності та розосередженості поселень, дефіциту та дорожнечі матеріально-технічних ресурсів тощо, а з другого – необхідність надання послуг соціально незахищеним верствам населення за пільговими тарифами, відшкодування збитків відповідних служб унаслідок діяльності у специфічних умовах сільської місцевості.

Значну роль у поліпшенні соціально-побутового та соціально-культурного обслуговування населення відіграє розвиток транспорту і шляхів сполучення.

Транспорт та шляхи сполучення – складова соціальної інфраструктури, яка задовольняє потреби населення та суспільного виробництва в перевезеннях пасажирів, доставлянні, переміщенні вантажів тощо.

Транспорт є однією з найважливіших галузей соціальної інфраструктури, покликаний задовольняти потреби населення та суспільного виробництва в перевезеннях.

Транспорт – сукупність засобів, призначених для переміщення людей, вантажів з одного місця в інше; складова соціальної інфраструктури, яка надає транспортні послуги населенню.

Під *транспортною інфраструктурою* розуміють сукупність споруд, системи мережі сполучень усіх видів транспорту, які задовольняють потреби населення та виробництва у перевезеннях пасажирів і вантажів.

Єдину транспортну систему України становлять:

– транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний і авіаційний, а також міський електротранспорт, у тому числі метрополітен);

– промисловий залізничний транспорт;

– відомчий транспорт;

– трубопровідний транспорт;

– шляхи сполучення загального користування.

Єдина транспортна система повинна відповідати вимогам суспільного виробництва та національної безпеки, мати розгалужену інфраструктуру для надання всього комплексу транспортних послуг, у тому числі для складування і технологічної підготовки вантажів до транспортування, забезпечувати зовнішньоекономічні зв'язки України.

Перевезення пасажирів, вантажів, багажу та пошти, надання інших транспортних послуг здійснюються залізницями, пароплавствами, портами, автомобільними, авіаційними та дорожніми підприємствами та організаціями.

Перше місце за обсягом перевезень вантажів і пасажирів серед усіх наявних видів сполучень займає *залізничний транспорт*.

Залізничний транспорт відіграє важливу роль у функціонуванні та розвитку економіки держави окремих економічних районів. Він забезпечує внутрішні зв'язки в системі матеріального виробництва, а також зовнішньоекономічні зв'язки із зарубіжними країнами.

Залізничний транспорт – виробничо-технологічний комплекс організацій, підприємств залізничного транспорту загального користування, призначений для забезпечення потреб суспільного виробництва та населення країни в перевезеннях у внутрішніх й міжнародних сполученнях та надання інших транспортних послуг усім споживачам без обмежень за ознаками форми власності та видів діяльності тощо.

Номенклатура вантажів, що перевозяться залізницею, нараховує кілька тисяч найменувань, але провідне місце займають 8 груп масових вантажів, до яких відносять: вугілля, кокс, чорні метали, руду, нафтопродукти, ліс, мінеральні добрива, будівельні матеріали, сільськогосподарську продукцію та ін. До мережі залізничних магістральних доріг приєднуються під'їзні залізничні шляхи підприємств, морських, річкових і авіаційних портів, елеваторів.

Автомобільний транспорт обслуговує промислові, будівельні, сільськогосподарські, торговельні й комунально-побутові підприємства, а також здійснює широкомасштабне перевезення населення. Крім перевезення вантажів і пасажирів, він виконує багато інших функцій, зокрема: забезпечує роботу швидкої медичної допомоги, пожежної охорони, органів громадського правопорядку тощо. Автотранспорт відіграє визначну роль в обслуговуванні АПК та доставляння вантажів і пасажирів у важкодоступні райони. У перевезеннях вантажів важливе значення має спеціальний автомобільний транспорт, контейнерний, рефрижераторний та ін.

Найважливішими автомагістралями України є: Одеса – Київ – Чернігів, Харків – Донбас, Дніпропетровськ – Запоріжжя, Запоріжжя – Севастополь, Львів – Київ, Харків – Київ, Полтава – Кишинів.

Морський транспорт характеризується великою протяжністю морського узбережжя, наявністю морських шляхів, по яких здійснюються транспортні зв'язки економічних районів і міжнародні перевезення. Він є головним видом транспорту, що здійснює перевезення зовнішньоторговельних вантажів.

Виділяють три види морських перевезень: малий каботаж – перевезення між портами однієї держави, одного моря; великий каботаж – перевезення між портами однієї держави різних морів; закордонні перевезення.

Річковий транспорт посідає перше місце серед всіх інших видів транспорту за рівнем доходів від своєї діяльності, в основному за рахунок закордонних перевезень вантажів. Географія функціонування річкового транспорту установилася й в основному обмежується басейнами рік Дніпра і Дунаю, а також прибережними водами Чорного моря, що дає змогу доставляти вантажі

і пасажирів у річкові та морські порти низки країн Центральної й Південно-Східної Європи.

Річковий транспорт, як і морський, має суттєві переваги перед сухопутним. Зокрема, він використовує готові природні шляхи, течії води, можливість одночасного транспортування великих вантажів і пасажирів. Утримання водних шляхів потребує незначних капіталовкладень,

Повітряний транспорт відіграє важливу роль у забезпеченні пасажирських перевезень, а також перевезень різноманітних вантажів. Серед інших видів транспорту він поза конкуренцією за швидкістю доставляння пасажирів і термінових вантажів на великі відстані (середня відстань доставки одного пасажирів повітряним транспортом у 10–15 разів більша від аналогічного показника у залізничного транспорту).

Транспорт відіграє значну роль у поліпшенні соціально-культурного та соціально-побутового обслуговування сільського населення України. Розвиток та розміщення транспортної мережі на селі відрізняється досить значною нерівномірністю, рівень транспортного обслуговування населення помітно відстає від його запитів, рухомий склад пасажирського транспорту фізично і морально застарів, уповільнився процес його оновлення, розподіл обсягів перевезень за видами транспорту нерациональний, стан дорожньо-транспортних магістралей не відповідає сучасним вимогам і потребам.

Організація роботи та рівень обслуговування сільських жителів підприємствами транспортного обслуговування потребує активнішого розвитку автобусного сполучення, оскільки нині значну частину необхідних товарів і послуг сільські жителі можуть придбати в місті чи районному центрі. Тому потреба в якісному шляховому будівництві залишається актуальною.

Залежно від господарського та адміністративного значення автомобільні дороги поділяються на дороги державного та місцевого значення; державні – на магістральні та регіональні; місцеві – на територіальні та районні.

Соціальні умови життя сільського населення великою мірою залежать від рівня розвитку та облаштування автомобільних доріг у сільській місцевості. В умовах фінансової кризи нове будівництво доріг на селі практично припинилося, а діючі не ремонтуються і виходять з ладу. Проте існуюча мережа доріг не забезпечує нормального сполучення, не завжди задовольняє потреби сільського населення. Зокрема, в сільській місцевості майже 30% автомобільних доріг внутрішньогосподарського підпорядкування не мають твердого покриття, які за несприятливих погодних умов стають непридатними для експлуатації.

Аналіз сучасного стану транспортного сполучення та шляхів свідчить, що у 2014 р. 6661 сільський населений пункт, де проживає близько 2166,5 тис. осіб, не мав доріг з твердим покриттям. Слід зауважити, що

661 село розміщене на відстані більш як 10 км від дороги з твердим покриттям та 1490 сіл – на відстані від 3 до 5 км. В Україні 3780 сільських населених пунктів не мають вулиць з твердим покриттям (14% від загальної кількості). Відсутні зупинки громадського транспорту в 7383 сільських населених пунктах, майже 30% таких сіл розміщено на відстані 3 км від найближчої зупинки.

Важливою складовою соціальної інфраструктури є галузь зв'язку й інформатизації, одна з найбільш науко- та капіталомістких складових інфраструктури держави, що, з одного боку, відображає стан її економіки, а з другого – повинна випереджати розвиток економіки, щоб не стримувати розвиток суспільного виробництва.

Галузь зв'язку призначена для передачі (транспортування) сигналів, інформації, даних на відстань за допомогою засобів зв'язку, технічних, комунікаційних систем, поштових відправлень. Ця галузь включає поштовий зв'язок, телекомунікації та електрозв'язок.

Зв'язок є однією з пріоритетних і найважливіших галузей в Україні та покликаний задовольняти потреби споживачів, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, оборони та безпеки держави в засобах і послугах поштового та електричного зв'язку.

Удосконалення зв'язку здійснюється відповідно до Комплексної програми створення єдиної національної системи зв'язку з урахуванням його пріоритету на основі сучасних досягнень науково-технічного прогресу.

Зв'язок – це передача (транспортування) сигналів, інформації, даних на відстань за допомогою засобів зв'язку, технічних, комунікаційних систем.

В Україні існує два види зв'язку:

- електричний – передача, випромінювання або приймання знаків, сигналів, письмового тексту, будь-яких зображень, звуків чи повідомлень по радіо, дротяних, оптичних або інших електромагнітних системах;*
- поштовий – приймання, обробка, перевезення та доставка письмових відправлень, матеріальних цінностей, виконання доручень фізичних та юридичних осіб щодо грошових переказів, банківських операцій.*

Серед основних видів зв'язку можна виділити:

- телеграфний;*
- міський і сільський телефонний;*
- телефонний міжміський (включаючи міжнародний);*
- проводове мовлення;*
- спеціальний і фельдзв'язок;*
- пов'язаний з передачею та прийомом телевізійних і радіопрограм, радіозв'язок;*
- супутниковий;*

- комп'ютерний;
- мобільний;
- пейджинговий;
- транкінговий.

У частині обслуговування населення до складу галузі зв'язку на певній території входять відділення зв'язку, телефонні станції та телефонна мережа, телемережа, телеграф, підприємства з надання інтернет-послуг тощо.

У сільській місцевості приміщення для відділень зв'язку, службові житлові приміщення для обслуговуючого персоналу надаються підприємствам зв'язку на договірних засадах сільськими радами або організаціями та споживачами послуг зв'язку.

Аналіз статистичних даних свідчить, що загальна кількість сільських автоматичних телефонних станцій у 2014 р. значно більша, ніж у міських поселеннях (у 2,2 раза) і становила 10,3 тис. од. Проте сучасних цифрових телефонних станцій на селі у 1,7 раза менше, ніж у місті. Міські автоматичні телефонні станції значно переважають сільські за потужністю, тому загальна монтована місткість телефонних станцій у сільській місцевості менша за відповідний показник у міських поселеннях у 7,3 раза. В Україні 38,9% (10516 од.) сільських населених пунктів, де проживає 2149,8 тис. осіб, не мають відділень зв'язку.

Сучасний стан галузі зв'язку характеризується в основному низькою телефонною щільністю, фізично зношеним і застарілим устаткуванням, недостатньо розвинутою цифровою первинною мережею, невеликою кількістю телевізійних каналів для потреб державних, комунальних та приватних теле-радіоорганізацій, високою питомою вагою ручної праці в поштової галузі і низькою якістю поштових послуг. Спостерігаються значні диспропорції в рівні розвитку зв'язку між містами та сільськими населеними пунктами.

Рівень телефонізації на селі залишається низьким через відсутність коштів у селян на встановлення апаратів і оплату телефонних розмов і значно нижчий не тільки ніж в інших країнах, а й у міських поселеннях.

Останнім часом у сільській місцевості активно розширюється мережа мобільного зв'язку. Мобільний (рухомий, бездротовий, стільниковий) зв'язок – технології, що дають змогу абонентам залишатись на зв'язку під час руху, вдома, на роботі, в транспорті, в роумінгу і навіть на морі; це електровз'язок із застосуванням радіотехнологій, під час якого кінцеве обладнання хоча б одного із споживачів може вільно переміщатися в межах усіх пунктів закінчення телекомунікаційної мережі, зберігаючи єдиний унікальний ідентифікаційний номер мобільної станції.

На початок 2014 р. мобільний зв'язок в Україні відчутно потіснив стаціонарний: 88% мешканців України є користувачами мобільного зв'язку і лише 43% –

стаціонарного, з них у 50,8% є тільки особистий мобільний телефон, а 37,2% є володарем одночасно і мобільного, і домашнього телефонів, тільки домашній телефон є у 6,1% і ніякого телефону немає у кожного двадцятого жителя. Зросла кількість користувачів мобільного зв'язку, особливо в сільській місцевості, і зменшилася кількість користувачів стаціонарних домашніх телефонів.

До основних галузей соціально-культурного призначення належать освіта, культура і мистецтво, охорона здоров'я та соціальне забезпечення, фізична культура, спорт, туризм і відпочинок.

Система освіти. Рівень розвитку соціальної інфраструктури насамперед визначається рівнем розвитку інноваційної структури, де одне з провідних місць займає освіта. Світовий досвід свідчить, що саме освітянська сфера є найважливішим джерелом оновлення всіх складових життєдіяльності суспільства, у тому числі навчально-виховного процесу.

Освіта – галузь, яка об'єднує організації, установи, підприємства, що здійснюють навчання, виховання, передачу знань, випуск навчальної літератури, підготовку вчительських кадрів.

В існуючих непростих демографічних і соціально-економічних умовах розвитку регіонів України мережа навчальних закладів модернізується з метою більш ефективного використання їх матеріально-технічних, кадрових, фінансових, управлінських ресурсів для забезпечення доступності та якості освіти. Для цього здійснюється пошук альтернативних моделей організації навчання, зокрема в сільських районах створюються освітні округи. Відбуваються значні позитивні зрушення в бібліотечно-інформаційному забезпеченні педагогічної освіти і науки, зокрема, створено веб-портали та сайти у провідних бібліотеках, формуються повноцінний галузевий інформаційний ресурс, електронні каталоги, повнотекстові бази, електронні бібліотеки та ін.

Освіта – основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення галузей економіки кваліфікованими фахівцями.

Освіта в Україні ґрунтується на засадах гуманізму, демократії, національної свідомості, взаємоповаги між націями і народами.

Освіту можна розуміти як передачу накопичених суспільством знань молодому поколінню для розвитку в нього пізнавальних можливостей, а також

набуття умінь і навичок для практичного застосування загальноосвітніх і професійних знань. Освіта призначена для надання йому початкових знань культури, формування поведінки в дорослому житті і покликана допомагати у виборі можливої ролі в суспільстві. Право на освіту гарантоване Конституцією України.

У період трансформації економіки одне із завдань держави полягає у покращанні освітнього й інтелектуального потенціалу суспільства, збагаченні духовності окремої особистості. Адже розвиток освіти є однією з передумов ефективності виробництва, підвищення продуктивності праці. Функціональне призначення освіти як ланки соціальної інфраструктури полягає в нагромадженні знань, створенні умов для їх засвоєння кожним членом суспільства.

Розвиток населеного пункту великою мірою визначається рівнем освіченості його жителів. За Законом України “Про освіту” освіта визнана основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави.

До складу установ і закладів освіти входять дошкільні навчальні заклади (ДНЗ), середні загальноосвітні навчальні заклади (ЗНЗ), мережа закладів позашкільного виховання, професійно-технічні навчальні заклади (ПТНЗ), спеціальні навчально-виховні заклади, вищі навчальні заклади I–IV рівнів акредитації. Крім того, характерною рисою сучасного розвитку освіти є створення нових типів навчальних закладів, таких як школи-садки, гімназії, ліцеї, коледжі тощо.

Відповідно до міжнародної стандартної класифікації освіти в Україні існують навчальні заклади, які забезпечують отримання відповідного ступеня, зокрема такі:

Допочаткове навчання. Дошкільні навчальні заклади (3–4 роки).

Початкова освіта. Перший етап базової освіти – 1–3-ті (4-ті) класи денних загальноосвітніх навчальних закладів, без учнів з функціональними обмеженнями (4 роки).

Перший етап середньої освіти. Другий етап базової освіти – 5–9-ті класи денних і вечірніх загальноосвітніх навчальних закладів, без учнів з функціональними обмеженнями (5 років).

Другий етап середньої освіти. Учні 10–11-х (12-х) класів денних і вечірніх загальноосвітніх навчальних закладів, учні (слухачі) ПТНЗ, які здобувають повну загальну середню освіту і кваліфікацію “кваліфікований робітник” (2 роки).

Післясередня, не вища освіта. Учні (слухачі) ПТНЗ, які після здобуття повної загальної середньої освіти отримують кваліфікацію “кваліфікований робітник” (1 рік).

Перший етап вищої освіти. Студенти ВНЗ III–IV рівнів акредитації (2–3 роки), студенти ВНЗ I–II рівнів акредитації (5–6 років).

Другий етап вищої освіти. Аспірантура, докторантура (3 роки).

Заклади освіти виконують важливі функції, зокрема:

- соціальні (отримання та нагромадження знань, створення умов для їх засвоєння кожним членом суспільства, гармонійний розвиток особистості);
- економічні (задоволення потреби виробництва у кваліфікованій робочій силі, створення умов для підготовки та самопідготовки фахівців тощо).

У сільському дитячому садку, потім у школі виховується майбутній хлібороб держави, формуються його творчий, інтелектуальний і духовний потенціали. Отримання освітніх послуг гарантується кожному сільському жителю ст. 53 Конституції України. Призначення освіти сьогодні полягає в тому, щоб надати людині глибокі загальнокультурні основи, розвинути її задатки, здібності, оскільки сьогодні головною педагогічною ідеєю є освіта впродовж життя.

Нині у 17,8 тис. сільських населених пунктів (65,9% від їх загальної кількості) ДНЗ немає, причому в 3 тис. таких сіл проживало від 21 до 49 дітей віком до шести років, 1,2 тис. – 50 дітей і більше. Якщо в Миколаївській, Сумській, Черкаській областях це поодинокі випадки, то у Львівській зареєстровано 251 село, де немає таких закладів, однак мешкає 50 і більше дітей дошкільного віку, Івано-Франківській – 205, Рівненській – 103. Для 4,5 тис. сіл найближчий садочок розташований на відстані понад 10 км. Розширення мережі ДНЗ та збільшення кількості місць у них, яке реєструється упродовж останніх років, відбувається переважно за рахунок відновлення діяльності непрацюючих закладів і їх відкриття у пристосованих приміщеннях, а нове будівництво в сільській місцевості майже не здійснюється. Це пояснюється відсутністю коштів у місцевих бюджетах. Проте, на наш погляд, недостатньо використовуються й інші можливості розвитку сільської дошкільної освіти, зокрема: інтеграція дошкільної та загальноосвітньої школи в навчально-виховні комплекси “школа – дитячий садок”; охоплення дітей старшого дошкільного віку програмою “Шкільний автобус”; розвиток дошкільних закладів сімейного типу.

У 2014 р. збереглася позитивна тенденція до збільшення кількості дітей у дошкільних навчальних закладах сільської місцевості. Коефіцієнт охоплення дошкільнят ДНЗ становив 41% (від 21–26% в Івано-Франківській, Луганській та Львівській областях до 55–57% – у Миколаївській, Черкаській та Херсонській). Однак за відсутності необхідних інфраструктурних потужностей це призводить до перевантаженості багатьох ДНЗ. На кінець 2014 р. у 43,9% закладів чисельність дітей перевищувала кількість місць. У середньому в сільській місцевості України в розрахунку на 100 місць припадало 94 дитини. Найвищі показники зафіксовані в Чернівецькій, Рівненській (115), Івано-Франківській (115), Львівській (122), Волинській (125) та Закарпатській (127)

областях. В Івано-Франківській, Волинській та Львівській областях ситуація критична, оскільки на фоні надмірної перевантаженості інфраструктури для них характерні найнижчі рівні охоплення дошкільнят.

Отже, переважна більшість дітей дошкільного віку в сільській місцевості перебуває вдома, що іноді негативно позначається на їхньому розвитку, адже, працюючи за наймом і в домашньому господарстві, сільські жінки не в змозі приділяти достатньо уваги вихованню дітей.

До загальноосвітніх навчальних закладів належать школи, ліцеї, гімназії, колегіуми, навчально-виховні комплекси (об'єднання), санаторні школи всіх ступенів, а також спеціальні школи (школи-інтернати) та школи соціальної реабілітації.

Основним видом середніх закладів освіти є *середня загальноосвітня школа*. Вона забезпечує обов'язковий рівень освіти і всебічний розвиток дитини як особистості, її здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення.

Середня загальноосвітня школа буває трьох ступенів:

- першого – початкова школа (початкова загальна освіта);*
- другого – основна школа (базова загальна середня освіта);*
- третього – старша школа (повна загальна середня освіта).*

Мережа загальноосвітніх навчальних закладів формується за такими принципами: доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою; рівність умов кожної людини для повної реалізації здібностей, таланту, всебічного розвитку; відкритий характер освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; інтеграція внутрішня і зовнішня; соціальний захист дітей.

Для розвитку обдарувань, здібностей і талантів дітей створюються профільні класи, спеціалізовані школи, ліцеї, гімназії, колегіуми, можуть організовуватися вечірні (змінні) школи, а також класи з очною, заочною формами навчання при загальноосвітніх школах та навчання екстерном для громадян, які потребують спеціальної допомоги та реабілітації, створюються загальноосвітні та спеціальні школи-інтернати, дитячі будинки, дошкільні навчальні заклади.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Тому місцеві органи влади мають забезпечити її доступність і безоплатність для всіх жителів громади, що передбачає можливість навчання в середніх навчальних закладах, які фі-

нансуються з місцевого бюджету. Місцева влада має надавати допомогу організаціям усіх форм власності, які здійснюють освітянську діяльність.

Навчання у середній загальноосвітній школі починається з 6–7-річного віку. Школи першого ступеня в сільській місцевості створюються незалежно від наявної кількості учнів. Такі школи, а також самостійні класи у них відкриваються за рішенням місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Демографічна криза негативно позначилася на показниках функціонування загальноосвітньої школи. У 2014/15 н. р. порівняно з попереднім кількістю учнів загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості скоротилася на 1%, мережа шкіл – на 2%. Такі зміни простежуються в більшості областей України, найпомітніші вони в Чернігівській, Черкаській, Сумській, Луганській областях. Зауважимо, що в середньостроковій перспективі очікується незначне зростання кількості учнів за рахунок більшої чисельності осіб, народжених упродовж 2008–2013 рр.

Проблема територіальної організації мережі загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості є складною. З одного боку, у понад 900 селах України немає шкіл, але нараховується 50 і більше дітей віком 7–17 років, причому найбільше таких поселень у Вінницькій, Рівненській, Донецькій, Львівській областях. З другого боку, майже кожна п'ята школа є малокомплектною, наприклад у Житомирській області такими є більше від половини закладів. Так, у 2014 р. у 42 ЗНЗ навчалася до 10 учнів, в 209 ЗНЗ – 10–50 учнів. Середнє навантаження на одного вчителя у сільських школах України становить 6 учнів, що значно менше, ніж у будь-якій державі ЄС. При цьому, якщо заповнюваність учнями початкових шкіл унаслідок їх скорочення збільшується, то середніх – щорічно зменшується на 4–5%. Забезпечити високу якість освіти в малокомплектних школах проблематично. Крім того, витрати на їх функціонування є переважно неефективними з економічного погляду. Більшість шкільних закладів має слабку матеріально-технічну базу, зокрема забезпеченість навчальним устаткуванням, комп'ютерним обладнанням і підручниками.

Через неналежну загальноосвітню підготовку учням сільських шкіл неможливо здобути якісну фахову освіту в майбутньому, що спричиняє подальше поглиблення нерівності в суспільстві, прискорення темпів маргіналізації населення. Про істотне погіршення якості знань учнів сільських шкіл, особливо порівняно з учнями міських шкіл, свідчать результати ЗНО.

Позашкільні навчальні заклади. Позашкільна освіта і виховання є важливою складовою системи освіти та спрямовуються на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їхніх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному самовизначенні. Вона здійснюється закладами освіти, сім'єю, трудовими колективами, громадськими організаціями.

ми, товариствами, фондами і ґрунтується на принципі добровільності вибору типів закладів та видів діяльності.

Система позашкільної освіти – освітня підсистема, що включає державні, комунальні, приватні позашкільні навчальні заклади; інші навчальні заклади як центри позашкільної освіти, що здобувається в позаурочний та позанавчальний час (загальноосвітні навчальні заклади незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, у тому числі школи соціальної реабілітації, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, професійно-технічні та вищі навчальні заклади I-II рівнів акредитації); гуртки, секції, клуби, культурно-освітні, спортивно-оздоровчі, науково-пошукові об'єднання на базі загальноосвітніх навчальних закладів, навчально-виробничих комбінатів, професійно-технічних та вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації; клуби та об'єднання за місцем проживання незалежно від підпорядкування, типів і форм власності; культурно-освітні, фізкультурно-оздоровчі, спортивні та інші навчальні заклади, установи; фонди, асоціації, діяльність яких пов'язана із функціонуванням позашкільної освіти; відповідні органи управління позашкільною освітою і науково-методичні установи.

Для здійснення навчально-виховної роботи позашкільним навчальним закладам надаються спортивні об'єкти, культурні, оздоровчі та інші заклади безкоштовно та на пільгових умовах. Порядок їх надання визначається місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Професійно-технічна освіта є комплексом педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямованих на забезпечення оволодіння громадянами знаннями, уміннями і навичками в обраній ними галузі професійної діяльності, розвиток компетентності та професіоналізму, виховання загальної і професійної культури. Вона забезпечує оволодіння громадянами професіями відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, перепідготовку, підвищення їхньої професійної кваліфікації.

Згідно з Положенням про ступеневу професійно-технічну освіту, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 1999 р. № 956, у країні існують такі типи професійно-технічних навчальних закладів: професійно-технічне училище відповідного профілю; професійне училище соціальної реабілітації; вище професійне училище; професійний ліцей; професійний ліцей відповідного профілю; професійно-художнє училище; художнє професійно-технічне училище; вище художнє професійно-технічне училище; училище-агрофірма; вище училище-агрофірма; училище-завод; центр професійно-технічної освіти; центр професійної освіти; навчально-виробничий центр; центр підготовки і перепідготовки робітничих кадрів;

навчально-курсний комбінат; навчальний центр. Професійно-технічні навчальні заклади можуть мати денні, вечірні відділення, створювати їх і входити в різні комплекси, об'єднання.

Система професійно-технічної освіти складається з професійно-технічних навчальних закладів незалежно від форм власності та підпорядкування, що здійснюють діяльність у галузі професійно-технічної освіти, навчально-методичних, науково-методичних, наукових, навчально-виробничих, навчально-комерційних, видавничо-поліграфічних, культурно-освітніх, фізкультурно-оздоровчих, обчислювальних та інших підприємств, установ, організацій та органів управління ними, що здійснюють або забезпечують підготовку кваліфікованих робітників.

Система професійно-технічної підготовки складається з професійних навчальних закладів, які присвоюють випускникам кваліфікацію “кваліфікований робітник” з набутої професії відповідного розряду (категорії), а випускникам професійних училищ може присвоюватися кваліфікація “молодший спеціаліст”.

У 2014 р. в Україні налічувалось 105 сільських населених пунктів, у яких функціонувало 106 ПТНЗ. Лише у Вінницькій області налічувалося таких сіл 12. Сільські ПТНЗ надають освіту з 50 спеціальностей, з них 10 широкого профілю.

Станом на 1 вересня 2015 р. в Україні налічувався 241 сільський професійно-технічний навчальний заклад. У них навчалось 73,6 тис. осіб. Цими закладами підготовлено 14,3 тис. спеціалістів робітничих професій. Питома вага кадрів, підготовлених у сільських професійно-технічних навчальних закладах, становить 8,6% від їх загальної кількості.

Вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів, удосконалення їхньої наукової та професійної підготовки, перепідготовки для підвищення кваліфікації.

Вища освіта – рівень освіти, який здобувається особою у вищому навчальному закладі в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання, що ґрунтується на повній загальній середній освіті й завершується здобуттям певної кваліфікації за підсумками державної атестації.

До складу вищих навчальних закладів входять технікуми (училища), коледжі, інститути, консерваторії, академії, університети та ін.

Підготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за відповідними освітньо-професійними, освітньо-науковими, науковими програмами на таких рівнях вищої освіти.

Початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти відповідає п'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою загальнокультурної та професійно орієнтованої підготовки, спеціальних умінь і знань, а також певного досвіду їх практичного застосування з метою виконання типових завдань, що передбачені для первинних посад у відповідній галузі професійної діяльності.

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти відповідає шостому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань та практичних умінь і навичок, достатніх для успішного виконання професійних обов'язків за обраною спеціальністю.

Другий (магістерський) рівень вищої освіти відповідає сьомому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою поглиблених теоретичних та/або практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю (чи спеціалізацією), загальних засад методології наукової та/або професійної діяльності, інших компетентностей, достатніх для ефективного виконання завдань інноваційного характеру відповідного рівня професійної діяльності.

Третій (освітньо-науковий) рівень вищої освіти відповідає восьмому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає здобуття особою теоретичних знань, умінь, навичок та інших компетентностей, достатніх для продукування нових ідей, розв'язання комплексних проблем у галузі професійної та/або дослідницько-інноваційної діяльності, оволодіння методологією наукової та педагогічної діяльності, а також проведення власного наукового дослідження, результати якого мають наукову новизну, теоретичне та практичне значення.

Науковий рівень вищої освіти відповідає дев'ятому кваліфікаційному рівню Національної рамки кваліфікацій і передбачає набуття компетентностей з розроблення і впровадження методології та методики дослідницької роботи, створення нових системоутворюючих знань та/або прогресивних технологій, розв'язання важливої наукової або прикладної проблеми, яка має загальнонаціональне або світове значення.

Здобуття вищої освіти на кожному рівні вищої освіти передбачає успішне виконання особою відповідної освітньої (освітньо-професійної чи освітньо-наукової) або наукової програми, що є підставою для присудження відповідного ступеня вищої освіти:

Молодший бакалавр – це освітньо-професійний ступінь, що здобувається на початковому рівні (короткому циклі) вищої освіти і присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньої-професійної програми, обсяг якої становить 90–120 кредитів ЄКТС. Особа має право здобувати ступінь молодшого бакалавра за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти.

Бакалавр – це освітній ступінь, що здобувається на першому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти освітньо-професійної програми, обсяг якої становить 180–240 кредитів ЄКТС. Обсяг освітньо-професійної програми для здобуття ступеня бакалавра на основі ступеня молодшого бакалавра визначається вищим навчальним закладом. Особа має право здобувати ступінь бакалавра за умови наявності в неї повної загальної середньої освіти.

Магістр – це освітній ступінь, що здобувається на другому рівні вищої освіти та присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми. Ступінь магістра здобувається за освітньо-професійною або за освітньо-науковою програмою. Обсяг освітньо-професійної програми підготовки магістра становить 90–120 кредитів ЄКТС, обсяг освітньо-наукової програми – 120 кредитів ЄКТС. Освітньо-наукова програма магістра обов'язково включає дослідницьку (наукову) компоненту обсягом не менше від 30%. Особа має право здобувати ступінь магістра за умови наявності в неї ступеня бакалавра.

Ступінь магістра медичного, фармацевтичного або ветеринарного спрямування здобувається на основі повної загальної середньої освіти і присуджується вищим навчальним закладом у результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньої програми, обсяг якої становить 300–360 кредитів ЄКТС.

Доктор філософії – це освітній і водночас перший науковий ступінь, що здобувається на третьому рівні вищої освіти на основі ступеня магістра. Ступінь доктора філософії присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу або наукової установи в результаті успішного виконання здобувачем вищої освіти відповідної освітньо-наукової програми та публічного захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді.

Доктор наук – це другий науковий ступінь, що здобувається особою на науковому рівні вищої освіти на основі ступеня доктора філософії і передбачає набуття найвищих компетентностей у галузі розроблення і впровадження методології дослідницької роботи, проведення оригінальних досліджень, отримання наукових результатів, які забезпечують розв'язання важливої теоретичної або прикладної проблеми, мають загальнонаціональне або світове значення та опубліковані в наукових виданнях.

Ступінь доктора наук присуджується спеціалізованою вченою радою вищого навчального закладу чи наукової установи за результатами публічного захисту наукових досягнень у вигляді дисертації або опублікованої монографії, або за сукупністю статей, опублікованих у вітчизняних і міжнародних

рецензованих фахових виданнях, перелік яких затверджується центральним органом виконавчої влади у сфері освіти і науки.

Підвищення кваліфікації – це поглиблення та подальше вдосконалення технічних та економічних знань, виробничого й практичного досвіду, навичок працівників у межах їх спеціальностей або розширення кваліфікованого профілю працівників шляхом навчання інших чи суміжних професій.

Вищі навчальні заклади сільськогосподарського профілю включають 112 ВНЗ I–II рівнів акредитації, у яких в 2014 р. навчалося 71,3 тис. студентів, з них з відривом від виробництва (очна форма навчання) – 58,2 тис. осіб; без відриву від виробництва (заочна форма навчання) – 13,1 тис. осіб та 22 ВНЗ III–IV рівнів акредитації, у яких навчалося 111,1 тис. студентів, з них без відриву від виробництва – 62,4 тис. осіб, з відривом від виробництва – 48,7 тис. осіб.

Самоосвіта громадян може здійснюватися шляхом відвідування народних університетів, лекторіїв, центрів, бібліотек, клубів, а також за допомогою теле-, радіонавчальних програм тощо.

Культура. Важливою умовою становлення української політичної нації є активізація її культуротворчого потенціалу в процесі державотворення. Подальший розвиток культурної самобутності нації сприятиме консолідації та взаємодії всіх культурних груп українського суспільства.

Культура – це галузь, яка охоплює сукупність матеріальних і духовних, нематеріальних цінностей, створених людством протягом його історії.

Ця галузь покликана зберігати історичні, національні пам'ятки культури, поповнювати скарбничку культурних досягнень у галузі літератури, мистецтва, художньої творчості, музики, живопису, скульптури, зодчества, долучати людей до творінь культури, виховувати культурну людину та проводити дослідження в галузі культури.

Поняття “культура” може вживатися в таких значеннях, як:

– сфера духовної, ціннісної, комунікативної організації суспільства, яка визначає норми поведінки, мислення, почуттів різних верств населення і нації в цілому;

– певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, втілений у типах і формах організації життя і діяльності людей, а також у цінностях, які створюються ними.

Мережа закладів, підприємств та організацій культури, різних за видами діяльності, складається з театрів, філармоній, професійних творчих колективів, кіностудій, організацій телебачення, радіомовлення, кіно-, відео-прокату, видавництва, редакцій, музеїв, художніх галерей (виставок), бібліотек, архівів, клубних закладів, кінотеатрів, цирків, парків культури та відпочинку, навчальних закладів і наукових установ, позашкільних закладів

естетичного виховання і дозвілля дітей та юнацтва, дизайнерських, реставраційних центрів і майстерень, історико-культурних, архітектурних заповідників, заповідних територій тощо.

Суб'єктами діяльності в галузі культури є: професійні творчі працівники, професійні творчі колективи, працівники культури, окремі громадяни; державні і приватні заклади, підприємства, організації та установи, що діють у сфері культури; творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, громадські об'єднання, їх підприємства; держава в особі її органів влади та управління.

До складу цієї галузі в містах, особливо у великих, входить низка установ, яким надається статус національних. Майно таких закладів перебуває в загальнодержавній власності, їх фінансування повністю забезпечується за рахунок державного бюджету. Найбільша їх кількість розташована у м. Києві. Серед них: Національна опера України ім. Тараса Шевченка, Національний музей історії України, Державний музей українського образотворчого мистецтва, Державний академічний український драматичний театр ім. Івана Франка та ін.

За формами власності сучасна мережа культурних закладів регіонів різноманітна і охоплює культурні установи загальнодержавної, комунальної власності, колективної та приватної власності.

Розвиток комунальної мережі закладів культури стримується через брак бюджетних коштів.

Розширення самостійності театральних закладів, дотримання принципів різноманітності творчих колективів, стилів зумовлюють необхідність пошуку та впровадження різноманітних форм організації художнього життя, трансформації традиційних управлінських структур, тобто утвердження їх багатоваріантності, яка пояснюється переходом на нові умови роботи і має забезпечуватися створенням місцевих фондів розвитку мистецтва, можливістю фінансування мистецьких колективів не тільки державними органами, а й за рахунок коштів недержавних організацій, приватного капіталу. Все це докорінно змінює роль, функції та принципи роботи органів управління у сфері культури в напрямі координації, експертизи пропозицій, проектів тощо.

У 2014 р. сільське населення обслуговували 15,3 тис. клубних закладів, 13,5 тис. бібліотек, 782 демонстраторів фільмів. З 2000 р. їх кількість зменшилася відповідно на 7,3, 9,4 та 50%. 42,3% сільських населених пунктів не мають клубів, будинків культури, 49,1% – бібліотек, 96,8% – кіноустановок. Поряд із цим 40,2% клубів та будинків культури потребують ремонту і 4,5% перебувають в аварійному стані. В Харківській, Полтавській та Чернівецькій областях таких будинків понад 50%.

Критична ситуація склалася і з сільськими бібліотеками. У зв'язку з відсутністю коштів повністю призупинилося надходження в них художньої літератури, журналів і періодики.

Через нестачу коштів у держави і сільського населення ще більше поглибилася кризова ситуація в системі кінопрокату. Сьогодні можна констатувати: її тут уже практично немає.

Важливе місце серед соціальних перетворень на селі посідають культурне обслуговування, забезпечення духовних потреб сільських жителів, характер проведення ними вільного часу та організація їхнього побуту. При дуже низькому рівні введення в експлуатацію установ культури швидко старіють та зношуються їх основні фонди, збільшується кількість об'єктів, що закриваються без подальшого відновлення їх функціонування.

Кількість закладів культури в сільській місцевості в кілька разів перевищує аналогічний показник у містах, але якість відповідних послуг у сільських бібліотеках та клубах, їх пропускну здатність, відсоток охоплення населення не можуть навіть порівнюватися з міськими. Матеріально-технічна база сільських культурних установ не відповідає сучасним вимогам, старіють і зношуються основні фонди, їх працівники не мають відповідної освіти; збільшується кількість об'єктів, що вимагають капітального ремонту або реконструкції.

Головним інвестором культури залишається держава. Що ж до фінансування сільських, селищних та міських палаців культури, клубів та бібліотек, то воно відповідно до Бюджетного кодексу України має здійснюватися з бюджетів сіл, селищ, міст районного значення та їх об'єднань. За такої ситуації, враховуючи стан та фінансові можливості місцевих бюджетів, навіть маленькі осередки культури на селі не виживуть.

Механізм фінансування сільських закладів культури й освіти доцільно більш активно змінювати в напрямі переходу від колишнього кошторисного бюджетного фінансування до нормативного. Останнє передбачає виділення коштів первинним сільським ланкам невиробничої сфери за довгостроковими сталими науково обґрунтованими нормативами, які є, по суті, цінами на послуги, оплачуваними для своїх громадян державою. Державне регулювання дасть змогу зберегти єдиний культурно-освітній простір, відіграючи при цьому стабілізуючу та регламентуючу роль. З боку держави управління культурно-освітніми закладами на селі має зводитися до двох основних напрямів: нормативного регулювання та субвенцій територіальних галузевих культурно-освітніх програм з чіткою цільовою спрямованістю.

Охорона здоров'я – галузь діяльності держави, метою якої є організація та забезпечення доступного медичного обслуговування населення; система державних, громадських, індивідуальних заходів і засобів, спрямованих на

забезпечення збереження та розвитку фізіологічних і психологічних функцій, високої працездатності та соціальної активності людини при максимальній біологічно можливій індивідуальній тривалості життя.

У ст. 49 Конституції України визначено, що кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя населення.

Охорона здоров'я – один з пріоритетних напрямів державної діяльності. Держава розробляє політику охорони здоров'я в Україні та забезпечує її реалізацію, яка покладається на органи державної виконавчої влади.

Система охорони здоров'я являє собою мережу лікувально-профілактичних закладів, діяльність яких спрямована на збереження та поліпшення стану здоров'я населення, забезпечення високої та тривалої працездатності людини, лікування хвороб та запобігання їм, профілактику захворювань, задоволення потреб населення в лікарських засобах, медичному обслуговуванні тощо.

Громадяни України отримують лікувально-профілактичну допомогу трьох видів, зокрема:

- первинну (надається переважно за територіальною ознакою сімейними лікарями або іншими лікарями загальної практики);
- вторинну (спеціалізовану) (надається лікарями, які мають відповідну спеціалізацію і можуть забезпечити більш кваліфіковане консультування, діагностику, профілактику і лікування, ніж лікарі загальної практики);
- третинну (високоспеціалізовану) (надається лікарем або групою лікарів, які мають відповідну підготовку в галузі складних для діагностики і лікування захворювань, у разі лікування хвороб, що потребують спеціальних методів діагностики та лікування, а також з метою встановлення діагнозу і лікування захворювань, що рідко трапляються).

До складу мережі охорони здоров'я належать поліклініки, лікарні, медичні консультації, амбулаторії, пологові будинки, санітарно-епідемічні станції, різноманітні медичні та діагностичні центри, диспансери, шпиталі, станції швидкої допомоги, спеціалізовані науково-медичні установи, фельдшерсько-акушерські пункти, аптеки тощо.

Збереження здоров'я сільського населення, постійне його поліпшення в різних вікових групах, формування здорового способу життя молодого покоління є визначальними чинниками ціннісної ієрархії на селі, де на фоні досить

критичної ситуації зі здоров'ям населення зазначені проблеми особливо актуальні. Відсутність належної мережі медичних закладів у більшості населених пунктів, їх переважна територіальна віддаленість від сільських жителів, незадовільне забезпечення медичним устаткуванням, профільними спеціалістами призводять до постійного погіршення показників захворюваності та підвищення смертності сільських жителів.

Згідно з даними вибіркового опитування домогосподарств України, у листопаді 2014 р. лише 49,5% сільського населення оцінили стан власного здоров'я як добрий, 38,7 – як задовільний, 11,8% – як поганий; 36% жителів мають хронічні хвороби, серед яких переважають серцево-судинні (гіпертонія та серцеві захворювання), що в умовах постійного підвищення вартості життєво необхідних ліків і неспроможності більшості сільського населення їх придбати загрожує суттєвим підвищенням рівня смертності від цих хвороб.

Показник захворюваності сільського населення в 1,3–1,4 раза нижчий, ніж міського. Однак це свідчить не про краще здоров'я селян, а про специфіку їх звернень за медичною допомогою, рівень яких становить 50% при обґрунтованій нормі 80%. По-перше, це пов'язано з низьким рівнем доходів сільських жителів. Так, із загальної кількості домогосподарств, у яких хто-небудь із членів протягом останніх 12 місяців потребував медичних товарів і послуг, 17% не змогли придбати ліки, 11,4 – відвідати лікаря, 7 – відвідати стоматолога, 10 – провести медичні обстеження, 6% – отримати лікування у стаціонарі. Майже всі опитувані однією з основних причин цього назвали високу вартість медичних послуг.

По-друге, погіршується територіальна доступність медичних закладів (8% сільських населених пунктів розташовані на відстані 5 км і більше від дороги з твердим покриття), стан інфраструктури та її технологічної оснащеності, кадрового забезпечення є критичним, неефективними є форми організації обслуговування, зокрема профілактичного характеру, у малих і віддалених сільських населених пунктах. Пріоритетними завданнями в цьому напрямі є розвиток мережі закладів первинної медичної допомоги, пунктів постійного базування бригад екстреної (швидкої) медичної допомоги, підвищення якості медичних послуг. Слід зазначити, що особливо впливають на стан здоров'я і рівень передчасної смертності населення поведінкові чинники. Проте в сільській місцевості нині практично не вживаються системні заходи щодо пропаганди здорового способу життя в гармонії з довкіллям. Як наслідок значно поширюються фактори ризику (тютюнопаління, зловживання алкоголем і вживання наркотиків).

За даними Міністерства охорони здоров'я України, у 2014 р. лікарська медична допомога сільському населенню надавалася 60 дільничними, 14 район-

ними, 28 центральними районними лікарнями, 591 амбулаторно-поліклінічним закладом (АПЗ), 13,3 тис. фельдшерсько-акушерськими пунктами, 257 станціями та відділеннями швидкої медичної допомоги, 3894 закладами первинної медико-санітарної допомоги загальної практики/ сімейної медицини (ПМСД ЗП/СМ). Потужності АПЗ далекі від оптимальних. Забезпеченість такими закладами (2,8 од. на 10 тис. сільського населення) є значно нижчою порівняно з середньоєвропейською (4,9 од. незалежно від того, місто це чи село).

Середній радіус доступності до лікарняних закладів сільської місцевості становить 26,8 км, АПЗ – 8, ФАП – 4,1 км, станцій та відділень швидкої медичної допомоги – 39,2, закладів ПМСД ЗП/СМ – 7 км. Існує тісний зв'язок між обсягами надання медичної допомоги та віддаленістю закладів від споживачів їх послуг: розташування медичного закладу на відстані 5 км від населеного пункту знижує частоту звернень пацієнта на 40%, понад 10 км – утричі. Згідно з даними Державної служби статистики України, на початок 2014 р. лікувальних закладів не було у 9741 сільському населеному пункті (36,1% від їх загальної кількості), а для 2902 сіл найближчий такий заклад розташовувався на відстані 5–10 км, 1754 сіл – понад 10 км. Зауважимо, що значна частка сіл без лікувальних закладів є середніми та великими за людністю, зокрема в 109 таких сіл проживало 500–999 осіб, 36 – 1000 і більше. За даними обстеження, у 914 сільських населених пунктів необхідно відкрити лікувальні заклади, при цьому в 632 є вільні приміщення. Багато медичних установ сільської місцевості потребує капітального ремонту, зокрема 18,8% лікарень, 21,8% АПЗ, 22,2% ФАП.

Важливою проблемою є кадрове забезпечення сільської медицини. Протягом 2000–2014 рр. кількість лікарів, що обслуговують кожні 10 тис. сільського населення, зменшилась на 1,5%, середнього медичного персоналу – на 5,7%. Кількість введених штатних посад лікарів первинної ланки часто є нижчою за нормативну, а рівень укомплектованості закладів цієї ланки, за даними МОЗ, становить лише 80%. Розвиток ПМСД ЗП/СМ відбувається швидкими темпами, проте не супроводжується адекватним матеріально-технічним і кадровим забезпеченням. Чисельність прикріпленого сільського населення до закладів ПМСД ЗП/СМ становила 12,3 млн, тоді як штатних посад лікарів на селі – 7,1 тис., тобто навантаження на одного лікаря досягає 1721 особу, що істотно перевищує норматив (1200 дорослих і дітей). Це призводить до підвищення потреби населення в більш дорогій вторинній та екстреній медичній допомозі.

За інтегральним показником рівня розвитку сільської медицини в регіональному розрізі лідерами є Чернігівська, Житомирська та Хмельницька області, найгірша ситуація – у Закарпатській, Чернівецькій, Івано-Франківській та Одеській областях.

Серед чинників, які впливають на зміцнення здоров'я громадян, їх високу працездатність та довголіття, чільне місце посідають засоби фізичної культури і спорту.

Фізична культура і спорт – складова загальної культури суспільства, спрямована на зміцнення здоров'я, активне використання вільного часу, підвищення культури спілкування, розвиток фізичних, морально-вольових та інтелектуальних здібностей людини з метою гармонійного формування її особистості.

Фізична культура – діяльність суб'єктів сфери фізичної культури і спорту, спрямована на забезпечення рухової активності людей з метою їх гармонійного, передусім фізичного, розвитку та ведення здорового способу життя. Фізична культура має такі напрями: фізичне виховання різних груп населення, масовий спорт, фізкультурно-спортивна реабілітація.

Спорт є органічною частиною фізичної культури, особливою сферою виявлення та уніфікованого порівняння досягнень людей у певних видах фізичних вправ, технічної, інтелектуальної та іншої підготовки шляхом змагальної діяльності. Соціальна цінність спорту визначається його дійовим стимулюючим впливом на поширення фізичної культури серед різних верств населення.

До функцій об'єктів підгалузі фізкультури і спорту належать підвищення рівня фізичної культури населення, який характеризується зростанням кількості людей, що займаються спортом, підвищенням ефективності фізкультурно-масової роботи, організацією дозвілля та активного відпочинку людей.

Кількісний та якісний розвиток фізкультури і спорту можливий за умови існування відповідної матеріально-технічної бази та кваліфікованих працівників. На сьогодні матеріально-технічна база установ галузі значно погіршилася, житлово-експлуатаційні організації припинили належне утримання спортивних споруд за місцем проживання населення, скорочується мережа дитячих спортивних закладів, не вистачає фахівців, значно знизилася увага з боку профспілок і господарських керівників до фізичного виховання.

Нині фізкультурно-спортивний оздоровчий комплекс села включає 32,7 тис. площинних споруд, у тому числі 2,5 тис майданчиків з тренажерним обладнанням, 8,4 тис. футбольних полів. 79,1% (21,4 тис.) сільських населених пунктів взагалі не мають спортивних споруд.

Існуюча мережа споруд переважно розміщена в непристосованих та аварійних приміщеннях. Це, як правило, непривабливі, погано укомплектовані фізкультурними кадрами споруди. Тому більшість сільської молоді досить мало зацікавлена в такому виді оздоровлення. Поряд із цим через відсутність фізкультурних кадрів скорочуються заняття фізкультурою в загальноосвітніх школах, дошкільних закладах, які мають хоч якусь спортивну базу. Тому збе-

реження фізкультурно-спортивного оздоровлення і на цій основі – збереження і зміцнення здоров'я, продовження тривалості життя сільського населення поряд із профілактикою та лікуванням хвороб у медичних закладах набувають особливого значення.

Туризм – це економічна діяльність юридичних та фізичних осіб, яка передбачає створення, пропозицію і реалізацію товарів і туристичних послуг.

Туризм охоплює більшість галузей економіки (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, страхування, зв'язок, торгівлю, ресторанне господарство, житлово-комунальне господарство, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо), а також стимулює їх розвиток. Доходи понад 40 окремих галузей і підгалузей економіки безпосередньо залежать від туристичної діяльності.

За визначенням ООН, прийнятим у 1954 р., туризм – це активний відпочинок, який впливає на зміцнення здоров'я, фізичний розвиток людини, пов'язаний з пересуванням за межі постійного місця проживання. В матеріалах Всесвітньої конференції з туризму, проведеної ВТО у 1981 р. у м. Мадриді, наведено таке визначення: туризм – один з видів активного відпочинку, є подорожками, здійснюваними з метою пізнання тих чи інших районів, нових країн і поєднуваними у низці країн з елементами спорту. У 1993 р. Статистична комісія ООН запропонувала ширше визначення: туризм – це діяльність осіб, які подорожують і перебувають у місцях за межами їх звичного середовища, протягом періоду, що не перевищує одного року під'їзду, з метою відпочинку, а також з діловими та іншими цілями.

Стратегічна мета розвитку туризму в Україні полягає у створенні продукту, конкурентоспроможного на світовому ринку, здатного максимально задовольнити туристичні потреби населення країни, забезпечити на цій основі комплексний розвиток територій, їх соціально-економічних інтересів з огляду на збереження екологічної рівноваги та історико-культурної спадщини.

До основних видів туризму належать: туризм внутрішній – вид туризму, що включає подорожі в межах України осіб, які постійно перебувають у країні; туризм зарубіжний – вид туризму, що включає подорожі осіб, які постійно перебувають в Україні, до іншої країни; туризм іноземний – вид туризму, що включає подорожі в межах України осіб, які постійно не живуть у ній. Крім того, виділяють екскурсійну діяльність – вид соціально-економічної діяльності з формування, просування та реалізації туристичного продукту, що не передбачає послуги з розміщення осіб протягом періоду, що не перевищує 24 год.

Залежно від категорій осіб, які здійснюють туристичні подорожі (поїздки, відвідування), їхніх цілей, об'єктів, що використовуються або відвідуються, чи інших ознак існують такі види туризму: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, для інвалідів, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сіль-

*ський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, са-
модіяльний тощо.*

За видами пересування розрізняють: туризм піший, водний, спортивний, зелений, сільський, міський, гірський, автомобільний, космічний та ін.

За метою в сучасному світі поширений: діловий, Інсентив-туризм, бізнес-туризм, конгрес-туризм, шопінг-туризм, медичний, оздоровчий, індустріальний, винний, арт-туризм, релігійний туризм.

Інфраструктура туризму надає такі види послуг: розміщення туристів та забезпечення їх харчуванням; переміщення туристів як по країні відвідування, так і транзитний проїзд по території інших країн різними видами транспорту; реклами та збутові (тобто послуги агентств з розробки маршрутів подорожей, бронювання місць на транспорті, засобів розміщення); екскурсійні (послуги перекладачів, екскурсководів, груповодів); щодо задоволення культурних, ділових та наукових інтересів; торговельних підприємств; контрольно-адміністративних органів (прикордонних, митних, валютних, карантинних, міліцейських служб, а також органів, які надають послуги з оформлення документів – паспортів, віз та ін.); страхування туристів; інформаційних служб для туристів (інформація про заклади розміщення, митні та прикордонні формальності, курси валют країн відвідування, види транспорту, маршрути та ціни на них); державних туристичних органів; іноземних юридичних та суспільних туристських організацій.

Серед основних видів туризму чільне місце посідає сільський зелений туризм, який забезпечує, з одного боку, подорожуванню туристів по сільській місцевості, ознайомлення з культурною спадщиною, традиціями, національною кухнею, перебування в екологічно чистому середовищі та споживання натуральної їжі, а з другого – участь сільського населення у підприємницькій діяльності.

Цей вид туризму дає можливість міським мешканцям відпочивати в сільській місцевості на природі, позбутися стресів, відвідати місцеві пам'ятки, ознайомитися з побутом сучасних сільських жителів та народними традиціями, які вони зберігають, а за бажанням – взяти участь у сільськогосподарських роботах.

Сільський зелений туризм умовно можна поділити на різновиди:

- *екологічний туризм – туристична діяльність, яка здійснюється на території об'єктів природного заповідного фонду (національних природних парків, регіональних ландшафтних парків, біосферних заповідників тощо);*
- *зелений туризм – туристична діяльність, яка здійснюється на території натуральних природних ландшафтів (лісо-, луго- і гідропарків, ботанічних садів, дендрологічних парків та ін.);*

- *сільський туризм – туристична діяльність на території сільських населених пунктів, де є умови для відпочинку міських жителів (наявність екологічно чистого ландшафту, привабливого житла та необхідного набору об'єктів соціальної інфраструктури);*
- *агротуризм – туристична діяльність у сільській місцевості, де є умови для виробництва сільськогосподарської продукції та відпочинку міського населення.*

Розвиток сільського зеленого туризму в Україні характеризується особливостями організації, регіонами поширення, функціональними завданнями, напрямками та формами туристичної діяльності.

Сільський зелений туризм виступає і як елемент бізнесу, і як тип господарювання, зокрема відкриває можливість створення нових робочих місць для сільських жителів, зниження рівня безробіття та відпливу працездатного населення, отримання реальних доходів. Він сприяє поліпшенню облаштування сільських населених пунктів та їх благоустрою, формуванню на селі кооперативних форм обслуговування туристів і відпочивальників, будівництва міні-готелів, блоків ресторанного господарства, об'єктів організації активного відпочинку, створює умови для поліпшення наповнюваності місцевих бюджетів. Крім того, цей вид підприємництва не вимагає державних капітальних вкладень, а використовує наявний потенціал сільських регіонів.

Нині визначені основні види діяльності у сфері зеленого сільського туризму, а саме: облаштування туристичних маршрутів, облаштування та експлуатація стоянок для туристів, робота гідом або екскурсиводом, транспортне обслуговування туристів, егерська діяльність (полювання, аматорське та спортивне рибальство), прокат туристичного спорядження, послуги з приймання туристів, кулінарні послуги, підготовка культурних програм, народні промисли, виробництво та реалізація туристам екологічно чистих харчових продуктів, ягід, грибів тощо.

Основними пунктами сільського зеленого туризму визначені:

- *традиційні популярні місця за околицями міст, переважно більшість відвідувачів яких становлять одноденні туристи;*
- *традиційні території для відпочинку на свята та під час відпусток і канікул;*
- *сільські території, основна частина туристичного продукту яких характеризується маленькими селами з багатим історичним, архітектурним, культурним або промисловим спадком, розкиданим у сільській місцевості;*
- *віддалені території, які пропонують життя серед дикої природи;*

- багаті сільськогосподарські території, які забезпечують можливість для сільськогосподарської діяльності;
- території, які розташовані біля моря, але віддалені від узбережжя;
- гірські або лісові масиви.

Лідером зеленого туризму є Івано-Франківська область, де зосереджено 70% від усіх сільських садиб, що надають туристичні послуги в країні. Із 93,3 тис. ночівель у садибах загалом в Україні протягом року 49 тис. (53%) припадає на Івано-Франківщину та 19,3 тис. (21%) – на Львівщину.

Необхідно зазначити, що в 2014 р. навіть порівняно 2013 р. кількість сільських садиб та туристів, які їх відвідували, зменшилася. Протягом року їх кількість скоротилася на 51 од. Зокрема, припинили свою діяльність 21 сільська садиба в Івано-Франківській області, 13 – Львівській, 7 – Одеській області.

Екскурсія – туристична послуга, яка забезпечує задоволення духовних, естетичних, інформаційних та інших потреб туриста або екскурсанта.

До складу туристичних послуг згідно з Міждержавними стандартами (ГОСТ 28681.1-95 і ГОСТ 28682.2-95) входять екскурсії, походи і подорожі. Екскурсія може бути надана як екскурсанту, так і туристу.

Екскурсії є джерелом нової інформації, нових вражень і відчуттів, формою організації дозвілля та пропаганди збереження навколишнього природного середовища, формування інтересів людини до культурної та природної спадщини. Тематика і види екскурсій, які можуть проводитися в сільській місцевості, дуже різноманітні. Адже не тільки в містах відбувалися видатні історичні події, жили відомі громадські і культурні діячі, будувалися визначні споруди. До найпоширеніших видів екскурсійної діяльності у сільській місцевості належать краєзнавчі, які охоплюють природу, історію, етнографію, архітектуру місцевості, життєпис видатних осіб, які народилися або жили тут, тощо.

Основою для підготовки екскурсій у сільській місцевості можуть стати матеріали краєзнавчих і меморіальних музеїв, як державних, так і тих, що працюють на громадських засадах (у школах або при клубах). Саме працівники та активісти таких осередків організують та проводять пошукову, методичну й екскурсійну роботу в сільській місцевості. Цей вид туризму, сприяючи розвитку малого бізнесу в аграрних регіонах, дає можливість міським жителям активно відпочивати у приватних сільських господарствах, а сільським господарям поліпити своє фінансове становище.

Питання для самоконтролю

1. Що таке соціальна інфраструктура села? Які особливості її функціонування?
2. Яким є функціональне призначення соціальної інфраструктури?
3. Які організаційно-правові форми господарювання можуть застосовуватися у сільській соціальній інфраструктурі?
4. Які ви знаєте види класифікації об'єктів соціального призначення за мобільністю та місцем надання послуг?
5. Які основні фактори впливають на розміщення об'єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості?
6. Які об'єкти соціальної інфраструктури відносять до загальнодержавної власності?
7. Які об'єкти соціальної інфраструктури належать до комунальної власності?
8. Якими є склад і завдання соціально-культурної інфраструктури?
9. Назвіть основні складові сучасної системи освіти в Україні.
10. Які навчальні заклади входять у систему вищих навчальних закладів?
11. Які основні функції виконує галузь соціальної інфраструктури “освіта”?
12. Які основні функції виконує галузь соціальної інфраструктури “охорона здоров'я”?
13. Які основні функції виконує галузь соціальної інфраструктури “фізкультура і спорт”?
14. Що є об'єктом агротуризму?
15. Що може бути основними пунктами зеленого туризму?
16. Які ви знаєте види лікувально-профілактичної допомоги, що надається громадянам України?
17. Які підприємства соціальної інфраструктури виконують функції надання споживчих послуг?
18. Які ознаки визначають специфіку житлово-комунального господарства як об'єкта управління?
19. Яка соціальна норма житлової площі нині діє в Україні?
20. Яким чином відбувається державне регулювання в галузі зв'язку?
21. Які основні завдання об'єктів торгівлі та ресторанного господарства?
22. Які складові єдиної транспортної системи України?
23. З яких джерел фінансується соціальна інфраструктура села?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Актуально про роздрібну торгівлю : Запитання та відповіді. Зразки документів. Нормативна база / О. Водоп'янова; ред. : М. Захарко. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – 144 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
3. *Величко А. В.* Бюджетный механизм инвестирования социальной инфраструктуры / А. В. Величко. – К. : Ин-т экономики НАН Украины, 1998. – 252 с.
4. Господарський кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18–20. – Ст. 144.
5. Гостинність, сервіс, туризм : досвід, проблеми, інновації : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Вид-во Київ. нац. ун-ту культури і мистецтв, 2014. – Т. 1. – 288 с.
6. *Данилишин Б. М.* Культурно-освітня сфера як соціальна база підтримки ринкової трансформації в Україні / Б. М. Данилишин, В. І. Куценко. – К. : РВПС України НАН України, 1999. – 122 с.
7. *Данилишин Б. М.* Сфера та ринок послуг у контексті соціальної модифікації суспільства : монографія / Б. М. Данилишин, В. І. Куценко, Я. В. Остафійчук. – К. : ЗАТ “Нічлава”, 2005. – 328 с.
8. *Денісова Н. В.* Побудова моделі управління регіональною соціальною інфраструктурою [Електронний ресурс] / Н. В. Денісова. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/PRNIT_2006/Economics/16049.doc.htm
9. Держава і ринкові методи регулювання соціальної сфери : зб. наук. пр. / редкол. : В. Н. Новиков [та ін.]. – К. : [б. в.], 2001. – 101 с.
10. Державне регулювання розвитку соціальної інфраструктури населених пунктів України : навч. посіб. / М. К. Орлатий, Ю. П. Лебединський, В. М. Вакуленко та ін. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 112 с.
11. *Долишний М. И.* Социально-экономические проблемы непроизводственной сферы / М. И. Долишний. – К. : Наук. думка, 1984. – 214 с.
12. *Евсеев В. И.* Потребление услуг непроизводственной сферы / В. И. Евсеев. – К. : Наук. думка, 1998. – 112 с.
13. *Євдокимова І. М.* Сфера послуг за сучасних умов : аналіз і прогнозування / І. М. Євдокимова. – К. : НДЕІ М-ва економіки України, 1995. – 155 с.
14. Земельний кодекс України : Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 46. – Ст. 2038.
15. *Ігнатенко О. П.* Розвиток сфери благоустрою населених пунктів : теорія та практика державного регулювання : монографія / О. П. Ігнатенко. – К. : К.І.С., 2015. – 381 с.

16. Класифікація видів економічної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://evrovektor.com/kved/2010>
17. Конституція України : прийнята на п'ятій сес. Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – С. 381–417.
18. Концептуальні засади соціально-екологічного розвитку сільських територій / О. М. Бородіна, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін.; за наук. ред. Я. В. Остафійчука ; Держ. установа “Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку Нац. акад. наук України”. – К. : ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 48 с.
19. *Кравченко В. І.* Основи житлової економіки / В. І. Кравченко, К. В. Паливода, В. А. Поляченко. – К. : Основа, 2007. – 416 с.
20. *Манцевич Ю. М.* Житло : проблеми та перспективи / Ю. М. Манцевич. – К. : Профі, 2004. – 360 с.
21. *Миско К. М.* Ресурсний потенціал регіона (теоретические и методологические аспекты исследования) / К. М. Миско. – М. : Наука, 1991. – 94 с.
22. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності [Електронний ресурс] (NACE, Rev.1.1–2002) ДК 009:2005. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>
23. *Новіков В. Н.* Організація і розвиток соціальної сфери (зарубіжний і вітчизняний досвід) / В. Н. Новіков. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2000. – 246 с.
24. *Орлатий М. К.* Соціальна сфера села / М. К. Орлатий. – К. : ІАЕ УААН, 1998. – 200 с.
25. Основи законодавства України про культуру : Закон України від 14 лют. 1992 р. № 2117-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 259.
26. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
27. *Петровська І. О.* Трансформація в соціальній сфері України : питання теорії і стратегії регіонального розвитку комерційних галузей / І. О. Петровська. – К. : РВПС України НАН України, 2002. – 266 с.
28. *Прейгер Д. К.* Реалізація потенціалу транспортної інфраструктури України в стратегії посткризового економічного розвитку / Д. К. Прейгер, д-р екон. наук, проф. (кер. авт. кол.), О. В. Собкевич, О. Ю. Ємельянова. – К. : НІСД, 2011. – 37 с.
29. Про автомобільні дороги : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2862-ІV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 556.

30. Про благоустрій населених пунктів : Закон України від 6 верес. 2005 р. № 2807-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 9. – Ст. 79.
31. Про вищу освіту : Закон України від 1 черв. 2014 р. № 1556-VII // Голос України. – 2014. – 6 серп. (№ 148).
32. Про державні цільові програми : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1621-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.
33. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лют. 2015 р. № 157-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 9. – Ст. 79.
34. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
35. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1875 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 47. – Ст. 514.
36. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 верес. 2003 р. № 1160-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
37. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 верес. 2003 р. № 1160-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
38. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280 // Уряд. кур'єр. – 1997. – 14 черв. – № 107. – С. 11–20.
39. Про освіту : Закон України від 23 трав. 1991 р. № 1060-XII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 34. – Ст. 451.
40. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 8 лип. 2000 р. № 1805-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
41. Про позашкільну освіту : Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1841-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 46. – Ст. 393.
42. Про поштовий зв'язок : Закон України від 4 жовт. 2001 р. № 2759-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 6. – Ст. 39.
43. Про професійно-технічну освіту : Закон України від 10 лют. 1998 р. № 103/98 // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 32. – Ст. 215.
44. Про сільський зелений туризм [Електронний ресурс] : проект Закону України від 23 жовт. 2003 р. // Все о туризме : туристическая библиотека. – Режим доступу : http://tjurlib.net/ua-kon/pro_siltur.htm
45. Про соціальні послуги : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 966-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
46. Про туризм : Закон України від 15 верес. 1995 р. № 324 // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 31. – Ст. 241.
47. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24 груд. 1993 р. № 3808-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 14. – Ст. 80.

48. Прокопа І. В. Соціальна інфраструктура села : формування нового механізму розвитку / І. В. Прокопа. – К. : Ін-т економіки НАН України, 1996. – 171 с.
49. Прокопишак К. В. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону / К. В. Прокопишак. – Львів : [б. в.], 1997. – 176 с.
50. Ресурсний потенціал регіону : навч. посіб. / авт.-упоряд. : М. К. Орлатий, С. А. Романюк, І. О. Дегтярьова та ін. ; за заг. ред. М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2014. – 724 с.
51. Розвиток сільських територій у системі євроінтеграційних пріоритетів України : монографія / НАН України Ін-т регіон. дослідж. ; наук. ред. В. В. Борщевський. – Львів : [б. в.], 2012. – 216 с.
52. Розвиток соціальної інфраструктури [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ag-ro.ua.net/economics/documents/category-1/
53. Розвиток соціальної інфраструктури регіону : навч. посіб. / за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2010. – 257 с.
54. Савощенко А. С. Інфраструктура товарного ринку [Електронний ресурс] / А. С. Савощенко : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2004. – 336 с. – Режим доступу : http://www.ec-study.com/ua/literature/b400019_savoshchenko_infrastruk_tura
55. Саенко Ю. И. Моделирование показателей развития социальной инфраструктуры / Ю. И. Саенко. – К. : Наук. думка, 1991. – 168 с.
56. Скорик А. П. Розвиток житлово-комунального господарства України / А. П. Скорик. – Одеса : [б. в.], 2006. – 72 с.
57. Славкова О. П. Розвиток сільських територій : теорія, методологія, практика / О. Д. Славкова. – Суми : Вид-во Сум. нац. аграр. ун-ту, 2010. – 330 с.
58. Советский энциклопедический словарь. – М. : Совет. энцикл., 1987. – 1391 с.
59. Соколов Н. А. Экономика и управление социальной сферой в регионе / Н. А. Соколов. – Сумы : Слобожанщина, 2001. – 238 с.
60. Социальная инфраструктура / отв. ред. Н. М. Римашевская, В. В. Пациорковский. – М. : ЦЭМИ АН СССР, 1989. – 165 с.
61. Соціальна інфраструктура регіону : навч. посіб. / за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К. : НАДУ, 2010. – 257 с.
62. Соціальна інфраструктура села : навч. посіб. / за ред. П. Т. Саблука, М. К. Орлатого. – К. : ІАЕ УААН, 2002. – 465 с.
63. Соціальна інфраструктура села : сучасний стан та перспективи : монографія / авт.-упоряд. М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін.; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ “Украгропродуктивність”, 2012. – 250 с.

64. Соціальна інфраструктура та комунікаційне забезпечення регіону : навч. посіб. / за ред. М. К. Орлатого, О. С. Ігнатенка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 208 с.
65. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>
66. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. – К. : ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2014. – 171 с.
67. Соціально-економічний розвиток села і сільських територій / за ред. В. К. Терещенка і П. А. Лайка. – К. : Нічлава, 2006. – 264 с.
68. Соціально-економічний розвиток сільських територій : навч. посіб. / за ред. В. К. Терещенка. – К. ; Ніжин : Вид-во ПП Лисенко М. М. , 2011. – 348 с.
69. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : монографія / М. Й. Малік, М. Ф. Кропивко, О. Г. Булавка та ін.; за ред. М. Й. Маліка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.
70. Соціокультурна сфера України – головна рушійна сфера економіки та сталого розвитку : монографія / В. П. Удовиченко, В. І. Куценко та ін.; за наук. ред. В. І. Куценко ; держ. установа “Ін-т економіки природокористування та сталого розвитку Нац. акад. наук України”. – К. : [б. в.], 2014. – 168 с.
71. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.
72. *Степаненко А. В.* Социально-экономическое развитие городов : проблемы комплексности и сбалансированности / А. В. Степаненко. – К. : Наук. думка, 1977. – 263 с.
73. Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку : кол. моногр. / В. М. Новіков, Н. М. Дєєва, І. С. Каленюк та ін.; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. В. М. Новікова, д-ра екон. наук, проф. З. С. Сіройча. – Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2015. – 384 с.
74. Управління регіональним розвитком туризму : навч. посіб. / [Д. М. Стеченко, І. В. Безуглий, Н. П. Турло, С. М. Мархонос] ; за ред. Д. М. Стеченко. – К. : Знання, 2012. – 455 с.
75. *Шпильова Ю. Б.* Концептуальні засади сталого розвитку роздрібної торгівлі України в контексті євроінтеграції / Ю. Б. Шпильова, І. М. Царук // Економічний простір : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2015. – № 96. – С. 257–267.
76. *Ягодка А. Г.* Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. / А. Г. Ягодка. – К. : КНЕУ, 2000. – 212 с.

ТЕМА 7

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

- *Загальна характеристика галузей сільського господарства*
- *Рослинництво*
- *Тваринництво*
- *Фермерські господарства*
- *Господарства населення*
- *Матеріально-технічна база сільського господарства*

Мета теми – формування у студентів (слухачів) теоретичних знань, умінь і навичок щодо сучасних умов функціонування аграрного сектору економіки України.

Навчальні цілі

Після опанування матеріалів цієї теми студенти (слухачі) повинні:

знати:

- теоретичні основи формування державної політики в аграрному секторі економіки, її завдання та цілі;
- особливості галузей сільського господарства в регіональному аспекті;
- основні принципи державної регуляторної політики в аграрному секторі економіки;
- сутність, функції основних галузей сільського господарства;
- сучасні методологічні підходи до формування та розвитку галузей сільського господарства;
- механізми державного регулювання суб'єктів різних організаційно-правових форм господарювання на селі;

вміти:

- застосовувати теоретичні знання в практичній діяльності та оцінювати фактори, що впливають на формування і розвиток галузей сільського господарства;
- застосовувати положення нормативно-правової бази, що регулює розвиток галузей сільського господарства;
- вирішувати питання вдосконалення форм, методів та інструментів державної підтримки малих і середніх сільськогосподарських підприємств;
- обґрунтовувати шляхи підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва та продовольчої безпеки країни;
- застосовувати ефективні важелі регулювання економічних відносин, що виникають у процесі функціонування галузей сільського господарства;
- упроваджувати кращі практики держав з розвинутою аграрною економікою з метою покращання бізнес-клімату в аграрному секторі економіки.

Сільське господарство – одна з пріоритетних галузей економіки, в якій процеси виробництва, розподілу, обміну та споживання мають певні особливості, а дія притаманних усьому суспільному способу виробництва законів набуває специфічних форм.

Нестабільність ринкової ситуації в аграрному секторі економіки України в цілому та окремих регіонах зокрема потребує глибокого аналізу стану і тенденцій розвитку цієї надзвичайно важливої для забезпечення продовольством населення галузі. Сільське господарство більшості регіонів усе ще повільно адаптується до вимог сучасного ринку, а середовище, в якому функціонують сільськогосподарські товаровиробники, є умовно ринковим, адже в ньому не повною мірою діють ринкові закони: по-перше, існує фізіологічний попит населення на продукти сільського господарства, який обмежується його низькою платоспроможністю; по-друге, – фізичний (технологічний) попит сільськогосподарських підприємств на засоби виробництва, зокрема технічні (трактори, комбайни, причіпні знаряддя), який обмежений низьким рівнем прибутковості продукції галузі.

Основними причинами, що зумовили довготривалу кризу в сільському господарстві України, на думку В.М.Трегобчука, є "... серйозні недоліки в макроекономічній політиці щодо розвитку агропромислового виробництва, зокрема у фінансово-кредитній, ціновій, податковій, митній, інвестиційній, науково-технологічній та екологічній політиці.

Сільське господарство – це галузь, яка спрямована на забезпечення населення продовольством і отримання сировини для цілої низки галузей промисловості. Ця галузь є однією з найважливіших, представлена практично в усіх країнах світу.

Сільське господарство як базова галузь економічного розвитку сільських територій залишається основою економічного зростання в сільській місцевості.

Сільське господарство має такі основні особливості:

- економічний процес відтворення поєднується з природним процесом функціонування живих організмів, що розвиваються на основі біологічних законів;*
- циклічний процес природного росту та розвитку рослин і тварин зумовив сезонність галузей сільського господарства;*

- на відміну від промисловості, технологічний процес у сільському господарстві тісно пов'язаний з природою, де земля є головним засобом виробництва.

Сільське господарство формує продовольчу, у визначених чинним законодавством межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку країни, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей економіки та створення соціально-економічних умов сільських територій.

Для забезпечення ефективного функціонування аграрного сектору необхідно дотримуватися принципів державної регуляторної діяльності. Результатом узагальнення діючих принципів державної регуляторної діяльності є притаманні їм суттєві загальні риси, характерні зв'язки та постійно відтворювані ознаки, які стають базовими в діяльності суб'єктів державного регулювання.

Принципи державно-регуляторних відносин за масштабами застосування можуть бути: загальноекономічними або універсальними; спеціальними для певних секторів економіки (аграрного, промислового, будівельного); спрямованими на врегулювання окремих сфер економічної діяльності (бюджетної, податкової, зовнішньоекономічної); організаційно-економічними, які застосовуються при опрацюванні правил регулювання більш вузьких економічних проблем, суспільних явищ та інституцій.

До загальноекономічних принципів реалізації впливу держави відносять:

- *принцип пріоритету права над економікою – шляхом відповідного законодавчого регулювання державна власність трансформується у приватну, формується клас підприємців та створюється відповідний базис ринкових відносин;*
- *принцип ефективності – передбачає кінцевий економічний ефект, нейтралізацію монополій та циклічності, раціональну податкову політику;*
- *принцип справедливості – пов'язаний із коригуванням системи перерозподілу матеріальних благ з метою запобігання різкому розширенню суспільства за доходами;*
- *принцип стабільності – забезпечує вирівнювання підйомів і спадів ділового циклу, стримування безробіття, підтримку економічного зростання;*
- *принцип системності – передбачає комплексний, системний підхід до вирішення економічних, соціальних, екологічних, зовнішньоекономічних та інших завдань;*
- *принцип адекватності – означає, що система державних регуляторів економіки та способи їх застосування мають відповідати реаліям конкретного етапу соціально-економічного розвитку держави, враховувати можливі зміни при реалізації інтересів держави з огляду на тенденції регіональних угруповань та світової економіки;*

- принцип оптимального поєднання адміністративно-правових та економічних важелів – гарантує на макроекономічному рівні формування оптимальної відтворювальної структури виробництва;
- принцип поступовості та етапності – вимагає при переході від адміністративно-командної до нової системи державного регулювання введення економічних регуляторів у міру того, як будуть створені об'єктивні передумови, насамперед завершення процесів роздержавлення, приватизації та макроекономічної стабілізації;
- принцип єдності стратегічного і поточного державного регулювання забезпечує можливість дотримання економічного та соціального стратегічного курсу держави, який передбачається національними, галузевими та іншими програмами;
- принцип дотримання вимоги матеріальної і фінансової збалансованості – забезпечує реальність регуляторних заходів з урахуванням наявного ресурсного потенціалу суспільства.

Оскільки галузь сільського господарства і підприємства, що в ній функціонують, мають свої особливості як об'єкти державної регуляторної політики, то доцільно поряд із загальними принципами для всіх галузей національної економіки визначити додаткові, які б не суперечили останнім (загальним), а доповнювали їх, не допускаючи при цьому звуження змісту та обсягу прав фізичних і юридичних осіб на підприємницьку діяльність в аграрному виробництві.

Досліджуючи питання, пов'язані з державним регулюванням, Є.І.Крилатих доводить, що весь комплекс сучасної аграрної економіки вимагає дотримання таких основних принципів: аграрного протекціонізму, об'єднання економічних і соціальних цілей, поєднання індикативності та директивності, програмного регулювання, часткової участі суб'єктів господарювання у фінансуванні програмних заходів, наявності гарантованої цільової підтримки сільського господарства.

До основних принципів аграрної політики слід віднести: рівну доступність державної підтримки для всіх сільськогосподарських виробників; рівноправність усіх організаційно-правових форм ведення сільськогосподарського виробництва; прозорість; рівну доступність для всіх суб'єктів агропродовольчих ринків інформації про ринки і про державну аграрну політику; формування єдиного агропродовольчого ринку і ринку ресурсів для сільського господарства на всій території країни; забезпечення рівних умов конкуренції на агропродовольчому ринку; послідовність і стійкість заходів державного регулювання аграрного сектору; адресність заходів агропродовольчої політики та цільове використання бюджетних коштів; гарантованість виконання зобов'язань держави перед сільськогосподарськими товаровиробниками та іншими суб'єктами агропродовольчого ринку.

Принципи державного регулювання, що справляють суб'єктивний вплив на відтворювальні процеси в сільському господарстві і застосовуються в процесі реалізації локальних завдань вузького діапазону, можна віднести до групи організаційно-економічних.

На думку Ю.Д.Білика, державне регулювання сільського господарства має будуватися на таких основних принципах: пріоритетність галузі; аграрний протекціонізм; забезпечення гарантій самостійності та запобігання прямому втручанню у виробничу діяльність аграрних підприємств; поєднання економічних і соціальних цілей; рівноправність суб'єктів господарювання всіх форм власності. Автор свідомо обмежив пакет принципів державного регулювання галузі лише тими, що забезпечують передумови для прибуткової діяльності сільськогосподарських товаровиробників. Не заперечуючи важливості саме цієї функції державного регулювання сільського господарства, вважаємо її вузькогалузевою і такою, що суперечитиме загальноекономічним інтересам, можливостям державного бюджету та принципам ринкової економіки.

На відміну від прямого або безпосереднього державного втручання в господарську діяльність сільськогосподарських підприємств, опосередковане регулювання створює, по-перше, іншу природу внутрішньої спонукальної мотивації стосовно економічної поведінки об'єктів впливу, по-друге, відрізняється наявністю альтернативи при виборі тієї чи іншої моделі взаємовідносин із контрагентами ринкових відносин, по-третє, забезпечує повну відповідальність за результати господарювання економічних одиниць.

Надзвичайно важливим є принцип екологічної доцільності, або екологічного виміру державної регуляторної політики. Загальновідомо, що сільськогосподарська діяльність належить до таких, що найбільше впливають на навколишнє природне середовище. Поширена інтоксикація земельних і водних ресурсів, надмірна розораність земель, загрозливе зменшення вмісту гумусу в ґрунті, неконтрольоване знищення лісів і лісосмуг, переміщення верхнього шару ґрунтів та інші негативні явища матимуть довгостроковий, а деякі з них – і незворотний характер. Тому критерій екологізації галузі має зайняти відповідне місце поряд з іншими показниками ефективності використання гостродефіцитних ресурсів, включаючи і прибутковість. Формування інтегральних еколого-економічних стереотипів мислення та еколого-орієнтованої господарської поведінки керівників і спеціалістів, глибоке усвідомлення суспільством невідворотності екологічної кризи, невідкладна потреба у виробництві екологічно чистої продукції мають стати обов'язковими складовими державної регуляторної політики, спрямованої на підвищення ефективності функціонування сільського господарства.

Крім того, в аграрному секторі економіки важливо дотримуватися принципу врахування регіональних особливостей ведення сільського господарства.

Цей принцип традиційно одностайно підтримується ученими-аграрниками та практичними працівниками галузі і ніким не заперечується, проте стосовно практичної реалізації тут найбільше невизначеності щодо раціонального розміщення виробництва з урахуванням не тільки кон'юнктури ринку, а й взаємодії комплексу факторів виробництва. Необхідність науково-практичного обґрунтування і дотримання принципу раціоналізації аграрної регуляторної політики пов'язана з наявністю значних не виправданих перекосів у територіальній структурі аграрного виробництва, низькою ефективністю використання природно-кліматичного, науково-технічного, ресурсного потенціалу, традицій господарювання, способу життя селян тощо.

Основними галузями сільського господарства є такі:

Рослинництво, що поділяється на підгалузі, які класифікуються за видом вирощуваних рослин:

– зернових культур (пшениця, ячмінь, жито, овес, рис, кукурудза, гречка, сорго та ін.);

– зернобобових культур (горох, квасоля, сочевиця, соєві боби та ін.);

– кормових культур (одно- та багаторічні трави, силосні культури, кормові коренеплоди, кормові баштанні культури);

– технічних культур:

а) харчових культур (цукровий очерет, цукровий буряк, крохмаловмісні культури, лікарські рослини);

б) текстильних культур (бавовник, льон, джут, коноплі);

– овоче-баштанних культур:

а) картоплі;

б) листових культур (капуста, салат, шпинат, кріп, листові петрушка та ін.);

в) плодівих культур (томат, огірок, кабачок, баклажан, перець);

г) цибулинних культур (цибуля і часник);

д) коренеплодів (морква, столові буряк, пастернак, петрушка, селера, ріпа, редиска, редька та ін.);

е) баштанних культур (кавун, диня, гарбуз та ін.);

– цитрусових культур (апельсин, грейпфрут, мандарин, лимон та ін.);

– олійних та ефіроолійних культур:

а) олійних культур (соняшник, рицина, гірчиця, ріпак, кунжут, рижій, конопля, льон);

б) ефіроолійних культур (коріандр, аніс, кмин та ін.),

а також включає:

– виноградарство;

– садівництво;

– грибництво.

Тваринництво, що має такі підгалузі:

– скотарство (вирощування великої рогатої худоби);

- вівчарство;
- козівництво;
- конярство;
- бджільництво;
- джмільництво;
- звірівництво;
- птахівництво;
- шовківництво;
- свинарство;
- риборство;
- кролівництво.

З переходом аграрного сектору України до ринкової моделі розвитку активізувалося формування багатуокладності в різних видах організації сільськогосподарського виробництва, у яких переважає частка дрібних та середніх товаровиробників. При цьому саме на дрібних і середніх сільськогосподарських товаровиробників покладається найбільше соціально-економічне навантаження в забезпеченні розвитку сільських територій. Проте, за нашими оцінками, аграрні холдингові групи поглинули вже понад 6 тис. сільськогосподарських підприємств традиційного типу. Кількість фермерських господарств зменшилася від 42 тис. од. у 2010 р. до 40,8 тис. од. у 2014 р., а із 4,2 млн особистих селянських господарств близько 80% здають землю в оренду. Очевидно, що неінтегровані особисті селянські й фермерські господарства та більшість сільськогосподарських підприємств традиційного типу за існуючої системи управління агропромисловим виробництвом менш конкурентоспроможні, ніж агрохолдингові формування.

Усю сукупність виробників сільськогосподарської продукції поділяють на дві категорії: сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства) і господарства населення.

Сільськогосподарське підприємство – суб'єкт господарювання, який має форму юридичної особи, або відокремлений підрозділ юридичної особи, що здійснює систематичну виробничу діяльність у галузі сільського господарства.

Фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян зі створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Господарства населення – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність з метою як самозабезпечення продуктами харчування,

так і виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи-підприємці, які здійснюють свою діяльність у галузі сільського господарства.

За даними Державної служби статистики України, в 2014 р. загальна кількість сільськогосподарських підприємств, розташованих на сільській території, становила 52543 од. У галузях сільського господарства функціонували суб'єкти різних організаційно-правових форм діяльності, зокрема 7750 господарських товариств, 3772 приватних підприємства, 674 виробничих кооперативи, 228 державних підприємств, 39428 фермерських господарств, 691 підприємство інших форм господарювання та 4871,6 тис. домогосподарств із реєстрацією місця проживання на території сільських населених пунктів, з них 4136,8 – особисті селянські господарства.

Крім того, в Україні здійснюють сільськогосподарську діяльність майже 160 корпоративних формувань (аграрні холдингові формування), які мають розміри земельних банків від 4 до 670 тис. га. Ці об'єднання контролюють нині близько 8,7 млн га (20,9 %) сільськогосподарських угідь.

На думку М.Ф.Кропивка, агрохолдингові структури роблять значний внесок у забезпечення продовольчої незалежності держави та зростання експортного потенціалу АПК і нині є найбільш конкурентоспроможною формою організації агропромислового виробництва. Водночас діяльність аграрних холдингових формувань призводить до підвищення соціального напруження на селі, “вимивання” коштів із сільських територій, обмеження “життєвого простору” для діяльності інших організаційно-правових форм господарювання на землі, поглиблення дисбалансу галузевої структури сільськогосподарського виробництва, нераціонального використання землі тощо.

Як свідчить аналіз, найбільше діючих сільськогосподарських підприємств зосереджено в Одеській області, де у 2014 р. їх налічувалось 6144 од. Друге і третє місця за кількістю цих економічних суб'єктів займають відповідно степові Миколаївська та Дніпропетровська області (4469 і 4269 підприємств).

Найменша кількість сільськогосподарських підприємств зосереджена в таких областях, як Рівненська, Івано-Франківська та Чернівецька – відповідно 753, 766 і 891 од. Зона Полісся України має менше сільськогосподарських підприємств, ніж, наприклад, Лісостеп та Степ. Це, безумовно, пояснюється особливостями останніх, які мають більше земельних ресурсів, придатних для ведення великотоварного сільськогосподарського виробництва, ніж поліські області.

Дослідження динаміки кількості сільськогосподарських підприємств свідчить, що їх кількість за 2005–2014 рр. у багатьох регіонах країни має тенденцію до змін (як до збільшення, так і до зменшення). Так, у Волинській,

Донецькій, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Харківській, Херсонській та Чернігівській областях суттєво зменшилася кількість зазначених економічних суб'єктів. Це пояснюється укрупненням дрібних нерентабельних і неконкурентоспроможних підприємств, входженням їх до складу більших господарських структур у всіх природно-економічних зонах України.

Поряд із зменшенням кількості суб'єктів господарювання у сільському господарстві за 2010–2014 рр. відбувається і зворотний процес, тобто збільшення їх кількості, наприклад у Вінницькій (на 275 підприємств), Дніпропетровській (на 254), Кіровоградській (на 335), Полтавській (на 146), Херсонській (на 202), Черкаській (на 43) і Чернігівській (на 3 підприємства). Як видно, певної закономірності в цьому процесі не спостерігається, тобто зростання кількості діючих сільськогосподарських підприємств спостерігалось як у поліських, так і в лісостепових і степових регіонах. І це цілком закономірне явище пов'язане з необхідністю функціонування в аграрному середовищі різних економічних та організаційно-правових форм господарювання, які мають забезпечити не лише прибутковість свого існування, а й продовольчу безпеку країни. В цьому полягає плюралізм форм господарської діяльності в усіх галузях національної економіки.

Аналіз діючих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання свідчить, що в усіх природно-економічних зонах фермерські господарства за кількістю переважають усі інші види сільськогосподарських підприємств. Проте їх частка у складі агровиробників має значні відмінності, що пов'язано з особливостями ведення сільськогосподарського виробництва в тому чи іншому регіоні.

У 2014 р. найбільше фермерських господарств зареєстровано в Одеській області (5153 од.), а найменше (500 од.) – у Рівненській.

Друге місце за кількістю посідає така організаційно-правова форма господарювання, як господарські товариства (7750 підприємств), кількість яких коливається від 90 підприємств в Івано-Франківській до 623 у Дніпропетровській області. Серед господарських товариств найбільш поширені акціонерні і товариства з обмеженою відповідальністю.

Третє місце серед організаційно-правових форм господарювання за поширеністю в сільському господарстві України займають приватні підприємства – 3772 од., кількість яких значно відрізняється за регіонами і варіює від 24 у Закарпатській області до 311 од. в Одеській.

Кількість державних сільськогосподарських підприємств незначна, продовжує скорочуватись і нині становить лише 228 од. Аналіз свідчить, що найбільше таких підприємств у Київській області – 21 економічний суб'єкт, а найменше в Луганській – лише 3. Слід зазначити, що сучасні економічні

умови господарювання в країні більш сприятливі для сільськогосподарських підприємств, заснованих на приватній власності.

Трансформації на різних ієрархічних рівнях здійснення в соціально-економічній сфері розвитку сільських територій зумовлюють отримання неоднозначних результатів господарювання різних суб'єктів підприємницької діяльності. Зокрема, показники виробництва валової продукції сільського господарства відображають розмаїтий характер територіально-галузевої диференціації обсягів і співвідношень виробництва за категоріями господарств.

Аналіз статистичних даних свідчить, що в 2010 р. в Україні порівняно з 2000 р. спостерігалось зростання обсягів валової продукції сільського господарства. Проте у 1990–2014 рр. воно було нестабільним і не забезпечило вихід аграрної галузі на рівень 1990 р.

Валова продукція сільського господарства – продукти рослинного і тваринного походження, які отримані внаслідок вирощування сільськогосподарських культур і використання сільськогосподарських тварин, а також обсяг незавершеного виробництва в рослинництві, обсяг вирощування молодих багаторічних насаджень за рік, а також худоби та птиці (приплід, приріст живої маси). Валову продукцію оцінюють у постійних цінах, розрахованих як середньозважені ціни товарної та нетоварної частин продукції сільського господарства. Товарна частина продукції оцінюється за фактичними цінами реалізації, а нетоварна – за собівартістю. Постійними цінами вважаються середні ціни 2010 р.

У різних регіонах виробництво валової продукції в усіх категоріях господарств коливається. Так, у 2014 р. найбільше її було вироблено аграріями Вінницької області – на 19844,6 млн грн у постійних цінах 2010 р. Друге місце в державі за виробництвом валової продукції сільського господарства у 2010 р. посідає Київська область (15874,3 млн грн). Наступні місця серед регіонів країни традиційно розподілилися відповідно між аграрними Полтавською і Харківською областями (15520,5 і 15100,4 млн грн).

Із західних областей лише Львівська стабільно отримує валової продукції сільського господарства на суму понад 9 млн грн. Інші регіони України відрізняються значно нижчим рівнем виробництва аграрної валової продукції. Найменше її виробляється в Карпатському регіоні, де обсяги валової продукції сільського господарства у 2014 р. становили: у Закарпатській області – 4308,3 млн грн, Чернівецькій – 4703,9 млн грн.

Щодо динаміки валової продукції в господарствах населення, то тут спостерігається дещо інша картина як у цілому, так і в галузях рослинництва і тваринництва окремо. Так, за 2000–2010 рр. найвищого показника валової

продукції сільського господарства в цій категорії було досягнуто в 2004 р., після чого певна стабільність у розвитку господарств населення відсутня.

Отже, з викладеного можна зробити висновок про необхідність нарощування агропродовольчого потенціалу переважної більшості регіонів країни. Насамперед це стосується таких виробників валової продукції сільського господарства, як сільськогосподарські підприємства. Нині в регіонах України внаслідок економічних перетворень зосереджена досить велика кількість сільськогосподарських підприємств – основи аграрного підприємництва держави.

Останніми роками в динаміці продуктивності праці на сільськогосподарських підприємствах простежуються певні тенденції. Так, у цілому по Україні вона зменшувалася з 1990 р. аж до 2000 р., а після цього почала поступово зростати і перевищила рівень 2010 р. У 2014 р. продуктивність праці на сільськогосподарських підприємствах у розрахунку на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві становила в середньому 227753,4 грн у постійних цінах 2010 р. Щодо окремих регіонів, то найнижчою продуктивність праці на сільськогосподарських підприємствах була в Закарпатській області – 75071 грн та Запорізькій – 14084,7 грн.

Продуктивність праці у сільському господарстві – це відношення валової продукції сільського господарства (рослинництва, тваринництва) у постійних цінах 2010 р. до середньооблікової чисельності працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві.

Найвищою продуктивність праці була в аграріїв Хмельницької області, де в розрахунку на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві було вироблено продукції в постійних цінах 2010 р. на 332267,7 грн. В інших регіонах сільськогосподарське виробництво також більш продуктивне. Про це свідчить продуктивність праці на сільськогосподарських підприємствах Сумської області, де у 2014 р. з розрахунку на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві було вироблено продукції на суму 309758,5 грн. До речі, у 1990 р. різниця між максимальним і мінімальним значеннями показників продуктивності праці не була такою значною, як у 2014 р.

Як свідчать дані, зміни продуктивності праці в рослинництві аналогічні тим, які відбувалися із цим показником у цілому по сільськогосподарських підприємствах, а точніше, вони формували його рівень. Що ж до продуктивності праці у тваринництві, то її рівень на сільськогосподарських підприємствах багатьох регіонів значно вищий порівняно з рослинництвом. Оскільки галузь тваринництва у більшості сільськогосподарських підприємств країни недостатньо розвинута, її вплив на загальну продуктивність праці незначний.

Для подальшого розвитку соціального-економічного середовища сільських територій земля має велике значення. Земля як об'єкт нерухомості пере-

буває в центрі складного поєднання різних економічних процесів, приватних і суспільних інтересів, адміністративних норм та правил.

Відповідно до чинного земельного законодавства в Україні встановлено державну, комунальну та приватну форми власності на землю. Аналіз розподілу земель у розрізі основних землекористувачів і форм власності свідчить, що частка земельного фонду державної власності на 1 січня 2015 р. становить 47,8%. Разом з тим із загальної площі у власності громадян перебуває 51,6% і лише 0,6% – у власності сільськогосподарських підприємств.

Власність на землю можна визначити як набір (сукупність) повноважень щодо володіння, використання та розпорядження земельною ділянкою, що ідентифікує її як зумовлену природним ресурсним потенціалом комбінацію факторів корисності.

Земельна ділянка як об'єкт власності поєднує матеріальні джерела корисності та зобов'язання невизначеного кола осіб, які протистоять власнику, утримуватися від дій, що можуть порушити його право. При цьому власник як носій виключного права здатен передавати своє право власності на часткові повноваження інших осіб.

У сучасній економічній теорії домінує погляд на ринок землі як субринок виробничих факторів, на якому домогосподарства продають доступ до земельних ресурсів, а підприємства-товаровиробники купують послуги, пов'язані з використанням цих ресурсів. З огляду на це він може розглядатися як складова суспільного механізму доступу до природних ресурсів, представлена інституціями, організаціями та установами, що забезпечують економічний оборот об'єктів земельної власності.

При цьому об'єкти земельної власності визначаються, як: земельні ділянки з поліпшеннями; земельні ділянки без поліпшень; об'єкти спільної або спільної часткової власності на землю; права на використання чужих земельних ділянок.

У вітчизняних умовах категоріальне визначення ринку землі має суттєве методологічне значення, оскільки воно зумовлює формування аналітичного апарату щодо становлення механізмів ідентифікації та регулювання передачі прав на землю як визначальних факторів його ефективності. Зокрема, Б.Й.Пасхавер пропонує таке визначення ринку землі "... термін "земельний ринок" слід розуміти як сукупність земельних відносин, що дають змогу реалізувати титул землевласника для отримання ринкової вигоди".

Отже, ринок землі розглядається як система конкуруючих оцінок її економічної корисності покупцями та продавцями прав на землю, яка призводить до прийняття ними відповідних фінансових рішень. Такий підхід відповідає також позиції М.М.Федорова: "... під ринком землі, на наш погляд, слід розуміти систему економіко-правових відносин, яка забезпечує його суб'єктам

(громадянам, юридичним особам та державі) включення землі як капіталу в економічний оборот, здійснення цивільно-правових угод з приводу переходу права власності на земельну ділянку або права користування нею в установленому законодавством порядку з урахуванням попиту і пропозиції”.

Станом на 1 січня 2015 р. загальна земельна площа України дорівнювала 60,4 млн га, в тому числі сільськогосподарські угіддя становили 41,5 млн га, або 68,7%, рілля – 32,5 млн га, або 53,8%, сіножаті – 2,4 млн га, або 3,9%, пасовища – 5,4 млн га, або 8,9%. Серед основних користувачів землі сільськогосподарських підприємств становили 20,5 млн га загальної площі (з них 0,9 млн га – державні, 19,6 млн га – недержавні) та 15,9 млн га – землі громадян.

Станом на 1 січня 2014 р. у розрахунку на одного сільського жителя України припадало 2,9 га сільськогосподарських угідь та 2,3 га ріллі. Такі показники значно перевищують середньоєвропейські, де вони, і відповідно, становлять 0,4 га та 0,2 га. Це свідчить про достатню забезпеченість земельними ресурсами для ведення ефективного сільськогосподарського виробництва та зайнятості сільського населення.

Ступінь розораності земель (відношення площі ріллі до площі сільськогосподарських угідь) перевищила 78% за рахунок скорочення площ лісів, сіножатей і пасовищ. З одного боку, високий коефіцієнт розораності сільськогосподарських угідь свідчить про інтенсивне використання земельних ресурсів у сільськогосподарському виробництві, з другого – цей показник має негативний аспект, оскільки розораність земель призводить до поглиблення екологічної кризи.

Структура об'єктного потенціалу вітчизняного ринку землі є наслідком історично зумовленого рівня сільськогосподарської освоєності території України: в цілому по країні на сільськогосподарські угіддя припадає 42,8 млн га, що становить 70,9% від загальної площі земель. При цьому частка ріллі в їх складі досягає 78,1%. Використання угідь у сільськогосподарських підприємствах характеризується ще більшою інтенсивністю.

Така структура угідь склалася внаслідок привабливості природного ресурсного потенціалу українських земель. Зокрема, дерново-підзолисті ґрунти, характерні для зони Полісся, становлять близько 11% від загальної площі суші, або майже 7% орних земель. Поширені в зоні Лісостепу опідзолені ґрунти займають 15% від їх загальної площі та 12% орних земель. На різні типи чорноземів, що домінують у ґрунтовому покриві Степу та Лісостепу України, припадає 55% від його загальної площі, що становить близько 73% орних земель.

Цінність природного ресурсного потенціалу зумовлена цілком відчутним впливом на можливості сільськогосподарського виробництва: відповідно до висновків вітчизняних дослідників у сфері ґрунтознавства та землевпорядкування високий рівень придатності для вирощування всіх традиційних для

України зернових культур мають 29,5 млн га (93,8% від загальної площі орних земель), із них 27,1 млн га (86,1%) – це землі, придатні для вирощування озимої пшениці; 28,1 млн га (89,4%) – для вирощування всіх сортів ячменю; 17,6 млн га (близько 55%) – кукурудзи; 14,3 млн га (45,5%) – соняшнику; 7 млн га (22,3%) – цукрових буряків тощо.

Сільськогосподарські угіддя – земельні ділянки, які систематично використовують для одержання сільськогосподарської продукції і включають рілля, перелоги, багаторічні насадження, сіножаті та пасовища. Сільськогосподарські угіддя перебувають у власності, оренді, постійному чи тимчасовому користуванні сільськогосподарських підприємств і громадян.

Рілля – земельні ділянки, які систематично обробляють і використовують під посіви сільськогосподарських культур, включаючи посіви багаторічних трав, а також чисті пари, площі парників і теплиць. До ділянок ріллі не належать сіножаті та пасовища, що розорані з метою їх докорінного поліпшення і використовуються постійно під трав'яними кормовими культурами для сінокосіння та випасання худоби, а також міжряддя садів, які використовуються під посіви.

Сіножаті – сільськогосподарські угіддя, які систематично використовують для сінокосіння.

Пасовища – сільськогосподарські угіддя, які систематично використовують для випасання худоби.

Комплексна оцінка рівня екологічної безпеки земельних ресурсів свідчить, що найгірша ситуація склалася в Хмельницькій, Вінницькій та Луганській областях; помірний рівень екологічної безпеки мають Волинська, Житомирська, Миколаївська, Полтавська та Херсонська; середній – Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Кіровоградська, Одеська та Сумська; підвищений і високий рівні – Дніпропетровська, Закарпатська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області.

Про ефективність використання земельних ресурсів сільськогосподарськими підприємствами в регіонах України свідчать результати виробництва таких основних сільськогосподарських культур, як зернові і зернобобові. В усіх категоріях господарств України значно зросли обсяги виробництва зернових та зернобобових культур, яке досягло в 2014 р. 63,9 млн т.

Слід зауважити, що для аграрних виробників надзвичайно важливим завданням є забезпечення виходу на сталі показники зерновиробництва. Якщо проаналізувати розвиток зернового виробництва у 2014 р. за регіонами країни, то можна дійти висновку, що за обсягами виробництва зернових та зернобобових першість посідають лісостепові та степові області. Найбільше продукції зернових та зернобобових як у природно-кліматичній зоні,

так і в країні збирають товаровиробники Вінницької (5063,1 тис. т), Одеської (2928,7 тис. т), Полтавської (4821,5 тис. т), Харківської (4466,3 тис. т) і Чернігівської (3692,9 тис. т) і Хмельницької (3289,1) областей.

Показником, який визначає обсяг зерновиробництва та відображає рівень інтенсивності ведення галузі, є врожайність зернових і зернобобових культур. Урожайність цих культур в Україні нестабільна і значно варіює за роками. Так, максимальну врожайність зернових і зернобобових культур в Україні було отримано у 2014 р. (43,7 ц/га).

Урожайність сільськогосподарських культур з 1 га зібраної площі обчислюється виходячи з валового збору з основних, повторних і міжрядних посівів та фактично зібраної площі даної культури (плодоягідних культур, хмелю – з 1 га площі у плодоносному віці).

Виробництво продукції рослинництва на одну особу визначають як відношення обсягів виробництва (валового збору) сільськогосподарських культур до середньорічної чисельності наявного населення за звітний рік.

Серед регіонів першість за рівнем продуктивності зазначених сільськогосподарських культур тримає Сумська область, де урожайність зернових і зернобобових культур у 2014 р. становила 62,2 ц/га. Досить високі врожаї зернових і зернобобових культур мають лідери із зерновиробництва – Хмельницька область, де було одержано 60,9 ц/га, та Київська область – 60 ц/га. Оскільки стратегічне завдання сільського господарства України у 2020 р. полягає у виході на рубіж 80 млн т зернопродукції, то для його виконання мають бути задіяні всі фактори підвищення врожайності зернових і зернобобових культур та досягнення їх сталого рівня.

Цукробурякове виробництво – традиційно найбільш розвинене у сільськогосподарських виробників Лісостепової зони, в якій найбільше цукрових буряків вирощують аграрії Вінницької, Хмельницької, Полтавської, Київської областей, де у 2014 р. їх виробництво досягло відповідно 3044,2, 2362,7, 1740 і 1328,7 тис. т. Значно втратила свої позиції одна з потужних цукрововиробних областей – Черкаська, яка у 1990 р. за рівнем виробництва цукрових буряків зайняла третє місце в Україні і мала значний виробничий потенціал цукрозаводів.

Крім рослинництва, у сільському господарстві України в цілому і на сільськогосподарських підприємствах зокрема досить важливу роль в ефективному господарюванні відіграє тваринництво.

Виробництво м'яса включає м'ясо всіх видів худоби та птиці, жир-сирець, харчові субпродукти.

Виробництво молока характеризується фактично надоєним молоком від великої рогатої худоби, овець, кіз незалежно від того, було воно реалізо-

вано чи частина його використана в господарстві на виховання телят і поросят. Молоко, яке висмоктує телятами при їх підсосному утриманні, у виробництво молока не включається.

Виробництво яєць включає їх збирання від усіх видів домашньої птиці з урахуванням яєць, що використані на відтворення птиці (інкубація).

Виробництво вовни включає всю фактично настрижену овечу, козину вовну незалежно від того, була продукція реалізована чи використана на внутрішньогосподарські потреби. В обсяги виробництва не включають вовну, одержану з овчин при їх промисловій переробці (так звана “кисла вовна”).

Виробництво продукції тваринництва (м'яса у забійній масі, молока, яєць) на одну особу визначають як відношення обсягу їх виробництва до середньорічної чисельності наявного населення за звітний рік.

В останні роки значно скорочується поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях господарств. Так, якщо у 1990 р. воно становило 24623,4 тис. гол., то у 2014 р. скоротилося до 3884 тис. гол., або більш як у 6 разів. До того ж тенденція до скорочення поголів'я великої рогатої худоби спостерігається й надалі. Нині найбільше великої рогатої худоби має Вінницька область – 291,1 тис. гол., хоча у 1990 р. було в 4 рази більше. Понад 200 тис. гол. великої рогатої худоби зосереджено в господарствах Хмельницької, Львівської і Чернігівської областей.

Суттєво скоротилося поголів'я великої рогатої худоби в Київській області, де воно було найбільшим у дореформений 1990 р. (1307,8 тис. гол.), а нині становить лише 135,8 тис. гол.

Сільськогосподарські підприємства тримають першість у цілому по країні за поголів'ям птиці (54,2%). Однак вони поступають за рівнем розвитку галузей скотарства, свинарства, вівчарства господарствам населення. Найвищий розвиток птахівництва у таких областях, як Черкаська, де поголів'я птиці становило 81,1% в 2014 р., Київська (81%), Херсонська (77,6), Дніпропетровська (75,5%), Хмельницька (75,4), Запорізька (52,6%).

Стосовно інших видів худоби, то серед усіх категорій господарств найбільше великої рогатої худоби мають сільськогосподарські підприємства Київської (64,6%), Черкаської (65,2%), Полтавської (63,7%), Сумської (58,1%), Донецької (49,8%) областей. Позитивним економічним явищем слід вважати збільшення поголів'я свиней на сільськогосподарських підприємствах, внаслідок чого вони випереджають господарства населення у Дніпропетровській (76,8%), Донецькій (89,8%), Запорізькій (67,8%), Івано-Франківській (63,4%), Київській (73,5%), Полтавській (69,4%), і Черкаській (52,1%) областях. Зазначене, безумовно, справляє вплив і на частку тваринницької продукції за категоріями господарств. Великі сільськогосподарські підприємства (агро-

формування) посідають першість у країні з виробництва м'яса і яєць – відповідно 55,1 і 60,1%. Найвищих показників досягли сільськогосподарські підприємства Дніпропетровської, Донецької, Київської, Луганської і Черкаської областей. Лідерами з виробництва молока по регіонах країни залишаються господарства населення.

Одним із напрямів аграрної реформи в Україні є створення фермерських господарств та забезпечення організаційно-економічних і правових засад для їх ефективного функціонування і поширення. Реформуванню цієї форми підприємницької діяльності в аграрному секторі економіки приділяється велика увага як в економічному, так і в політичному плані.

Фермерським є господарство, основу якого становить праця фермера та членів його сім'ї з можливим залученням найманих працівників. Інакше кажучи, переважно це організаційна форма малого сімейного підприємства.

В умовах трансформації аграрного сектору України, зокрема на виконання Указу Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529 “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, виник вітчизняний феномен, коли окремі реформовані сільськогосподарські підприємства почали називатися фермерськими господарствами. Таким чином, утворилася низка “формальних” великих фермерських господарств із великими земельними масивами, які за економічною суттю являють собою великі аграрні підприємства капіталістичного типу.

Слід наголосити на тому, що певний проміжок часу державна статистика для підвищення значущості фермерських господарств об'єднувала їх з особистими селянськими господарствами. Проте за економічною сутністю це два різних суб'єкти господарювання.

Динаміка створення фермерських господарств за регіонами свідчить про поширення цієї економічної форми господарювання в Україні. Так, у 1990 р. фермерські господарства були створені не в усіх регіонах країни. Зокрема, їх не було в Автономній Республіці Крим, Вінницькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Рівненській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській та Чернівецькій областях. Лише по одному такому господарству мали Волинська, Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Тернопільська області. Найбільше фермерських господарств на той час було створено у Львівській області – 36 од.

Найвищі темпи створення цієї форми господарювання в Україні характерні для 1990–1995 рр., коли до виробничо-господарської діяльності було залучено майже 35 тис. фермерських господарств. Найбільше таких господарств було організовано в Миколаївській області (4981 од.), де їх до цього зовсім не було. Слід зазначити, що найбільш активно фермерські господарства ство-

рювалися в Степу України, де їх кількість в областях у 1995 р. варіювала від 1293 од. (Луганська область) до максимального їх значення у Миколаївській.

Щодо зони Полісся, то тут на першому етапі становлення фермерства найбільше таких господарств було створено у Львівській області – близько 1189 од. у 1995 р.

У Закарпатській області в аналізований період кількість новостворених фермерських господарств досягла 1054 од., а в 2010 р. подальшому в цьому регіоні було у 1606 фермерських господарств.

Характеризуючи розвиток фермерства у 1990–1995 рр. у зоні Лісостепу України, зауважимо, що максимальну кількість господарств було створено в Полтавській області (1343 од.), а найменше – в Черкаській (509 од.).

У Київській області за 1990–1995 рр. кількість фермерських господарств досягла 923 од. На Київщині, зокрема в приміських районах, створення фермерських господарств було пов'язане зі значними труднощами, оскільки сільськогосподарські підприємства тут були представлені досить розвинутими спеціалізованими державними формуваннями з виробництва овочів, плодів, ягід, молока, м'яса, яєць тощо.

Аналіз регіональних особливостей розвитку фермерства в Україні свідчить, що в цілому збільшення кількості фермерських господарств спостеріглося до 2007 р. і досягло досить високого показника – 43,4 тис. господарств. У подальшому їх кількість зменшується і в 2014 р. у країні налічувалось 39,4 тис. фермерських господарств. На сучасному етапі регіональний розвиток фермерства в окремих областях відбувається по-різному. Слід зазначити, що в деяких регіонах кількість фермерів зростає. Наприклад, кількість фермерських господарств у таких областях, як Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська і Херсонська у 2014 р. досягла максимальних значень – відповідно 3348, 2312, 2609, 3860, 5153 і 2416 од.

Проте в інших регіонах зазначений показник має тенденцію до деякого зменшення. Так, у Київській області в 2007 р. порівняно з 1995 р. кількість фермерських господарств значно зросла (на 624 од.). Водночас відповідно до обласної програми розвитку малого підприємництва, затвердженої рішенням Київської обласної ради від 2 квітня 2009 р. № 434-24-V, з 2008 р., заплановано скорочення їх кількості: у 2009 р. їх мало бути 1150, а у 2010 р. – 1145 од., а фактично було 1463 і 1395 од. Такі зміни пояснюються запланованим у цьому регіоні поверненням до великотоварних сільськогосподарських підприємств. Проте станом на 2014 р. кількість фермерських господарств становила 1381 од. Отже, в такій складній ситуації, яка склалася в аграрній сфері України, не можна неекономічними методами змінювати організаційно-правові форми сільськогосподарського виробництва.

Показовим у цьому плані має бути досвід реформування сільського господарства країни 90-х рр., коли масове перетворення колективних і державних сільськогосподарських підприємств на інші форми господарювання відбувалося без належної реструктуризації їх цілісних майнових комплексів. Непослідовність та інші недостатньо обґрунтовані заходи аграрної і економічної реформи на різних етапах новітньої історії України призвели до занепаду багатьох сільськогосподарських підприємств, поглиблення соціальних проблем на селі, орієнтації аграрного сектору держави в цілому на експорт продукції з низьким рівнем доданої вартості.

Для ефективного розвитку фермерських господарств, як і інших економічних форм сільськогосподарських підприємств країни, надзвичайно важливого значення набуває формування і раціональне використання виробничо-ресурсного потенціалу. Одними з головних, безумовно, є трудові ресурси фермерства, які складаються з членів родини фермера та найманих працівників.

Аналіз чисельності працівників у фермерських господарств за окремими регіонами свідчить, що в цілому вона нестабільна і, починаючи з 2005 р. (у цьому році було встановлено наявність максимальної чисельності працюючих – 4,8 тис. осіб) спостерігається тенденція до її зменшення.

Аналогічна ситуація щодо скорочення чисельності працівників фермерських господарств виявлена практично в усіх регіонах країни. Це відбувається по-різному в адміністративних утвореннях, що охоплюють сільські території нашої держави, на яких здійснюють свою виробничо-господарську діяльність фермери.

Аналіз регіональних змін у землекористуванні фермерських господарств України свідчить про його збільшення за регіонами країни у період до 2008 р. Проте в подальшому збільшення площі сільськогосподарських угідь у користуванні фермерів спостерігається не в усіх регіонах, яке на сучасному етапі відбувається за рахунок оренди земельних паїв. Так, збільшення землекористування фермерських господарств до цього часу спостерігається у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Одеській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській та Черкаській областях.

За регіонами найбільшу площу угідь у 2014 р. мали фермерські господарства Дніпропетровської області (492,9 тис. га), друге місце посідає Кіровоградська (439,4 тис. га), а третє – Одеська (433,6 тис. га). Лише четверте місце за цим показником займали підприємства Запорізької області – 388,6 тис. га, де найбільше фермерських господарств.

Найвищий земельний потенціал для розвитку фермерства має Степова зона України. Незначними є земельні ресурси західних областей України, у яких площа сільськогосподарських угідь у 2014 р. становила від 10,6 тис. га у Закарпатській до 51 тис. га у Львівській області.

У фермерських господарствах лісостепових областей площі сільськогосподарських угідь у 2014 р. варіювали від 31,3 тис. га у Чернівецькій до 277,6 тис. га у Вінницькій області. Також слід зазначити, що розподіл площі ріллі фермерських господарств за регіонами України аналогічний розподілу площі сільськогосподарських угідь.

Про ефективність використання земельних ресурсів фермерських господарств за регіонами України свідчать дані виробництва основних сільськогосподарських культур. Так, у цілому по фермерських господарствах України значно зросли обсяги виробництва сільськогосподарських культур: зернових та зернобобових – 15,2 раза, цукрових буряках – 1,7, соняшнику – 22,7, картоплі – 13,1 і овочах – 11,9 раза. Це досить високі показники, проте частка продукції фермерів у загальноукраїнському виробництві залишається незначною (за винятком соняшнику).

Водночас для фермерських господарств з огляду на невеликі розміри землекористування та інший виробничо-ресурсний потенціал бажаним було б зосередження уваги на вирощуванні трудомістких сільськогосподарських культур, наприклад овочів, ягід тощо.

Показники розвитку рослинницьких галузей фермерських господарств України за регіонами свідчать, що за обсягами виробництва зернових та зернобобових першість посідають степові області, на які в 2014 р. припадало понад половину валового збору. Найбільше продукції зернових та зернобобових як у природно-кліматичній зоні, так і в країні збирають фермери Кіровоградської (772,9 тис. т), Одеської (720,9), Дніпропетровської (634,4 тис. т) і Вінницькій (625,2) областей. Понад 400 тис. т становить зернопродукція у Запорізькій, Миколаївській, Полтавській і Тернопільській областях.

Цукробурякове виробництво найрозвинутіше у фермерських господарствах лісостепової зони, де в 2014 р. було зосереджено вирощування близько 70% від продукції цієї галузі. У цій природно-кліматичній зоні найбільше цукрових буряків виробляють фермери Вінницької (248 тис. т), Волинської (140,8 тис. т), Тернопільської (190,5 тис. т), Хмельницької (144,6 тис. т) областей. В інших регіонах, зокрема степових областях, виробництво цукросировини незначне або ж вона взагалі не вирощується.

Щодо вирощування соняшнику, то за регіонами України найбільші обсяги виробництва в таких степових областях, як Кіровоградська (296,8 тис. т), Дніпропетровська (243,1 тис. т) і Одеська (207 тис. т). Серед областей лісостепової зони за обсягами виробництва соняшнику слід відзначити Харківську, де валовий збір становить 164,5 тис. т, а також Полтавську (109,9 тис. т) і Вінницьку (98,9 тис. т) області.

Аналізуючи регіональні особливості виробництва картоплі в Україні, слід звернути увагу на те, що ця культура вирощується фермерами як у сте-

пових, так і в поліських областях. Особливістю цієї галузі є те, що обсяги виробництва картоплі істотно зросли в 2014 р. порівняно з 1995 р. – від 15,8 до 206,9 тис. т як у цілому по країні, так і в усіх без винятку регіонах. Хоча картопля і є традиційною для зони Полісся, найвищі її валові збори у 2014 р. були в Тернопільській області – 74,1 тис. т. Далі за нею йдуть поліські Чернігівська і Житомирська області, в яких валовий збір становив відповідно 34,1 і 17,5 тис. т.

У зоні Степу, зокрема у Херсонській області, валовий збір картоплі становив лише 12 тис. т. Слід зазначити, що в інших степових областях, за винятком Дніпропетровської, валовий збір цієї культури не перевищував 4 тис. т.

Аналіз виробництва овочів фермерськими господарствами України показує, що обсяги їх вирощування зросли в країні майже у 12 разів. Серед регіонів лідерами за обсягами виробництва овочів є фермери Херсонської області, якими у 2010 р. було зібрано 129,6 тис. т, або понад третину від загальноукраїнського валового збору. Значно менше збирають овочів і такі степові області, як Дніпропетровська, Миколаївська, Запорізька й Одеська відповідно – 22,1; 25,1; 15,5 і 16,1 тис. т. Обсяги вирощування овочів у фермерських господарствах інших степових областей значно менші. Досить значними порівняно з іншими регіонами є валові збори овочевих культур у лісостеповій Київській області (24,3 тис. т).

Серед інших регіонів зон Полісся та Лісостепу виробництво овочів у фермерських господарствах становить від 0,4 тис. т у Сумській (найнижчий показник по країні) до 2,7 і 13,4 тис. т відповідно у Вінницькій і Волинській областях.

На підставі аналізу можна зробити висновок про істотні відмінності в розвитку рослинницьких галузей фермерських господарств за регіонами України, що позначається не тільки на ефективності вирощування рослинницької продукції, а й всього господарювання.

Крім рослинництва, у фермерських господарствах України досить важливу роль у їх ефективному господарюванні відіграє розвиток тваринництва. Так, за 1995–2014 рр. зросло поголів'я худоби і птиці. Особливо слід відзначити розвиток галузей свинарства, виробництво продукції якого збільшилося в 6,2 раза і птахівництва – майже 10 разів. Водночас поголів'я худоби і птиці у фермерських господарствах має регіональні особливості. Так, у фермерів Донецької, Закарпатської, Миколаївської, Одеської, Тернопільської, Херсонської та Чернівецької областей за досліджуваний період поголів'я великої рогатої худоби зменшилося. Як видно, це стосується в основному скотарства степової зони країни, тоді як в інших регіонах її поголів'я збільшилося.

Аналіз свідчить, що практично в усіх степових регіонах, за винятком Кіровоградської та Луганської областей, відбувається згортання галузі скотарства у

фермерських господарствах. Проте в більшості поліських і лісостепових областей поголів'я великої рогатої худоби за досліджуваний період помітно зросло.

Свинарство можна вважати прикладом інтенсивного нарощування фермерами України продукції тваринництва. Так, поголів'я свиней в окремих регіонах зросло від 1,6–2,7 раза у Херсонській, Закарпатській і Харківській областях до майже в 24,7 раза в Житомирській, у 20,3 раза – у Вінницькій. За абсолютними показниками слід виділити фермерські господарства Дніпропетровської області, де поголів'я свиней у 2014 р. становило 27,3 тис. гол. Друге місце за поголів'ям займають фермерські господарства Кіровоградської області (20 тис. гол.), а далі йдуть фермерські господарства Львівської і Київської областей – відповідно 18,6 і 13,5 тис. гол.

Вівчарство і козівництво є специфічними тваринницькими галузями сільського господарства України. Найбільшого поширення вони набули в Закарпатській (7,7 тис. гол.) і Одеській (7,6 тис. гол.) областях.

Птахівництво як скороспіла галузь тваринництва включає розведення курей, качок, гусей та інших видів птиці. Разом із свинарством воно досить інтенсивно розвивалося останніми роками у фермерських господарствах України, при цьому поголів'я птиці у них зросло від 287,1 тис. у 1995 р. до 2813,7 тис. у 2014 р. Аналіз свідчить, що птахівництво за регіонами розвивалося доволі неоднаково і найбільше поголів'я птиці мають фермери Львівщини – 1747,4 тис. гол. Друге місце за поголів'ям птиці посідає Рівненська область, проте рівень його концентрації тут значно нижчий – 342,1 тис. гол.

У цілому по Україні у фермерських господарствах за 1995–2014 рр. досить помітно зросло виробництво м'яса (в 8,2 раза), молока (в 1,6 раза), яєць (в 7,7 раза) і настригу вовни (в 1,2 раза). Проте існують значні відмінності, пов'язані з регіональним виробництвом тваринницької продукції.

Аналізуючи виробництво основних видів продукції тваринництва в 2014 р. в регіонах, слід звернути увагу на те, що найбільший обсяг м'яса та яєць у фермерських господарствах країни виробляє Львівщина (відповідно 25,3 тис. т і 19,4 млн шт.). Такий рівень виробництва м'ясопродукції і яєць досягнуто завдяки інтенсивному розвитку галузі птахівництва.

Щодо регіональних особливостей фермерського виробництва м'яса, то найнижче за обсягами воно у степових Миколаївській і Херсонській областях – відповідно по 0,3 тис. т.

За концентрацією виробництва молока лідерами в Україні є фермери Хмельницької (20 тис. т), Чернігівської (18,6 тис. т) і Вінницької (13,7 тис. т) областей, а найменше його виробляється у фермерських господарствах Тернопільської області (0,8 тис. т).

Стосовно обсягів виробництва яєць, то за 1995–2014 рр. воно зросло у фермерських господарствах чотирьох областей країни і становило від

0,1 млн шт. у Запорізькій, Івано-Франківській, Полтавській і Черкаській областях до 20,1 млн шт. у Львівській області, яка тримає першість за розвитком фермерського птахівництва.

Регіональне виробництво вовни фермерськими господарствами нині притаманне 20 областям України. Найбільші її обсяги у Закарпатській, Миколаївській і Чернівецькій (відповідно 19; 18; 12 т) областях, які посідають першість за поголів'ям овець і кіз. Досить вагомим можна вважати також настриг вовни в Чернівецькій області.

Аналіз даних про реалізацію основних видів продукції рослинництва фермерськими господарствами за регіонами України у 2014 р. свідчить, що найбільшим товаровиробником зернових і зернобобових у країні є фермери Кіровоградської області (562,5 тис. т, з них 188,6 тис. т – пшениця).

Слід зазначити, що в степових областях обсяг продажу цієї продукції фермерськими господарствами варіює від 511,9 тис. т в Одеській області до понад 190,8 тис. т у Херсонській. Великі обсяги продажу зернопродукції у Донецькій (511,9 тис. т), Запорізькій (397,8 тис. т) і Миколаївській (380,1 тис. т) областях.

Значними є також обсяги продажу зернових і зернобобових у таких лісо-степових областях, як Вінницька (498,4 тис. т), Київська (250,9 тис. т), Полтавська (335,4 тис. т), Харківська (466,7 тис. т), Хмельницька (193,5 тис. т) та Черкаська (300,6 тис. т).

Щодо показників продажу зернопродукції фермерами Полісся, то вони коливаються від 13,9 тис. т на Закарпатті до 170 тис. т у Чернігівській області.

Найбільші обсяги продажу насіння соняшнику фермерськими господарствами у таких областях зони Степу, як Кіровоградська (300,3 тис. т), Донецька (240 тис. т), Дніпропетровська (225,5 тис. т), Одеська (204,6 тис. т) та Миколаївська (145,8 тис. т).

Як свідчить аналіз даних реалізації фермерськими господарствами цукрових буряків за регіонами України, найбільше цієї продукції продається у Вінницькій області (126 тис. т). Водночас недостатні обсяги реалізації цукрових буряків у Волинській (37,4 тис. т), Київській (11,5 тис. т), Полтавській (9,4 тис. т), Сумській (15,5 тис. т), Хмельницькій (28,6 тис. т) і Черкаській (25,1 тис. т) областях – традиційних бурякосійних регіонах країни.

Із поліських областей за обсягами реалізації фермерськими господарствами цукрових буряків можна виділити лише Львівську і Чернігівську, де обсяг її реалізації у 2014 р. становив відповідно 17,3 тис. і 29,4 тис. т.

У зоні Степу максимальним обсяг реалізації цукрових буряків був у Кіровоградській області (1,7 тис. т).

Аналіз даних реалізації продукції тваринництва фермерськими господарствами за регіонами України в 2014 р. показує, що продаж великої рога-

тої худоби фермерами на м'ясо у середньому становить лише 14,2 тис. т. По окремих областях цей показник коливається від 71,4 т (Херсонська область) до 4783,6 тис. т (Львівська).

Дещо більший обсяг реалізовано фермерами м'яса свиней, який у 2014 р. становив у середньому 24,1 тис. т. За окремими регіонами обсяг реалізації свинини варіював від 2,3 т у Чернівецькій області до майже 2,4 тис. т у Дніпропетровській, де він досяг найвищого рівня серед фермерських господарств України. Досить високий показник реалізації свинини фермерами Львівщини – майже 2,1 тис. т.

На підставі аналізу результатів реалізації м'яса великої рогатої худоби і свиней можна зробити висновок, що у фермерських господарствах практично всіх регіонів України ці галузі тваринництва не справляють істотного впливу на продовольче забезпечення населення.

Аналіз обсягів реалізації м'яса птиці свідчить, що із загального продажу м'ясопродукції фермерами України на птахівництво у 2014 р. припадало 24%. Щодо окремих регіонів, то тут лідером серед фермерських господарств як за розмірами виробництва, так і обсягами реалізації м'яса птиці є Чернівецька та Львівська області, де у 2014 р. фермерами було продано відповідно 5736,7 та 5712 т такої продукції, хоча у 2008 р. цей показник досяг майже 10 тис. т. Досить значним порівняно з іншими регіонами країни є обсяг реалізації м'яса птиці в Рівненській області – 1400,1 т. Зазначимо, що цими поліськими областями реалізується практично вся м'ясопродукція фермерського птахівництва України (понад 90%).

Стан розвитку молочного скотарства у фермерських господарствах країни можна характеризувати таким чином. Реалізація цієї продукції за регіонами у 2014 р. коливалася від 138,1 т у Чернівецькій до 15,9 тис. т у Хмельницькій області. Остання має найбільше поголів'я корів (понад 10% фермерського стада). Певної закономірності у зональній концентрації товарного виробництва молока в тому чи іншому регіоні не спостерігається. На Поліссі обсяги продажу цієї продукції (без Чернігівської області) варіюють у межах від 0,6 тис. т у Закарпатській до 7,8 тис. т у Волинській.

Реалізація молока фермерськими господарствами зони Лісостепу становить від 1,5 тис. т у Тернопільській (найнижчий показник серед фермерських господарств) до 10,6 тис. т у Сумській області.

Практично в усіх степових областях невеликі обсяги реалізації молочної продукції (від 0,7 тис. т у Херсонській до 7,2 тис. т у Кіровоградській).

Аналіз валової продукції фермерських господарств у цілому по Україні свідчить про позитивну динаміку зміни цього показника. Обсяги виробництва валової сільськогосподарської продукції фермерських господарств за 1995–2014 рр. збільшились на 1,5%, з них основний приріст припадає на продукцію

рослинництва. Крім того, на регіональні зміни цього показника, що формує кінцеві результати господарювання фермерів, вплинули досягнення у виробництві і реалізації сільськогосподарської продукції.

За результатами аналізу виявлено, що найнижчі обсяги валової продукції сільського господарства у зоні Полісся, де вони варіюють від 82,5 млн грн у Закарпатській до 568,4 млн грн у Львівській області.

У зоні Лісостепу найменше валової продукції сільського господарства виробляється фермерами Чернівецької області (200,8 млн грн). Щодо інших регіонів зони, то тут обсяги валової сільськогосподарської продукції варіюють від 624,6 млн грн у Сумській області до 1470,8 млн грн у Вінницькій.

У зоні Степу обсяги валової продукції сільського господарства дещо більші – від 598,5 млн грн в Донецькій області до 1904,4 млн грн у Кіровоградській.

Як уже зазначалося, валова продукція фермерських господарств України формується переважно за рахунок рослинницьких галузей. Валової продукції рослинництва найбільше виробляють фермери Кіровоградської області (1843,9 млн грн). Досить високий показник виробництва валової продукції рослинництва в Одеській (1618,4 млн грн) і Дніпропетровській (1498,5 млн грн) областях.

Щодо інших регіонів, то на Поліссі найнижчі обсяги валової продукції рослинництва у фермерів Закарпатської, Івано-Франківської і Волинської областей – відповідно 54,7; 170 і 283,5 млн грн. У лісостепових областях обсяги цієї продукції становлять від 584,7 млн грн (Сумська область) до 1398,9 млн грн (Вінницька область).

У зоні Степу України найменше продукції рослинництва виробляється в Луганській області – 758,1 млн грн.

Обсяги ж валової продукції тваринництва у більшості регіонів України значно менші, ніж обсяги продукції рослинницької галузі (за винятком Львівської області), в якій вартість валової продукції тваринництва досягає 330,6 млн грн. У жодному іншому регіоні України, крім Львівщини, валова продукція тваринництва не досягає навіть 100 млн грн. У країні вона варіює від 7,3 млн грн (Запорізька область) до 99,9 млн грн (Хмельницька область). Такий стан розвитку галузей у фермерських господарствах України, безумовно, позначився і на результатах їх фінансової діяльності.

Дані про отримання чистого доходу від реалізації продукції сільського господарства за регіонами мають значні варіації і коливаються від 120,7 млн грн у Закарпатській (найнижчий показник серед фермерських господарств країни) до 2455,6 млн грн у Кіровоградській області (максимальна його величина).

Аналіз свідчить, що на Поліссі лише у двох областях: Львівській і Чернігівській чистий дохід, отриманий фермерами, перевищує 500 млн грн, у

двох областях цієї зони він менший від 220 млн грн (Закарпатська та Івано-Франківська).

Щодо лісостепових областей, то тут, за винятком Чернівецької області (чистий дохід 369,5 млн грн), у 2014 р. фермерами інших регіонів отримано чистого доходу від 662,5 млн грн (Сумська область) до 1691,2 млн грн (Вінницька область).

Чистий дохід від реалізації фермерами продукції рослинництва за регіонами має такі самі особливості, як і від реалізації всієї продукції сільського господарства, тобто більш вагомий цей показник в областях з краще розвинутими рослинницькими галузями.

Так, максимальний чистий дохід від рослинництва у 2010 р. отримано в Кіровоградській області (2363,2 млн грн), а мінімальний – у Закарпатській (78,3 млн грн). Досить високі показники реалізації фермерами рослинницької продукції в Одеській (2146,1 млн грн), Дніпропетровській області (1911,1 млн грн), Вінницькій (1623,8 млн грн), Харківській (1435,4 млн грн), Миколаївській (1442,1 млн грн), Донецькій (1379,3 млн грн), Запорізькій (1369,5 млн грн) областях, де чистий дохід перевищує 1300 млн грн. Водночас дуже низькі обсяги чистого доходу від рослинництва у Рівненській (143,5 млн грн), Івано-Франківській (196,7 млн грн), Волинській (281,8 млн грн) областях.

Чистий дохід від продажу фермерами продукції тваринництва у 2014 р. варіював від 12,3 млн грн (Запорізька область) до 253 млн грн (Львівська). Розмір чистого доходу від тваринництва менше від 30 млн грн мають фермери шести областей (Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Миколаївська, Одеська та Херсонська), від 30 до 50 млн грн – п'яти (Волинська, Закарпатська, Луганська, Рівненська й Харківська), понад 50 млн грн – 12 областей (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька і Чернігівська області).

Дані про рівень рентабельності свідчать про в цілому прибуткове ведення сільськогосподарського виробництва фермерами в усіх регіонах країни. Однак цей показник має досить значні регіональні коливання. Так, у 2014 р. мінімальний рівень рентабельності продукції сільського господарства був у Львівській області (14,3%), а максимальний – у Харківській і Миколаївській областях (41,6 і 37,1%). Прибуткове ведення господарства фермерам забезпечила галузь рослинництва, яка за регіонами має досить високий рівень рентабельності, що варіює від 17,9% у Рівненській області до 57,6% у Чернівецькій. У фермерських господарствах тваринницька галузь країни рентабельна лише в 17 регіонах.

Категорія виробників сільськогосподарської продукції “господарства населення” включає: особисті селянські господарства (ОСГ), виробників сіль-

ськогосподарської продукції на присадибних ділянках (виділених для будівництва та обслуговування житлового будинку і господарських будівель), ділянках колективного й індивідуального садівництва і городництва та дачних ділянках, а також фізичних осіб-підприємців, які здійснюють свою діяльність у галузі сільського господарства.

Домогосподарство – сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують і витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати в родинних або в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи.

Кількість домогосподарств з реєстрацією місця проживання на території сільських населених пунктів становила 4,9 млн. На початок 2014 р. на домогосподарства припадало майже 7 млн га землі, з яких 13,3% відведено для будівництва, обслуговування житлового будинку та господарських будівель, 37,9% – для ведення особистого селянського господарства, 47,5% – для товарного сільськогосподарського виробництва (з них 0,4 млн га, або 11,8% – землі, що взяті в оренду). Працівники соціальної сфери (582,1 тис. осіб) для ведення особистого підсобного господарства отримали земельні ділянки площею 344,9 тис. га, тобто середній розмір ділянки становив 2,1 га.

У домогосподарствах населення з реєстрацією місця проживання на території населеного пункту утримувалось 2,6 млн гол. великої рогатої худоби (з них 1,7 млн корів, 3,2 млн свиней, 442,3 тис. кіз, 527,8 тис. овець, 308,6 тис. коней). Порівняно з попереднім обстеженням збільшилося лише поголів'я овець (на 21,1%). Поголів'я великої рогатої худоби зменшилося на 25,9%, у тому числі корів – на 34,8%, свиней – на 10,3%, кіз – на 16,6%, коней – на 31,6%.

Найбільш впливовою в соціально-економічному плані частиною господарств населення є особисті селянські господарства – домогосподарства, місце проживання членів яких зареєстровано на території сільських населених пунктів і членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням “для ведення особистого селянського господарства” (включаючи ділянки, які були надані раніше з цільовим призначенням “для ведення особистого підсобного господарства”).

У 2014 р. в Україні налічувалось 4136,8 тис. особистих селянських господарств (89,7% від загальної кількості сільських домогосподарств, які мають земельні ділянки). Їх діяльність регулюється Законом України “Про особисте селянське господарство”.

Відповідно до наведеного Закону (ст. 1), особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної осо-

би фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних або родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, в тому числі й у сфері сільського туризму. Крім того, зазначається, що ця діяльність не належить до підприємницької; що члени ОСГ вважаються особами, які забезпечують себе роботою самостійно і належать до зайнятого населення за умови, коли робота в цьому господарстві є для них основною, що вони можуть брати участь у загальнообов'язковому державному страхуванні (включаючи пенсійне) на добровільних засадах.

У процесі реформування земельних відносин у сільському господарстві основна частина земель сільськогосподарського призначення перейшла у власність селян. Водночас істотно зросли обсяги землекористування господарств населення. Цьому сприяли: збільшення норми землекористування до 2 га граничного розміру земельної ділянки, яка надається для ведення особистого селянського господарства; послаблення обмежень на розміри ділянок для будівництва та обслуговування житлових будинків, ведення садівництва і городництва; надання можливості ОСГ збільшувати розмір земельної ділянки у разі отримання їх членами в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування; передача у власність громад ділянок для сінокошіння і випасання худоби. Як наслідок площа сільськогосподарських угідь у власності й користуванні громадян збільшилася від 2669 тис. га в 1990 р. до 15868,7 тис. га у 2014 р., або в 5,9 раза.

Особистий сектор сільського господарства дедалі більше адаптується до ринкового середовища, в ньому формується контингент господарств, здатних (за певних сприятливих умов) поповнити фермерський уклад. Розподіл господарств населення за розмірами землекористування в 2014 р. порівняно з відповідними показниками за 2005 р. свідчить, що за цей час збільшилася питома вага груп господарств площею до 0,25 га на 1,9 відсоткового пункта та понад 1 га – на 2,7 відсоткового пункта і, відповідно, зменшилася частка групи господарств площею 0,26–1 га. У розподілі ж загальної площі використовуваних цими господарствами земель частка господарств площею до 0,25 га не змінилася, площею 0,26–1 га зменшилася, а площею понад 1 га – відповідно збільшилася на 6,3 відсоткового пункта. Отже, спостерігається тенденція до розшарування господарств населення за площею використовуваних ними земель і зосередження земельних ресурсів у групі домогосподарств з площею землекористування понад 1 га. Така сама тенденція діє і всередині цієї групи: найбільший приріст земельної площі зафіксовано в господарствах з площею землекористування понад 10 га.

Динаміка поголів'я худоби в господарствах населення у 1991–2014 рр. була в основному такою, що зростає, але надалі вона змінилася на спадну. Так, поголів'я великої рогатої худоби у 1990 р. становило 3540 тис. гол., у 2000 р. – 4386,4 тис., а в 2014 р. – 2574 тис. гол., поголів'я корів – відповідно 2186 тис., 3107 тис. та 1734 тис. гол. Поступове зменшення поголів'я свиней (яке періодично змінювалося на зростання), а також овець і кіз спостерігається після 1995 р. При цьому, як і у випадку із землею, дедалі більша частина кожного виду тварин зосереджується (залишається) в господарствах з площею землекористування понад 1 га. Так, у 2005 р. у таких господарствах утримувалося 36,8% великої рогатої худоби, а в 2014 р. – 44,8%, корів – відповідно 35,5 та 43,9%, свиней – 34,4 та 42,9%.

Зазначені процеси супроводжувалися істотними структурними змінами в обох категоріях виробників сільськогосподарської продукції. Сільськогосподарські підприємства поступово зосередилися на вирощуванні високоприбуткових зернових і технічних культур, значна частина яких призначалася для експорту, промислового виробництва продукції птахівництва, свинарства. Господарства ж населення зайняли провідні позиції в традиційних для них картоплярстві, овочівництві, плодівництві, молочному скотарстві, бджільництві і, залишаючись головними постачальниками продукції цих галузей на внутрішній продовольчий ринок, забезпечують ще й виробництво приблизно 20% зернових і зернобобових культур, 18% соняшнику та 8% цукрових буряків.

Наведені регіональні розбіжності у рівнях і темпах розвитку виробництва в господарствах населення, а також особливості трансформації на сільськогосподарських підприємствах, які супроводжувалися спочатку значним спадом, а в подальшому – нарощуванням виробництва (різним у різних регіонах), зумовили істотну зміну співвідношення між цими організаційно-правовими формами господарювання в постреформаційний період. Загалом частка особистого сектору у валовій продукції сільського господарства у 2014 р. становила 44,7%, у тому числі продукція рослинництва – 40,6%, тваринництва – 54,5%.

Істотні міжрегіональні відмінності в темпах розвитку господарств населення, інших їх характеристиках, а також у співвідношеннях між особистим і підприємницьким (сільськогосподарських підприємств) секторами сільського господарства сформувалися внаслідок складної взаємодії соціально-економічних чинників, що визначають потребу населення у самозабезпеченні харчовими продуктами та отриманні грошових доходів від продажу сільськогосподарської продукції; природно-кліматичних умов, які впливають на галузеву і продуктову структуру виробництва; впливу ринкової кон'юнктури та інфраструктури; дії чинників історико-культурного характеру, зокрема особ-

ливостей реформування колгоспів і радгоспів, збереження традицій особистого господарювання тощо.

Крім виробничої, господарства населення виконують також важливі суспільні функції: самозабезпечення харчовими продуктами, самозайнятості громадян, економічної бази розвитку сільських територій, соціальної бази відтворення селянства тощо. Цим самим вони чи не найповніше порівняно з іншими суб'єктами господарювання в сільському господарстві забезпечують реалізацію багатofункціональної місії цієї галузі (виду економічної діяльності) і формування засад сталого розвитку сільських територій.

Показники середньооблікової чисельності найманих працівників підприємств сільського господарства та пов'язаних з ним послуг дають підстави стверджувати, що за 2000–2014 рр. їх чисельність зменшилась на 72 тис. осіб і становила 523 тис. осіб. Тенденція до скорочення чисельності робочої сили сільськогосподарських підприємств простежується в усіх областях країни.

Як відомо, мотивацією до високопродуктивної праці вважається заробітна плата, дослідження рівня якої в аграрній сфері України свідчить про чітко виражену в 1995–2014 рр. тенденцію до її підвищення. В цілому по галузі сільського господарства України середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників за досліджуваний період значно збільшилася і становила в 2014 р. 2556 грн.

Селянська праця залишається найменш оплачуваною порівняно з іншими галузями економіки. В останні роки рівень оплати праці в сільськогосподарських підприємствах постійно знижується. Так, якщо у 1995 р. середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві становила 38 грн, або 52,1% від середнього рівня по галузях економіки, то в 2014 р. ці показники відповідно дорівнювали 73,4% і 2556 грн.

Серед регіонів найменш оплачуваною була праця аграріїв у 2014 р. у Волинській області, середньомісячна зарплата яких становила лише 1733 грн. Найвищий рівень середньомісячної номінальної заробітної плати в аграрній сфері спостерігався в Київській області – 2994 грн, хоча в 2000 р. першість за її рівнем посідала Донецька область – 164 грн. Слід зазначити, що нині понад 2,5 тис. грн за місяць отримують наймані працівники підприємств сільського господарства та пов'язаних з ним послуг таких областей, як Вінницька (2598 грн), Донецька (2655 грн), Івано-Франківська (2661 грн), Львівська (2632 грн), Полтавська (2622 грн), Харківська (2597 грн), Хмельницька (2762 грн) та Черкаська (2661 грн). Отже, в аграрній економіці країни існують досить істотні регіональні особливості стосовно оплати найманих працівників підприємств сільського господарства та пов'язаних з ним послуг, що, безперечно, узгоджується з її розвитком у процесі здійснених аграрних трансформацій, поширеністю в окремих регіонах тих чи інших форм господарювання.

Інвестиційне відродження аграрного сектору економіки України є однією з передумов прискореного розвитку сільського господарства і перетворення його в інвестиційно привабливу сферу для вітчизняного та іноземного капіталу. Починаючи з 2006 р. в аграрній сфері спостерігається підвищення вартості основних засобів як важливої складової ресурсного потенціалу, хоча сільськогосподарські підприємства за цим показником у цілому по країні ще значно поступаються рівню 2000 р.

Слід звернути увагу на певні зрушення в структурі вартості основних засобів. За умов обмеженості інвестиційних ресурсів переважна їх більшість концентрується на такому важливому напрямі, як технічне оновлення та переоснащення сільськогосподарського виробництва. Під впливом цих процесів спостерігаються помітні зміни в структурі основних засобів сільського господарства. Так, зростає частка машин і устаткування, включаючи транспорт, а частка будівель і споруд скорочується.

Зазначене свідчить, що аграрні формування велику частину інвестицій спрямовують на придбання сільськогосподарської техніки. Проте, якщо проаналізувати її наявність на сільськогосподарських підприємствах, виявиться, що суттєво зменшилася кількість тракторів, причому в усіх регіонах країни. Це саме стосується всіх видів збиральної техніки (комбайнів).

Разом з тим поступово зростає частка високопродуктивної і багатofункціональної сільськогосподарської техніки, високотехнологічних будівель і споруд. Цей процес стримується через недостатній інвестиційний ресурс галузі, обмежувальний монополістичний вплив великих переробних компаній.

Аналіз стану і тенденцій розвитку машинно-тракторного парку сільськогосподарських підприємств свідчить про значне зменшення кількості тракторів – від 318,9 тис. шт. у 2000 р. до 130,8 тис. шт. у 2014 р., зернозбиральних комбайнів – від 65,2 до 27,2 тис. шт. Такі самі тенденції спостерігаються і щодо інших видів збиральної техніки (зменшується як її загальна кількість, так і кількість із розрахунку на 1000 га посівної площі відповідних культур – зернових, картоплі, цукрових буряків, льону тощо). Хоча технічні характеристики сільськогосподарської техніки, яка нині надходить в аграрний сектор країни, значно поліпшилися, це не компенсує її вибуття із сільськогосподарських підприємств.

Щодо установок та агрегатів для доїння корів, то кількість цих засобів механізації тваринництва також зменшилася за досліджуваний період від 33,5 до 10,5 тис. шт.

У приватній власності населення, яке має реєстрацію місця проживання на території населеного пункту, нараховувалося 297,8 тис. тракторів, у тому числі 112,8 тис. міні-тракторів (садово-городніх); 24,5 тис. комбайнів, у тому числі 22,6 тис. зернозбиральних; 59,8 тис. вантажних автомобілів. Слід зазна-

чити, що за 9 років значно збільшилася кількість сільськогосподарської техніки у приватній власності сільського населення. Кількість тракторів збільшилася в 2,1 раза; комбайнів – у 2,3 раза, в тому числі і зернозбиральних; вантажних автомобілів – на 20,5%.

Сучасні національні моделі організації та управління розвитком агропромислового виробництва можуть відрізнятися за складниками й механізмами взаємодії, проте в обов'язковому порядку містять такий елемент, як організації громадянського суспільства. Маючи немайнову, суто соціальну природу, такі організації мають економічне важливе значення в контролюванні та перерозподілі значних обсягів матеріальних ресурсів. Як проміжна позиція “третього сектору” відіграє одну з ключових ролей у формуванні та реалізації державної аграрної політики, виступає інструментом збалансування, консолідації та узгодження державних і господарських інтересів.

Однією з невід'ємних ознак ефективного державного управління в умовах ринкової економіки стає розвиток громадянського суспільства та активна співпраця і діалог між представниками громадськості й державою. Згідно з чинним законодавством до представників громадянського суспільства належать невід'ємницькі товариства, організації та установи. Відповідно до ст. 85 Цивільного кодексу України особливості правового статусу окремих їх видів встановлюються окремими законами України: “Про громадські об'єднання”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, “Про організації роботодавців”, “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” тощо.

Учасниками діалогу між представниками громадськості та державою з питань розвитку агропромислового комплексу на національному рівні нині є 61 галузеве об'єднання, серед них 20 (32,7%) громадські організації, створені відповідно до Закону України “Про об'єднання громадян” (нині втратив чинність) для задоволення та захисту законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів громадян, а решта 41 (67,3%) – господарські об'єднання, створені відповідно до положень Господарського кодексу України шляхом реорганізації агропромислових об'єднань, які в період планової економіки ефективно виконували частину повноважень державного управління галузями АПК.

Ці громадські об'єднання, будучи фактично носієм інтересів суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм за видами економічної діяльності, створені на базі застарілої законодавчої бази із різноплановими та нечітко вираженими функціями й повноваженнями.

Структурний аналіз галузевих об'єднань свідчить про досить рівномірний розподіл таких формувань за підгалузями аграрної сфери та широке охоплення ними основних продуктових ланцюгів. Так, організації, що об'єднують товаровиробників основних видів сільськогосподарської продукції (зерна та

хлібобулочних виробів, молока та молокопродуктів, м'яса та м'ясопродуктів, олії, цукру та кондитерських виробів, плодоовочівництва та виноробства), становлять 49,2% від загальної кількості галузевих об'єднань. Ще 14,8% – це об'єднання загального спрямування, що представляють та захищають інтереси певних категорій товаровиробників (фермерських господарств, кооперативів, великомасштабних інтегрованих структур тощо).

Водночас поділ на громадські організації та господарські об'єднання громадян за структурою галузі є досить нерівномірним. Якщо серед галузевих об'єднань загального спрямування громадські організації становлять досить значну частку (66,7%), то серед об'єднань виробників за продуктовими ланцюгами переважають господарські об'єднання, а молокопродуктовий, олійний, цукровий продуктової ланцюги взагалі представлені виключно цими об'єднаннями.

Разом з тим рівень залучення суб'єктів господарювання до членства в галузевих об'єднаннях дуже низький. Так, у зернопродуктовому ланцюгу Українська зернова Асоціація, яка має представляти насамперед інтереси 36,5 тис. сільськогосподарських підприємств, що виробляють зернові культури, налічує лише 38 членів, серед яких переважають торговельні підприємства, з майже 800 хлібопекарських підприємств членами згадуваних об'єднань є лише 182; із 1754 м'ясопереробних підприємств Національна асоціація виробників м'яса та м'ясопродуктів “Укрм'ясо” охоплює лише 75 найбільших; з 22,3 тис. сільськогосподарських підприємств, що вирощують соняшник, членами асоціації “Укроліяпром” стали лише 40.

Однією з причин пасивної громадянської позиції суб'єктів господарювання агропродовольчої сфери стала відсутність у галузевих об'єднань належних інструментів комунікації – власних сайтів та друкованих засобів масової інформації. При цьому, якщо серед дев'яти об'єднань загального спрямування сайти мають 6, а газети – 3 формування, то серед продуктової об'єднань це співвідношення ще менше. У молокопродуктовому ланцюгу з п'яти об'єднань 3 мають сайти і один журнал, у м'ясопродуктовому із 7 об'єднань – відповідно 2 та 1, у плодоовочевому в 9 об'єднаннях немає жодного друкованого органу, а власний сайт створили лише 3. У значній частині об'єднань відкрита інформація недоступна взагалі.

Проте основною причиною небажання вітчизняних підприємців об'єднуватися є низький рівень виконання існуючими структурами своїх функціональних повноважень. Так, якщо дослідницьку та інформаційно-консультаційну діяльність декларують переважна більшість галузевих об'єднань, то найбільш очевидна їх функція – забезпечення представництва й захисту інтересів – виконується не настільки однозначно. Найактивнішу позицію при формуванні та реалізації державної політики займають об'єднання загального спрямування, що беруть участь у нормотворчій роботі (7 об'єднань)

та в роботі Громадських рад при органах державної виконавчої влади. За продуктовими ланцюгами найбільш дієвими є об'єднання, що представляють товаровиробників зерна та хлібопродуктів, молока та молокопродуктів, олії, плодоовочевої продукції та вина, за рештою свої обов'язки виконують лише окремі галузеві формування.

Розробки провідних вітчизняних учених щодо розвитку громадянського суспільства та передовий світовий досвід переконують, що громадські (некомерційні) організації здатні зробити значний внесок у підвищення рівня суспільного добробуту. Будучи проміжною ланкою між приватним бізнесом та органами державної влади, ці організації виступають не лише посередниками між ними, а й можуть виконувати функції, що з тих чи інших причин стають нерациональними для реалізації в межах цих інститутів.

Усвідомлення підвищення ролі організацій громадянського суспільства зумовлює необхідність суттєвої трансформації існуючої нормативно-правової бази їх створення та функціонування. Так, "забезпечення незалежної діяльності об'єднань громадян, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень" визнано одним із пріоритетів внутрішньої політики держави у ст. 5 Закону України "Про засади внутрішньої та зовнішньої політики". На виконання цього положення розроблено "Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації", План першочергових заходів щодо реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, які затверджені відповідним Указом Президента України.

У процесі досліджень встановлено, що основною проблемою розвитку галузевого самоврядування є не стільки спрощення створення галузевих об'єднань, скільки забезпечення їх результативної та ефективної діяльності. При цьому поліпшення мають здійснювати в таких площинах функціонування вказаних структур:

1. Загальноорганізаційні питання. Разом з необхідністю поліпшення організаційного та фінансового забезпечення громадських об'єднань ця група проблем включає потребу в підвищенні вимог до організації самих об'єднань. Низький рівень організаційної культури, аморфні управлінські системи, незрозумілі порядки звітності та інформування зацікавлених сторін про результати діяльності знижують ефективність роботи цих структур та довіру до них з боку громадськості, дискредитують ідею об'єднання для забезпечення своїх соціально-економічних інтересів загалом.

2. Питання функціональної діяльності. У цю групу входять проблеми, пов'язані з виконанням галузевими об'єднаннями своїх функціональних повноважень: представництво та захист інтересів, надання соціально важливих послуг, саморегулювання в галузях АПВ.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть визначення поняття “сільське господарство”.
2. Назвіть основні галузі та загальні тенденції розвитку галузей сільського господарства.
3. Які ви знаєте найважливіші функції та складові основних галузей сільського господарства?
4. Розкрийте зміст поняття “валова продукція сільського господарства”.
5. У чому полягають особливості державного регулювання розвитку сільського господарства?
6. Якими показниками характеризується сільське господарство?
7. Наведіть визначення категорій “сільськогосподарські підприємства”, “фермерські господарства” та “господарства населення”.
8. Які функції виконують господарства населення?
9. Назвіть основні принципи державної регуляторної політики в аграрному секторі економіки.
10. Як відбувається державне регулювання суб’єктів різних організаційно-правових форм господарювання на селі?
11. Які існують форми власності на землю?
12. Назвіть основні шляхи підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва та продовольчої безпеки країни.
13. Якими є головні причини дефіциту інвестиційних ресурсів у сільському господарстві?
14. Якою є основна суспільно-економічна функція господарств населення та особистих селянських господарств як найбільш впливової їх частини на селі?
15. Що таке організаційно-правова форма господарювання? Які головні види організаційно-правових форм сільськогосподарських виробників?
16. Якими є суттєві правові ознаки фермерського господарства?
17. Як змінилася структура власності сільськогосподарських підприємств у процесі проведення аграрної реформи?
18. Які організаційно-правові форми сільськогосподарського підприємництва переважають в Україні?
19. Якими нормативно-правовими актами регулюється діяльність сільськогосподарських підприємств та інших організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників?

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький, П. Т. Саблук, Ю. О. Лупенко та ін. ; за ред. П. І. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. *Андрійчук В. Г.* Економіка аграрних підприємств : підручник / В. Г. Андрійчук. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : КНЕУ, 2002. – 624 с.
3. *Барановський М. О.* Сільські території України: рівень розвитку, трансформаційні зміни, концепції реформування / М. О. Барановський // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України : зб. наук. пр. – К. : НУБПУ, 2011. – Вип. 163. – Ч. 1. – С. 19–25. – (Серія “Економіка, аграрний менеджмент, бізнес”).
4. *Білик Ю. Д.* Державний захист вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника та протекціоністська політика в Україні / Ю. Д. Білик. – К. : Урожай, 2000. – 191 с.
5. Відтворення та ефективне використання ресурсного потенціалу АПК. (Теоретичні і практичні аспекти) / В. Трегобчук, А. Юзефович, А. Керсанов та ін. ; за ред. В. Трегобчука. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2003. – 259 с.
6. *Галич О. А.* Сільськогосподарське дорадництво : навч. посіб. / О. А. Галич, О. О. Сосновська. – К. : Центр навч. л-ри, 2007. – 552 с.
7. *Геєць В. М.* Перспективи аграрних трансформацій та їх вплив на розвиток подій в економіці України / В. М. Геєць // Економіка АПК. – 2006. – № 7. – С. 11–14.
8. *Горьовий В. П.* Фермерство України : теорія, методологія, практика : монографія / В. П. Горьовий. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.
9. Господарський кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 18. – № 19–20; № 21–22. – Ст. 144.
10. *Дацій О. І.* Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України / О. І. Дацій. – К. : ННЦ ІАЕ, 2004. – 428 с.
11. *Дем’яненко С. І.* Менеджмент виробничих витрат у сільському господарстві : навч. посіб. / С. І. Дем’яненко. – К. : КНЕУ, 1998. – 264 с.
12. *Дієсперов В. С.* Ефективність виробництва у сільськогосподарському підприємстві : монографія / В. С. Дієсперов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 340 с.
13. *Єрмаков О. Ю.* Інноваційно-інвестиційне забезпечення виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств / О. Ю. Єрмаков, А. А. Гребенікова. – Ніжин : Вид. ПП Лисенко М.М., 2011. – 140 с.
14. *Заяць В. М.* Підприємницька модель сільського розвитку / В. М. Заяць // Економіка АПК. – 2015. – № 11. – С. 67–78.
15. *Збарський В. К.* Становлення та розвиток малих форм господарювання на селі : монографія / В. К. Збарський. – К. : НАУ, 2006. – 432 с.

16. Земельний кодекс України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. – К. : Парламент. вид-во, 2001. – 71 с.
17. Інтеграція та самоорганізація аграрного бізнесу в умовах децентралізації влади : монографія / Ю. О. Лупенко, М. Ф. Кропивко, М. Й. Малік та ін. ; за ред. М. Ф. Кропивка, В. В. Рассохи. – К. : ННЦ ІАЕ, 2015. – 484 с.
18. *Канінський П. К.* Спеціалізація сільськогосподарських підприємств : монографія / П. К. Канінський. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 348 с.
19. *Кваша С. М.* Механізм державної підтримки сільськогосподарського виробництва та шляхи його удосконалення : монографія / С. М. Кваша, О. Д. Вітвицька, К. В. Наконечна. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 200 с.
20. *Кириленко І. Г.* Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ “Ін-т аграр. економіки”, 2005. – 452 с.
21. *Ключник А.* Формування і розвиток економічного потенціалу сільських територій України / А. Ключник. – Миколаїв : Миколаїв. держ. аграр. ун-т, 2011. – 468 с.
22. *Комліченко О. О.* Удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування особистих господарств населення : монографія / О. О. Комліченко ; за ред. В. І. Благодатного. – К. : ІАЕ УААН, 2003. – 118 с.
23. Конституція України : прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
24. *Корецький М. Х.* Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці / М. Х. Корецький. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 260 с.
25. *Крисанов Д. Ф.* Аграрна сфера: пріоритети та механізми реалізації / Д. Ф. Крисанов. – К. : ІЕ НАНУ, 1998. – 235 с.
26. *Крылатых Э. И.* Аграрные аспекты вступления стран СНГ в ВТО / Э. И. Крылатых, О. Г. Строкова. – М. : Энцикл. рос. деревень, 2002. – 165 с.
27. *Лузан Ю. Я.* Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : монографія / Ю. Я. Лузан. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 472 с.
28. *Макаренко П. М.* Моделі аграрної економіки / А. П. Макаренко. – К. : ННЦ ІАЕ УААН, 2005. – 682 с.
29. *Макаренко А. П.* Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері : монографія / А. П. Макаренко. – К. : ННЦ “Ін-т аграр. економіки” УААН, 2009. – 636 с.
30. *Макконелл Кэмпбел Р.* Экономикс. Принципы, проблемы и политика : в 2-х т. / Макконелл Кэмпбел Р., Брю Стэнли Л. – М. : Республика, 1992.
31. *Малік М. Й.* Конкурентоспроможність аграрних підприємств: методологія і механізми / М. Й. Малік, О. А. Нужна. – К. : ННЦІАЕ, 2007. – 270 с.

32. *Малік М. Й.* Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / М. Й. Малік, В. М. Заяць // *Економіка АПК*. – 2013. – № 5. – С. 87–95.
33. *Месель-Веселяк В. Я.* Розвиток особистих селянських господарств в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // *Економіка АПК*. – 2005. – № 2. – С. 11–16.
34. Методичні основи грошової оцінки земель в Україні / [Ю. Ф Дехтяренко, М. Г. Лихогруд, Ю. М. Манцевич, Ю.М. Палеха]. – К. : Профі, 2007. – 624 с.
35. Механізми ефективного розвитку економіки аграрної сфери АПК України : монографія / Л. М. Анічин, Г. О. Андрусенко, Г. І. Мостовий та ін. ; за ред. проф. Л. М. Анічина. – Х. : ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2006. – 296 с.
36. *Могильний О.* Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки / О. Могильний. – К. : ІАЕ УААН, 2002. – 430 с.
37. *Могильний О. М.* Регулювання аграрної сфери / О. М. Могильний. – Ужгород : ІВА, 2005. – 400 с.
38. *Молдаван Л. В.* Форми господарювання в аграрному секторі України в умовах глобалізації / Л. В. Молдаван // *Економіка АПК*. – 2010. – № 1. – С. 13–19.
39. *Мороз О. О.* Інституціональна система аграрної економіки України : монографія / О. О. Мороз. – Вінниця : УЕНІВЕРСУМ, 2006. – 438 с.
40. *Мостовий Г. І.* Агробізнес: державне регулювання : монографія / Г. І. Мостовий. – Х. : Основа, 2002. – 300 с.
41. *Онищенко О. М.* Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О. М. Онищенко. – К. : Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 100 с.
42. Організаційно-економічні основи розвитку агропромислового комплексу та сільських територій / за ред. П. А. Лайка. – К. : ЗАТ “Нічлава”, 2006. – 448 с.
43. Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні / кол. авт. ; за ред. В. І. Семчика. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 280 с.
44. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах : підручник / С. П. Азізов, П. К. Канінський, В. М. Скупий ; за ред. проф. С. П. Азізова. – К. : ІАЕ, 2001. – 834 с.
45. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації : навч. посіб. / В. В. Зіновчук, Л. В. Молдаван, В. Б. Моссаковський та ін. ; за ред. В. В. Зіновчука. – К. : Вища освіта, 2001. – 464 с.
46. Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості у 2014 році [Електронний ресурс] : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

47. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2015 році [Електронний ресурс] : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua
48. Особисті підсобні господарства України – аналіз витрат та ефективності виробництва видів сільськогосподарської продукції / за ред. О. М. Шпиचाка. – К. : ДОД ІАЕ УААН, 2001. – 236 с.
49. Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2008. – 208 с.
50. Павлов О. І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с.
51. Прадун В. П. Розвиток сільських територій / В. П. Прадун. – К. : ОІЕ НАН України, 2007. – 214 с.
52. Про громадські об'єднання [Електронний ресурс] : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI // Відом. Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
53. Про державну підтримку сільського господарства України [Електронний ресурс] : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1877-IV // Відом. Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
54. Про засади внутрішньої та зовнішньої політики [Електронний ресурс] : Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2411-VI // Відом. Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
55. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності : Закон України від 11 верес. 2003 р. № 1160-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
56. Про землеустрій : Закон України від 22 трав. 2003 р. № 858-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 282.
57. Про організації роботодавців [Електронний ресурс] : Закон України від 22 лип. 2012 р. № 5026-VI // Відом. Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
58. Про оренду землі : Закон України від 6 жовт. 1998 р. № 161-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 280.
59. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року [Електронний ресурс] : Закон України від 18 жовт. 2005 р. № 2982-IV. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
60. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 742-IV // Голос України. – 2003. – 26 трав.
61. Про охорону земель : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 962-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 349.
62. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

63. Про оцінку земель : Закон України від 11 груд. 2003 р. № 1378-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 15. – Ст. 229.
64. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві [Електронний ресурс] : Закон УРСР від 17 жовт. 1990 р. № 400-XII. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
65. Про професійних творчих працівників та творчі спілки [Електронний ресурс] : Закон України від 7 жовт. 1997 р. № 554/97-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
66. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності [Електронний ресурс] : Закон України від 15 верес. 1999 р. № 1045-XIV // Відом. Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
67. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність : Закон України від 16 жовт. 2012 р. № 5462-17 // Відом. Верхов. Ради України – 2001. – № 38. – Ст. 470.
68. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність [Електронний ресурс] : Закон України від 17 черв. 2004 р. № 1807-IV. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>
69. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 8 верес. 2005 р. № 2850-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 51. – Ст. 548.
70. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 24 берез. 2012 р. № 212/2012. – Режим доступу : [www://zakon.rada.gov.ua](http://www.zakon.rada.gov.ua)
71. Про фермерське господарство : Закон України від 19 черв. 2003 р. № 973-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 1467.
72. *Прокопа І. В.* Виробнича сфера села і сільське життєве середовище / І. В. Прокопа, Д. О. Мотруніч, Л. О. Шепотько. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2001. – 119 с.
73. *Прокопа І. В.* Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І. В. Прокопа, Т. В. Беркута. – К. : НАН України ; Ін-т екон. та прогнозування, 2011. – 240 с.
74. *Пугачова К. М.* Підприємницька діяльність у сільській місцевості / К. М. Пугачова. – К. : Знання України, 2004. – 220 с.
75. *Равлюк В. В.* Організаційно-економічні заходи підтримки інноваційної діяльності регіонів / В. В. Равлюк // Науковий вісник Академії муніципального управління : зб. наук. пр. Вип. 1/2012. Державне управління та місцеве самоврядування / за заг. ред. В. К. Присяжнюка, В. Д. Бакуменка. – К. : Видавн.-поліграф. центр Акад. муніцип. упр. – 2012. – С. 429–437. – (Серія “Управління”).

76. Розвиток малого аграрного підприємництва в Україні / [О. Ю. Єрмаков, Д. О. Грабовський, В. В. Вакараш, С. О. Єрмаков]. – К. : НУБіП України, 2011. – 182 с.

77. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В. М. Заяць та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2016. – 446 с.

78. Розвиток сільських територій в контексті міжнародного співробітництва : монографія / А. В. Ключник, І. О. Іртищева, І. І. Червен та ін. – Миколаїв : Дизайн та поліграфія, 2013. – 336 с.

79. Розвиток сільських територій України (1990–2010 роки) : монографія / М. К. Орлатий, І. Ф. Гнибіденко, І. М. Демчак та ін. ; за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ “Укragропромпродуктивність”, 2012. – 752 с.

80. Рослинництво України за 2014 рік [Електронний ресурс] : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

81. *Росоха В. В.* Розвиток відносин власності в сільськогосподарських підприємствах : монографія / В. В. Росоха, Л. М. Пронько. – К. : ННЦІАЕ, 2010. – 254 с.

82. *Росоха В. В.* Формування і розвиток виробничого потенціалу аграрних підприємств : монографія / В. В. Росоха. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 444 с.

83. *Савков А. П.* Напрями та пріоритети реформування агропромислового комплексу (на прикладі Могилів-Подільського району Вінницької області) : монографія / А. П. Савков. – Вінниця : Континент-Прим, 2001. – 212 с.

84. *Сахацький М.* Проблеми відродження сільського господарства / М. Сахацький. – К. : ІАЕ, 2000. – 304 с.

85. *Свіноус І. В.* Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств / І. В. Свіноус. – К. : ТОВ Аграр Медіа Груп, 2010. – 418 с.

86. Сільське господарство України за 2014 рік : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – 379 с.

87. Сільське господарство України за 2014 рік [Електронний ресурс] : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

88. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Потенціал сільського сектора : у 2 т. / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2000. – Т. 1. – 396 с.

89. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : 2 т. Соціальні ресурси сільських територій / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський, В. Д. Яровий. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2003. – Т. 2. – 466 с.

90. *Славкова О. Д.* Розвиток сільських територій: теорія, методологія, практика / О. Д. Славкова. – Суми : Вид-во Сум. нац. аграр. ун-ту, 2010. – 330 с.

91. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження життя домогосподарств). – К. : Держ. ком. статистики України, 2015. – 92 с.

92. Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2014 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

93. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. – К. : ДП “Інформ.-аналіт. агентство”, 2014. – 171 с.

94. Соціально-економічний розвиток села і сільських територій / за ред. В. К. Терещенка і П. А. Лайка. – К. : Нічлава, 2006. – 264 с.

95. Соціально-економічний розвиток сільських територій : навч. посіб. / за ред. В. К. Терещенка. – Ніжин : Вид. ПП М. М. Лисенко, 2011. – 348 с.

96. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) : монографія / М. Й. Малік, М. Ф. Кропивко, О. Г. Булавка та ін. ; за ред. М. Й. Маліка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.

97. Статистичний щорічник України за 2014 рік / за ред. І. М. Жук. – К. : Держаналітінформ, 2015. – 586 с.

98. Тваринництво України за 2014 рік [Електронний ресурс] : стат. зб. – К. : Держ. служба статистики України, 2015. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua

99. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій : монографія / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко, О. Г. Булавка та ін. ; за ред. П. Т. Саблука, М. Ф. Кропивка. – К. : ННЦІАЕ, 2011. – 454 с.

100. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

101. *Шебанін В. С.* Системне оновлення і розвиток матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства (організаційно-економічні аспекти) : монографія / В. С. Шебанін. – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2005. – 276 с.

102. *Шпикуляк О. Г.* Інституції у розвитку та регулюванні аграрного ринку : монографія / О. Г. Шпикуляк. – К. : ННЦ ІАЕ, 2010. – 396 с.

103. *Шпичак О. М.* Реалізація продукції особистих селянських господарств – витрати, ціни, ефективність : монографія / О. М. Шпичак, І. В. Свиноус. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 300 с.

104. *Шульський М. Г.* Фермерство: проблеми становлення і розвитку : монографія / М. Г. Шульський. – Львів : [б. в.], 2004. – 392 с.

105. *Яворська Т. І.* Малий бізнес у сільському господарстві: теорія і практика : монографія / Т. І. Яворська. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 384 с.

106. *Янків М. Д.* Організаційно-економічні механізми розвитку і функціонування АПК України : монографія / М. Д. Янків. – Львів : Коопосвіта, 2000. – 450 с.

Автори-упорядники:

Тема 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМИ ТЕРИТОРІЯМИ

В.М.Вакуленко, В.С.Куйбіда, М.К.Орлатий, О.І.Павлов

Тема 2

РОЗСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

В.Ю.Глеба, Я.Ф.Жовнірчик, В.С.Куйбіда, М.К.Орлатий

Тема 3

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ ТА СТАН НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Т.В.Іванова, Є.Г.Карташов, М.К.Орлатий, Т.І.Галаган, Л.В.Попюк

Тема 4

НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ СЕЛА

І.Ф.Гнибіденко, О.С.Качний, М.К.Орлатий

Тема 5

ДОБРОБУТ ТА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

М.К.Орлатий, О.М.Петроє, Л.Г.Ткаченко

Тема 6

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА СІЛЬСЬКИХ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

І.Ф.Гнибіденко, М.К.Орлатий, Ю.Б.Шпильова

Тема 7

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

В.М.Заяць, М.І.Кучер, М.К.Орлатий, О.І.Павлов, А.П.Савков

Навчальне видання

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКИМИ ТЕРИТОРІЯМИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск *В. С. Андрейчук*

Редактор *В. Г. Шевельова*

Технічний редактор *Ю. О. Куценко*

Формат 70x100/16.

Ум. др. арк. 27,3.

Наклад 300 прим.

Зам. 16-095

Видавець і виготовлювач «Видавництво «Фенікс»

Віддруковано на власному обладнанні

Св-во суб'єкта видавничої справи

ДК №271 від 07.12.2000 р.

03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б

www.fenixprint.com.ua